
**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПОВОЄННОГО
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ**

ІНСТИТУТ ПРАВОТВОРЧОСТІ
ТА НАУКОВО-ПРАВОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Монографія

За загальною редакцією Р. О. Стефанчука

ЮРИНКОН ІНТЕР
Київ–2025

УДК 34.018.06:323.21](477)"366"(02)
П69

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України (протокол № 3 від 27 березня 2025 року)

Рецензенти:

Копиленко Олександр Любимович — доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії наук України, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, народний депутат України, заступник Голови Науково-координаційної ради з питань правотворчої діяльності при Президії НАН України;

Микієвич Михайло Миколайович — доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри європейського права, заступник декана факультету міжнародних відносин з наукової і навчально-виховної роботи Львівського національного університету імені Івана Франка;

Тарасевич Віктор Миколайович — доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних дисциплін Українського державного університету науки і технологій.

Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 392 с.

ISBN 978-966-667-889-1

Монографія присвячена актуальним питанням повоєнного відродження України в контексті євроінтеграційних і євроатлантичних процесів. Колектив авторів, до якого увійшли науковці Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України, ДУ «Інституту економіки та прогнозування НАН України», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної академії внутрішніх справ, дослідив проблемні аспекти розвитку української державності у повоєнний період, консолідації громадянського суспільства, посилення гарантій прав людини, запропонував підходи до модернізації правових засад національної безпеки і оборони держави, окреслив акценти посилення міжнародної суб'єктності України, відновлення її економічного потенціалу, розвитку правової системи в умовах євроінтеграції. У монографії зосереджено увагу на особливостях накопичення та розвитку людського капіталу як основи національного багатства України, запропоновано правовий механізм інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України.

Монографія буде корисною для представників органів публічної влади та громадських організацій, сприятиме розвитку наукових інтересів учених, викладачів, здобувачів усіх рівнів вищої юридичної освіти.

УДК 34.018.06:323.21](477)"366"(02)

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого Forest Stewardship Council®

ISBN 978-966-667-889-1

© Авторський колектив, 2025
© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України, 2025
© Юрінком Інтер, оформлення, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	
1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах	13
1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі	34
1.3. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання.....	51
РОЗДІЛ 2. ЗМІЦНЕННЯ І КОНСОЛІДАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	
2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності	63
2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил.....	85
2.3. Активізація інститутів громадянського суспільства, взаємодія із органами держави в умовах війни	97
2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни	106
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	
3.1. Формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації.....	123
3.2. Посилення міжнародної суб'єктності України як складова національної безпеки і оборони України.....	133
3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони	142

ЗМІСТ

3.4. Посилення внутрішніх спроможностей України як основа національної безпеки і оборони України.....	153
3.5. Європейське та євроатлантичне партнерство України як складова національної безпеки і оборони України	161
3.6. Модернізація Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу в контексті євроатлантичної інтеграції	169
 РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ	
4.1. Фундаментальна і актуальна структура співвідношення економіки і права	181
4.2. Міжнародний досвід пошуку моделей успішного економічного розвитку	184
4.3. Національно укорінений розвиток — ключова умова повоєнного відродження.....	190
4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України	195
 РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	
5.1. Теоретико-методологічна доктрина європеїзації правової системи України	209
5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України	216
5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування.....	227
 РОЗДІЛ 6. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ	
6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення.....	243

ЗМІСТ

6.2. Превентивно-правові заходи безпекового режиму перехідного правосуддя: Донбас — Луганськ — Крим	258
6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді	269
6.4. Правова політика обґрунтованих обмежень у державно- політичному устрої деокупованих територій	282
6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України	291

РОЗДІЛ 7. ПОСИЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗАСАД ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

7.1. Еволюція доктрини прав людини та формування міжнародних стандартів.....	307
7.2. Значення інституту прав людини у громадянському суспільстві. Закріплення в Конституції України міжнародних стандартів прав людини	315
7.3. Розвиток конституційних принципів про права людини в законодавстві України.....	322
7.4. Формування правової політики України в умовах воєнного часу і повоєнного відродження.....	329

ВИСНОВКИ.....	338
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	353
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ.....	387

ПЕРЕДМОВА

Уже понад десять років український народ живе у вирі війни, не лише захищає кордони й суверенітет своєї країни, а й боронить європейську та світову демократію від автократичних режимів, які намагаються зруйнувати існуючий світовий правопорядок. Україна сьогодні чинить жорсткий опір різним виявам агресивної війни з боку росії, набуваючи тим самим неоціненного досвіду протидії значно сильнішому противнику. Зважаючи на це, вітчизняний досвід побудови боєздатних збройних сил, консолідації суспільства, яке зуміло стримати ворога, що значно переважав у живій силі та техніці, заслуговує наукового опрацювання та закріплення на доктринальному рівні задля формування бачення повоєнного відновлення та розвитку країни.

Епоха соціально-політичних криз є вирішальним, поворотним моментом у духовному розвитку людства, вимагаючи як пошуку нових загальнолюдських цінностей та ідеалів, так і переосмислення та переоцінки старих. З цією метою вітчизняна наукова думка уже сьогодні повинна порушувати важливі питання як стратегічного, так і оперативного значення з метою формування державотворчої об'єднаної ідеології, обумовленої такими складовими компонентами, як свобода, єдність, справедливість, безпека. Без системного розроблення та ґрунтового осмислення цього комплексу проблем неможливо окреслити й запропонувати оптимальні засади довгострокової державної політики повоєнного періоду. Перші спроби пошуку доктринального вирішення проблем повоєнного відродження України реалізовано авторами цієї праці з моменту анексії росією Автономної Республіки Крим. Подальший розвиток подій, зокрема й початок повномасштабного вторгнення, зумовив необхідність проведення комплексного дослідження правового забезпечення повоєнного відродження України.

Україна в сучасних умовах опинилася на роздоріжжі, коли проблема національної ідеї стає вирішальною для життя держави. Недарма Президент України Володимир Зеленський у зверненні до Верховної Ради України з нагоди Дня Конституції відзначив, що політика справедливості буде однією з основ

української доктрини — фундаментального документа, що визначить курс нашої держави на десятиліття¹. За його словами, «зараз, коли будемо визначати параметри нашої української доктрини і трансформації нашої держави, маємо розглядати нашу політику справедливості на одному рівні з політикою української перемоги, політикою безпеки та політикою наших героїв. Справедливість — це такий суспільний лад, за якого людині хочеться жити в Україні»².

Розбудова сучасної української держави та її повоєнне відновлення потребують подальшої розробки української політико-правової доктрини в теоретичному аспекті та її втілення в Конституції України, законах і підзаконних актах, в оновленні підходів до характеру державного управління, реформуванні судової влади, запровадженні європейського досвіду місцевого самоврядування тощо. Недарма Президент України звернув увагу як на внутрішню справедливість («стосується відповідальності за порушення права в Україні»), так і зовнішню («про відповідальність росії за злочини війни»), які є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

На виконання зазначеного Національна рада з відновлення України від наслідків війни при Президентові України розробила план заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який базується на таких ключових принципах, як: 1) негайного початку відновлення через дотримання справедливого добробуту; 2) інтеграції України в Європейський Союз; 3) відбудови кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах; 4) стимулювання приватних інвестицій. У зв'язку з цим, доктринального аналізу потребують: 1) існуючі та потенційні ризики, які можуть виникнути на етапі повоєнного відновлення України (ризики національного роз'єднання, продовження війни на виснаження, втрати частини національного багатства України, неприйняття України в європейську та євроатлантичну спільноти,

¹ Політика справедливості буде однією з основ української доктрини — Зеленський. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/919681.html#:~:text=%22%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0> (дата звернення: 27.03.2025).

² РНБО пропонує посилити відповідальність суддів за корупцію — Президент. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3728859-rnbo-proponue-posiliti-vidpovidalnistisuddiv-za-korupciuprezident.html> (дата звернення: 27.03.2025).

неповернення окупованих територій тощо); 2) потенційні сфери економіки відновлення, які можуть стати рушійною силою відбудови держави; 3) пропозиції до стратегічних напрямів як внутрішнього, так і зовнішнього векторів розвитку України; 4) вироблення дієвого механізму інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України.

Зокрема, потребують аналізу концептуальні підходи до розуміння змісту та механізмів реалізації тих національних інтересів, які в умовах післявоєнного відновлення країни дадуть змогу зміцнити генофонд українського народу шляхом створення умов для розширеного відтворення населення. Саме людський капітал зумовлює ефективність і конкурентоспроможність економіки, можливості створення високоякісних товарів та послуг, темпи науково-технічних змін. Недарма економічно розвинені країни світу так дбають про людський ресурс, який є основним стратегічним багатством держави, визначальним фактором інноваційного розвитку. Тому Україні для забезпечення пріоритетних національних інтересів у період повоєнного відновлення вкрай потрібно акцентувати увагу на відновленні науки, освіти і медицини за рахунок законодавчого, правового і фінансового забезпечення високого соціального статусу науковців, освітян і лікарів. Наука, освіта, медицина — це три наріжні камені майбутнього фундаменту відродження країни, без яких неможливі відбудова і подальший розвиток української держави, зміцнення інтелектуального потенціалу українського народу, його національної ідентичності, добробуту і благополуччя.

Окремий блок питань, які потребують вирішення, стосується пошуку дієвих механізмів правового забезпечення повоєнного відродження України в умовах кандидкування України до європейської та євроатлантичної спільноти. Зокрема, посилення міжнародного партнерства і співробітництва України із врахуванням нинішньої системи міжнародної безпеки, формування зовнішньополітичної стратегії України повоєнного періоду з урахуванням національних інтересів, географічного розташування, ролі в забезпеченні світового балансу сил. Формування нової стратегії української зовнішньої політики доцільно реалізовувати через механізми модернізації світового порядку шляхом повернення

ціннісних вимірів, відповідальності світових лідерів за недовість зафіксованих безпекових гарантій. У цьому контексті потребують осмислення спровоковані російською агресією внутрішні конфлікти всередині Європейського Союзу через нав'язування окремими країнами — членами ЄС позиції щодо допустимості урахування стратегічного національного інтересу росії, недоцільності введення економічних санкцій щодо неї, а також необхідність налагодження більш конструктивного діалогу з Китаєм як стороною — гарантом за Будапештським меморандумом.

Актуальним сьогодні є питання формування повоєнної зовнішньої політики України у відносинах із росією та білоруссю. У цьому напрямі політика добросусідства не є дієвою, відповідно Україні у відносинах з росією слід орієнтуватися на складний формат вимушеного співіснування із врахуванням того, що остання навряд чи відмовиться від подальших агресивних дій щодо України, адже в основі такої агресії лежить несумісність української демократії із російською автократією. У зв'язку із цим при формуванні доктрини національної безпеки і оборони України повинні враховуватись: 1) головний стратегічний орієнтир України на повноправне членство в ЄС та участь у системі колективної безпеки Європи; 2) система національних інтересів; 3) існуючі та потенційні загрози національним інтересам (відновлення територіальної цілісності, непорушність кордонів, реінтеграція окупованих територій, вступ до ЄС та НАТО, формат відносин із росією, боротьба з проявами сепаратизму, кібератаками тощо); 4) існуючі та потенційні спроможності і обмеження щодо захисту національних інтересів; 5) існуючі механізми підвищення ефективності захисту національних інтересів.

У зв'язку із цим потребують як теоретичного, так і практичного вирішення питання правового режиму деокупованих територій, відновлення української державності, культури, мовних традицій на цих територіях, виявлення та ліквідація наслідків деструктивного впливу країни-агресора на населення, що зазнало тривалої окупації. Тому, очевидно, що в сучасних умовах правове забезпечення повноцінного повоєнного відродження України неможливе без врахування питань повернення окупованих територій, залучення фахівців з питань реінтеграції населення

тимчасово окупованих територій, орієнтованих на вимоги післявоєнної відбудови країни та її європейської інтеграції, здатних пропагувати єдині проукраїнські наративи.

Потребує доктринального аналізу міжнародний досвід впровадження моделей успішного економічного повоєнного відновлення та розвитку країн. Зокрема, в сучасних умовах повномасштабних воєнних дій, руйнації, релокації виробництв, блокади портів тощо нетрадиційні заходи щодо забезпечення національно укоріненої стійкості дадуть змогу стимулювати розвиток економічних і соціальних процесів. Вбачається, що одним із суттєвих факторів впливу на забезпечення вказаних пріоритетних національних інтересів може бути чітке усвідомлення громадянами необхідності цього процесу, їхня національно-патріотична орієнтація на відбудову країни, розвиток усіх сфер життєдіяльності країни.

Переконані, що ініціатива вітчизняних учених, а також обраний напрям наукових дискусій, які подані у цій праці, дадуть можливість унормувати проблемні аспекти правового регулювання суспільних відносин в умовах повоєнного відродження України та становлення її як повноправного члена європейської та євроатлантичної спільноти.

Розділ 1

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах

Особливості державно-правової думки в наш час і в перспективі тісно пов'язані з питанням розвитку української нації і держави в теорії і в практиці українського державотворення. Виходимо з того, що в основі всіх соціальних процесів виявляється біблійне «спочатку було слово». Так і у виявленні еволюції поглядів на українську державу спочатку віднаходимо «слово», думку, ідею, доктрину, теорію та пов'язану з нею (наступну за нею) практику.

Розбудова сучасної української держави та відбудова її після війни, соціальне і національне відродження, докорінне реформування українського суспільства потребують подальшої розробки української політико-правової доктрини в теоретичному аспекті та її втілення в Конституції України, законах і підзаконних актах, в оновленні підходів до характеру державного управління, реформуванні судової влади, запровадженні європейського досвіду місцевого самоврядування тощо. Отже, важливим є використання історичного досвіду державно-правового будівництва української нації, аналіз політико-правових теорій, ідей, доктрин від часів Руси-України і до сьогодення.

Насамперед з цього приводу слід зазначити, що в межах цього дослідження під політико-правовою теорією чи доктриною розумітимемо систематизоване вчення, яке синтезує ідеологію та ідеї, концепції, теорії, принципи щодо характеру, суті, форми розвитку держави, права й громадянського суспільства.

Особливостями української політико-правової теорії є зв'язок з історією українського народу та української нації, її національний зміст. Характерні особливості української політико-правової теорії обумовлені ментальністю українців, характером їхньої соціальної та індивідуальної психології, геополітичним розташуванням на межі двох світів — Заходу і Сходу, народними неписаними етичними правилами, традиціями і звичаями, толерантністю до людей інших релігій, культур, національностей.

У теорії держави і права, філософії, історії політико-правової думки виділилося кілька підходів щодо взаємозв'язку між практикою державно-правового будівництва та розвитком політико-правової теорії, а саме: 1) психологічний (Л. Петражицький), 2) соціологічний (М. Вебер, Е. Дюркгейм), 3) соціокультурний (П. Сорокін), 4) економіко-марксистський (К. Маркс, Ф. Енгельс), 5) природного розвитку (М. Грушевський, Л. Силенко) тощо. Абсолютизація будь-якого підходу (яка мала місце в марксистському підході) приводить до перетворення теорії чи гіпотези в догму, а застосування такої догми на практиці державно-правового будівництва зумовлює відхід від магістрального історичного шляху розвитку цивілізації.

Розглядаючи прогрес людства як проходження ним послідовних фаз розвитку незворотної та спрямованої еволюції, в якому поряд із загальними закономірностями, характерними для всього людства, має місце національна специфіка суспільно-політичного розвитку та державно-правового будівництва, автори обстоюють інтегральний підхід як синтез соціокультурного, соціологічного, природного, психологічного та економічного підходів. Інтегральний підхід дає змогу трактувати українську політико-правову теорію як систему етичних, правових та політичних принципів, поглядів, ідей, на яких повинні будуватися держава і право України.

В історії на певних стадіях і в культурі окремих націй виникли та розвинулися такі теорії, як теологічна, нормативістська, договірна, теорія природного права, однак вони стосувалися більше права і не були політико-правовими в нашому розумінні. Сьогодні під впливом ноосферного підходу Теяра де Шардена та В. Вернадського відбувається формування синергетичної доктрини. З нею перекликаються висловлені вище міркування щодо загальних закономірностей суспільно-політичної організації людства. Однак потрібно чітко розмежувати національне та загальнолюдське. Можна зазначити, що синергетична доктрина — це теоретичний фундамент суспільно-політичної організації людства через сто, а може, й більше років. Історичний досвід українського та інших народів засвідчує шкідливість, навіть небезпеку випереджання історії, випадання або перескакування у

розвитку проміжних щаблів. Тому абсолютизація в українській політико-правовій теорії особи з її загальнолюдськими правами при ігноруванні права нації та права родини (сім'ї) є науково неспроможною.

Пріоритет права особи, домінування міжнародно-правових та загальнолюдських норм — це ідеал, до якого повинно прагнути українське суспільство у своєму державно-правовому розвитку. Проте це саме суспільство має пройти еволюційну фазу національного відродження, суттю якого є національне самоусвідомлення українців як спільноти, в якій за плечима тисячоліття історичного розвитку, подальший розвиток, відродження вітчизняної культури, науки, економіки. Отже, політико-правова теорія періоду (фази) українського національного відродження повинна ґрунтуватися на інтегральному підході щодо цілісності, взаємозв'язку прав особи, сім'ї (родини), нації. Оскільки сьогодні питання стоїть про існування української нації, то системоутворюючим у цій триєдності має бути право нації. Особливо це набуло практичної значимості у період московської війни проти України.

Соціальна та індивідуальна свідомість, психологія особи, соціальних макро- і мікрогруп є такою, що для того, щоб викристалізувалася політико-правова теорія, вона має пройти певні ступені еволюції, як-от ідея, ідеологія, доктрина. Аналіз давніх і нових історичних періодів підтверджує тезу про ступеневий характер розвитку теорії з ідеї. Ідеї мають національний характер та через ідеологію розвиваються в доктрини, а останні — в теорії.

Очевидно, що українська ідея як сукупність поглядів, думок на специфічність, самобутність суспільної організації українців, їхньої культури розвивалася від «Слова о полку Ігоревім», «Слова про закон і благодать» через праці В. Мономаха, Й. Дамаскина, П. Орлика, І. Гізеля, С. Яворського, Г. Сковороди, М. Гулака, П. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова, програми ОУН, сучасних українських політичних партій до концепції проекту та тексту Конституції України. Те саме можна сказати й про українську ідеологію як систему поглядів українців на бажану самостійність української держави. Хоча ідеологія українства нещадно знищувалася, все-таки вона чітко викристалізувалася у ХХІ ст. і розвивається й сьогодні.

Українська політико-правова теорія вже чітко простежується у середині XVI ст. Вона видозмінювалася від ідеї та доктрини автономної, напівмонархічної, васальної державно-правової системи до доктрини соборної суверенної держави. Існує певна повторюваність у розвитку української політико-правової теорії 1649–1656, 1707–1710, 1917–1921, 1989–1991 рр. Можливо, це підтвердження того, що зупинений внутрішніми та зовнішніми факторами державний розвиток українського народу повертався до витоків і знову проходив ті самі етапи розвитку, доки повністю не реалізувався у соціумі.

Отже, враховуючи історичний досвід державно-правового будівництва інших народів, особливо тих, які проходять посттоталітарну фазу, українська політико-правова теорія на нинішньому етапі за формою може бути ліберальною, консервативною, соціал-демократичною або націоналістичною.

Ключовими особливостями ліберальної теорії є ідеї природного й невідчужуваного права кожної людини на життя, свободу та приватну власність. При цьому остання є також необхідною умовою індивідуальної свободи, реалізації її як особистості. Ліберальна політико-правова теорія має однакові рівні та можливості щодо реалізації прав членів суспільства: в економіці, зокрема, це виражається у вільній конкуренції та вільному ринку, в політиці — у рівності всіх громадян перед законом. Механізмом здійснення цих засад виступає правова держава.

Соціал-демократична теорія передбачає доповнення політичних прав такими соціальними правами, які зумовлюють надання всім членам суспільства мінімуму матеріальних благ за конкретних умов. Обов'язковою є юридична відповідальність держави, її інституцій та приватних підприємств. При цьому функції держави розширюються, вони замінюють або доповнюють функції громадянського суспільства. Правова держава (характерна для ліберальної теорії) дедалі більше трансформується у «державу загального добробуту».

Консервативна політико-правова теорія поєднує риси ліберальної та соціал-демократичної теорій та доктрин, залишаючи специфічні, притаманні їй ознаки, зокрема, орієнтації та установки на індивідуалізацію у соціальній, політичній та еко-

номічній сферах. При цьому наголос робиться на якісних характеристиках: на зміну проблемі рівня життя неминуче приходить показник якості життя; замість матеріальних цінностей — так звані постматеріальні цінності (психологічний комфорт — індивідуальний, сімейний, глобалістичний та екологічний підходи до міжнародних політико-правових та економічних процесів, потреба стабільності і миру — і на макро-, і на мікросоціальному рівнях тощо). Держава соціального благополуччя трансформується в консервативній доктрині в суспільство благополуччя і добробуту. Новітній консерватизм передбачає вільні конституціоналізм, ринкові взаємини, парламентаризм, виборність органів державної влади, політичний та ідеологічний плюралізм.

Націоналістична теорія розвитку України стала актуальною у зв'язку з десятилітньою агресією московії проти України, особливо при переході з 2022 р. війни в гарячу фазу. Заяви московських очільників про неіснування українців як нації, про штучний, придуманий поляками характер української мови, про необхідність повернення українців у «колыску трьох братніх народів» неминуче спричиняють відродження (та й народження нових) націоналістичних ідей, доктрин і теорій.

В українській науці як певний негативний спадок від радянських часів залишилося дуже обережне або негативне ставлення до націоналізму і як теорії, і як практики. Видається, що націоналізм як політико-правове вчення і як практика державного будівництва виходить на авансцену історії певного народу (нації) в часи криз, небезпек, соціальних катаклізмів. І як будь-яка інша теорія та практика (лібералізм, соціал-демократія, консерватизм), націоналізм має початок і кінець і, виконавши (чи не виконавши) очікувану від нього історичну роль, сходиться зі сцени, і на його місце приходить нова доктрина чи теорія. Націоналізм в Україні сьогодні забезпечує самоідентифікацію української нації, відродження і збереження української мови, національних символів, традицій, міфів, історії, культури, самобутності, національної психології, відродження та розвиток національних інтересів та ідентичності українців. Виконавши свою роль, націоналізм зіjde з історичної сцени в Україні.

Сьогодні Україна постала перед вибором форми політико-правової теорії, яку обрати: ліберальну, консервативну, соціал-демократичну або націоналістичну.

Ліберальна доктрина, започаткована на теоретичному рівні Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локком, Т. Джефферсоном, І. Кантом та іншими у XVIII ст., втілена в суспільній практиці Англії періоду «славної революції», у Франції — після Великої французької революції, у Німеччині — перед і одразу після Першої світової війни. Показовим є те, що консерватизм виникає одночасно з лібералізмом і здебільшого в тих самих країнах, що й лібералізм, очевидно, відповідно до закону діалектичної єдності і протилежності.

Ідейними витоками соціал-демократії є марксизм та погляди соціалістів-утопістів. Однак у 80-х рр. XIX ст. мав місце розрив «демократичного соціалізму» з марксизмом. Сучасна соціал-демократична політико-правова доктрина успішно працює у Центрі і на Півночі та має певні перспективи в посттоталітарних країнах Східної Європи. Марксистська політико-правова доктрина на практиці реалізувалася в декількох соціальних моделях: азійській, радянській, східноєвропейській.

Нині в ментальності українського народу як архетипи залишилися фрагменти соціалістичної політико-правової доктрини, які прагнуть регенерувати ліві партії. Як видається, цю мету не може бути досягнуто. Однак вказані обставини створюють передумови для розвитку соціал-демократичної політико-правової теорії, яка в загальних рисах наявна в програмах Партії демократичного відродження, Соціал-демократичної партії та колишньої соціалістичної. Україна не може запроваджувати політико-правові доктрини консерватизму, лібералізму, націоналізму, бо це означало б для неї бути відкинутою у розвитку не менш ніж на два століття назад. Проте програми новостворених ліберальних, демократичних партій містять досить багато положень, які слід сприймати як ліберальні.

Водночас політичні програми, партійні проекти Конституції та інших законодавчих актів, підготовлені на початку 1990-х рр. Українською християнсько-демократичною партією, Конгресом українських націоналістів та Українською республіканською партією, свідчать про приналежність їх до консерватизму. При цьому

найбільш повно консервативна або неоконсервативна доктрина простежується у програмах християнських демократів. З огляду на вищевказаний інтегративний характер української політико-правової теорії, вона має містити ознаки, характерні і для лібералізму, і для соціал-демократії, і для консерватизму, і для націоналізму. Прийнята Верховною Радою України у 1996 р. Конституція України значною мірою має такий інтегративний характер.

Можна констатувати, що історичні обставини в Україні, на жаль, склалися так, що Конституція, яка має закріплювати головні положення політико-правової доктрини у конституційних нормах, випереджає у розвитку саму політико-правову теорію і перебирає на себе її роль. Слід наголосити також, що сьогодні розвиваються десятки галузей юридичної науки, захищено тисячі дисертацій, але випереджальної ролі науки майже не видно, бо переважна більшість наукових робіт має коментаторський характер.

Ще до початку XXI ст. перед Україною постало ключове питання: «*Quo vadis?*», тобто «Куди йдеш, Україно?» — у Європу чи Євразію, на Захід чи на Схід? Базовими нормативними актами проголошено курс на євроінтеграцію. Внесено зміни до Конституції України, якими передбачено європейський та євроатлантичний поступ країни. Більшість громадян підтримала набуття Україною асоційованого членства в ЄС. Виникає парадоксальна ситуація: Україна дедалі більше віддаляється від СНД, утвореного у грудні 1991 р. після розпаду СРСР, а на шляху до євроінтеграції з'являються дедалі нові перепони. Причинами є невідповідність українського законодавства та рівня захисту прав людини європейським стандартам, незавершена кодифікація законодавства, проблеми з національними меншинами у мовному питанні. Щодо останнього слід зауважити, що до України мають претензії передусім найближчі сусіди — Угорщина, Словаччина, Румунія, Польща. Причому Угорщина та Румунія масово видають громадянам України паспорти своїх держав, наділяючи їх відповідним громадянством. І це з урахуванням того, що подвійне громадянство у нашій державі поки що заборонено. Хоча ці дві країни зовсім нещодавно стали членами ЄС, вони висловлювалися категорично проти членства України в ЄС.

Мають місце також територіальні претензії. Якщо деякі європейські країни переважно обмежуються риторикою, то інші акцентують на своїх планах щодо реституції на теренах України. Отже, запитання «Quo vadis?» залишається актуальним: державу активно агітували приєднатися до ЄС, а в об'єднану Європу обіцяють прийняти нескоро, можливо, років через десять. Постає за цих обставин питання стосовно причин такого дуалізму: вони є суто зовнішніми чи й внутрішніми, світоглядними, онтологічними, соціокультурними тощо.

Державно-правовий розвиток українського народу пов'язаний з багатьма чинниками. На наш погляд, визначальними серед них є такі: історичний, соціокультурний, психологічний, пасіонарний, географічний, кліматичний (за Л. Гумільовим), економічний, політичний, релігійний.

Географічним фактором розвитку державно-правової системи України є її розташування на стику Європи та Азії, Заходу і Сходу. Здавня через українські етнічні землі відбувалися великі міграції народів (зазвичай зі сходу) — гунів, аварів, монголів, татар, які супроводжувалися руйнуванням, нищенням, грабунками. Українська земля з її унікальними природними ресурсами завжди була об'єктом зазіхань з боку сусідніх держав, навіть досить віддалених. Кліматичний фактор визнають важливим чинником впливу на розвиток і долю будь-якого народу, зокрема українського. Вологий і теплий клімат сприяв становленню аграрного господарства праукраїнців та українців, впродовж багатьох століть був основою общинного самоврядування, автономного або незалежного існування стародавніх племен та їхніх поселень. Тільки загроза нападу ворогів єднала українців, але лише у військовому (а не політичному) сенсі і на нетривалий час.

Історичний фактор обумовлено тим, що історія українців безпосередньо пов'язана з історією інших народів, вона не є сталою, а змінюється згідно з політичними обставинами, що домінують у конкретний історичний період.

Соціокультурний фактор передбачає виокремлення ролі людини як творця оригінальної неповторної культури, її духовності, гармонійності, цілісності. У культурі українців переважають такі

історичні типи, як традиційний, модерновий та постмодерний, притаманні й іншим європейським культурам.

Психологічний фактор має зв'язок із соціальною та індивідуальною психологією українців, їхніми специфічними рисами характеру, мислення тощо. Українці за психологічними рисами відрізняються не лише від представників романських чи германських народів Європи, а й від західних, східних чи південних слов'ян. У психологічному контексті вони є наближеними до поляків, білорусів, кубанських і донських козаків.

Пасіонарний фактор полягає у накопиченні українським етносом метафізичної духовної енергії і вибуховим її виявом в певні історичні періоди. Такими пасіонарними вибухами для українців були козацьке повстання 1648–1654 рр., українські визвольні змагання 1917–1922 рр., спалах визвольної боротьби 1939 р. на Закарпатті, боротьба українського підпілля та повстанського руху під час Другої світової війни, український рух 1988–1991 рр., революційні події після здобуття незалежності, зокрема, протести «на граніті», Помаранчева революція, Революція гідності, патріотизм під час московсько-української війни.

Політичний фактор полягає в традиційному негативному сприйнятті офіційних державних структур та політичних партій. Цю негацію було майже знівельовано упродовж 1990-х рр. щодо представницьких органів, після чого знову відновлено.

Економічний фактор відображає традиційну для українців працьовитість та підприємливість без лихварства. Проте останнім часом такі негативні риси економічної діяльності, як лихварство, виявляються дедалі виразнішими в Україні.

Надзвичайно важливим фактором українського державно-правового творення є релігійний фактор. Слід зауважити, що вже понад чотири століття українці розділені на православних та уніатів. Нині й серед православних виокремилися три групи: прихильники Української православної церкви (УПЦ) КП, УПЦ мп та автокефальної церкви. Намагання об'єднати православних християн з боку держави виявилися успішними. Зокрема, це стосується отримання Томосу від Вселенського патріарха. Крім того, спостерігається популяризація різних християнських сект та активізація протестантизму в Україні.

Зазначені вище внутрішні та зовнішні фактори, безперечно, впливають на становлення в Україні державно-правової системи. Можна стверджувати, що Україна може бути лише республікою парламентського типу, з парламентом, президентом, обраним народом, прем'єр-міністром як головою виконавчої влади, достатньою децентралізацією та забезпеченням і стабільним місцевим самоврядуванням. Правова система України має продовжувати ґрунтуватися на захисті прав людини, принципі верховенства права (правовладді), конституційних принципах свободи й рівності, захисті сім'ї, громади, нації (української) та національних меншин.

Слушним є питання стосовно того, чи вже вичерпала Конституція України 1996 р. свій потенціал. Викликає подив те, що пропозиції щодо змін Основного Закону почали з'являтися майже одразу після прийняття Конституції. Доречно нагадати, що в Стародавньому Римі було передбачено кримінальну відповідальність, навіть смертну кару, за необґрунтовані пропозиції змінити чинні або прийняти нові закони. Сьогодні в Україні особливу активність у цьому напрямі виявляють учені, які захищають дисертації з конституційного права. Видається, що для зазначених пропозицій немає ані психологічних, ані соціологічних, ані економічних підстав, а основним аргументом є вислів «на нашу думку», зміст якого безпосередньо залежить від суб'єктивного фактору — рівня загальної та правової культури авторів таких пропозицій, віддаленого від належного. Перманентне бажання оновити / змінити Конституцію або прийняти нову мають також окремі керманічі держави, керівники органів виконавчої влади, лідери політичних партій, представники бізнес-груп. Звісно, змінюється і старіє все: і соціум, і людина, і закони, зокрема, й Конституція. Останні можна і треба коригувати, вдосконалювати. Однак тут доцільно дотримуватися старого принципу — *«festina lente»* («поспішай повільно»). Необхідним та ймовірним у майбутньому є шлях подальшої кодифікації у таких галузях права, як земельне, трудове, цивільне, адміністративне (процесуальне та матеріальне), кримінальне тощо. Водночас вважаємо недоцільною кодифікацію інформаційного права, з огляду на темпи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та наявність норм, які регулюють інформаційну сферу в кожній

1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах

галузі права. Децентралізація та зміцнення засад місцевого самоврядування актуалізують питання посилення правової ролі актів місцевого самоврядування.

Отже, окреслені тенденції можливого державно-правового розвитку повторюють або корелюють з європейськими тенденціями розвитку й дедалі більше віддаляються від євразійських, зумовлених зазвичай авторитарним типом правління з концентрацією влади в центрі. Є шанс, що українська ментальність, традиції, історія, соціокультурне підґрунтя врешті-решт викристалізують власну оптимальну модель суспільного розвитку та добробуту.

Одним із найважливіших питань у політико-правовій теорії є питання про державу і державність в Україні. У Короткому Оксфордському політичному словнику поняття «державна» визначається як окремий комплекс політичних інститутів, завданням яких є забезпечення панування на визначеній території в ім'я суспільних інтересів³. В українській юридичній науці держава ув'язується з територіальною організацією влади за допомогою апарату управління та шляхом ухвалення законів та інших правових актів⁴.

Поряд з поняттям «державна» в науці використовується поняття «державність», під яким розуміють специфічну ознаку державно-політичної організації суспільства. Цей термін вживається в багатьох значеннях. Він може розумітися як синонім держави, як система механізму політичної організації суспільства, як ступінь розвитку системи органів держави. Характер державності визначається обсягом суверенітету держави. У незалежній Україні рисами суверенної держави (державністю) є форми державно-політичної організації суспільства, державницька ідеологія, традиції, державна мова, державна символіка. З такими рисами пов'язаний суспільний і політико-правовий зміст як засіб забезпечення суверенного розвитку України⁵.

³ Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Основи, 2005. С. 177.

⁴ Петришин О. В. Держава. *Велика українська юридична енциклопедія*. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 89.

⁵ Шемшученко Ю. С. Державність. *Юридична енциклопедія*. Київ : Вид. «Укрєнциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2. С. 162.

У цьому ключі є цікавим питання, як змінювався (еволюціонував) зміст державності протягом тисячолітньої історії України-Руси. Це видно у творах Іларіона, в «Руській правді», повчаннях В. Мономаха, посланнях К. Смолятича, Києво-Печерському патерику, Київському й Галицько-Волинському літописам. Давня історія була мало прихильна до наших предків. Вороже налаштовані та заслані сусіди руйнували палаци і храми, забирали в рабство кращих і здоровіших. Це були хазари, авари, печеніги, половці, татаро-монголи, німці, поляки, у 1169 р. А. Боголюбський, а по ньому князі володимиро-суздальські, ростовські, потім московські, пізніше царі Романови, а з ХХ ст. — більшовики. Не лише втрата матеріальних цінностей, а передусім духовних — заборона української мови в богослужінні, науці, освіті, книгодрукуванні, в музиці, театрі — супроводили нашу історію з ХVІІІ ст. А тепер це завершилося фінальним акордом — спочатку гібридною війною московії проти України, а згодом і відкритою війною.

Так, звичайно, українцям не пощастило із сусідами. Спочатку спільна історія з північно-східними князівствами, які фактично були колоніями Київської Русі. Але там почав формуватися новий етнос на базі угро-фінських племен. Пізніше до нього долучився тюркський і монгольський фактор. І після татаро-монгольської навали наприкінці ХІІІ ст. дороги русичів-українців з московитами розійшлися остаточно і назавжди. Україно-руська державність на ціле століття змістилася на захід — у Галич і Львів, а пізніше виявилася в Литовсько-Руському великому князівстві. Люблінська унія Польщі і Литви в 1569 р., коли «забули» про третього суб'єкта — Русь-Україну, та інші фактори призвели до революції 1648–1654 рр. Спроби в тексті Гадяцької угоди 1658 р. повернутися до ідеї держави трьох народів (поляків, литовців і русичів-українців) не мали довіри серед козаків і посполитих, а тому угода не спрацювала.

Якщо в князівські часи в суспільно-політичній думці домінував підхід до держави як монархії з «покликаним», обраним чи спадковим князем (великим князем), то вже з ХVІ ст. на перше місце виходить описання і трактування республіки. В цей час простежується національне самоусвідомлення українців — спочатку еліти, а пізніше і всього суспільства. Так, французький військовий інженер Левассер де Боплан, який в 30–40-х рр. ХVІІ ст.

1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах

служив у польському коронному війську в Україні, у своїх спогадах згадує про тотальну грамотність в Україні, де читати вміли майже всі жителі, включно з жінками і дітьми. Не тільки Біблія та інші священні книги були в домівках українців, а й різні книги. Українська мова не лише була панівною в побуті, а використовувалася і в офіційних документах. Так, у «Чолобитній до короля Стефана Баторія від шляхти» (української), яка була написана розмовною українською мовою, ставилася вимога, щоб листи з королівської канцелярії писалися «руським письмом» (чи можна собі уявити лист подібного змісту і форми до царів Романових чи генеральних секретарів?).

Можна стверджувати, що починаючи з XVI ст. у свідомості українського народу утверджуються демократичні традиції, а через порядки і правила запорозьких козаків впроваджується принцип виборності. Можливо, мав місце вплив традицій і правил, які домінували у Речі Посполитій, де обирали навіть короля. У московії вибір царя мав місце лише один раз, після великої смути, в 1613 р., на Земському соборі. Тільки через 300 років і після революції 1905–1907 рр. відбулися вибори до Державної думи (хоч і з певними обмеженнями).

Українська суспільно-політична думка, як видно з документів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Мазепи та листів і трактатів Л. Барановича, Й. Галятовського, А. Герасимовича, І. Величковського, Ю. Немирича і С. Немирича, І. Гізеля та інших, твердо стояла на позиціях демократизму, виборності посадових осіб, звітності, ротації, їх відповідальності. Ці принципи залишалися аж до ліквідації Катериною II гетьманства та знищення Запорозької Січі. Тобто впродовж більш як ста років Україна мислилася як демократична республіка з меншою чи більшою залежністю від московських правителів, як автономія у складі імперії зі специфічним політичним і правовим статусом.

І хоча московська влада постійно обмежувала права українців, у народній пам'яті демократичні традиції і козаччина залишилися, що й передалося наступним поколінням, особливо представникам інтелігенції. Підйом інтересу до демократичних традицій Гетьманщини характерний для XIX ст. Він притаманний

творам і практичній діяльності В. Каразіна, П. Гулака-Артемовського, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших. Демократичні ідеї значно розвинули Т. Шевченко та члени Кирило-Мефодіївського братства. У документах, особливо в «Книзі буття українського народу», Статуті братства, відозвах до українців, росіян, поляків пропалувалася ідея об'єднання слов'янських народів у федерацію «Союз слов'янських республік». Усім народам гарантувалося право національної самостійності, розвитку національної мови, культури та навіть право виходу з федерації. Молоді демократичні пагініці федералістських ідей лиш з'явилися, та не визріли, бо за доносом студента О. Петрова братство було ліквідовано, а «братчики» зазнали репресій.

Певним наступником діяльності Кирило-Мефодіївського братства можна вважати М. Драгоманова, випускника і доцента Київського університету Святого Володимира. Він засуджував національне і соціальне поневолення українців, обстоював ідею федеративної держави, децентралізованої, з культурно-національною автономією українського народу, а також його соборність.

М. Драгоманов мав значний вплив на молодих галицьких суспільно-політичних мислителів (І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького). За його допомогою, зокрема фінансовою, у Львові видавали журнал «Громадський друг» («Дзвін», «Молот»). Пізніше ці молоді діячі відійшли від поглядів М. Драгоманова. Зокрема, І. Франко, який еволюціонував від соціаліста до націоналіста (хоча таке визначення поглядів мислителя є достатньо умовним). Він обстоював духовне, національно-мовне відродження, національну самостійність, відбудову української державності, рівноправність української нації серед інших європейських народів.

Ідеї М. Драгоманова істотно вплинули на становлення суспільно-політичної позиції його племінниці Лесі Українки (Л. Косач-Квітки). Вона відзначалася глибоким і тонким відчуттям соціальної несправедливості, була борцем за соціальне і національне визволення українського народу від національних утисків, насильницької русифікації.

Чітким і однозначним ідеологом державної незалежності і основоположником українського націоналізму був М. Міхновський, адвокат у Харкові, громадський діяч, співзасновник першої у

1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах

Наддніпрянській Україні політичної партії — Революційної української партії, а пізніше ще й Української народної партії, автор програми РУП, яка пізніше дістала назву «Самостійна Україна». Це він писав: «Націоналізм — ангел помсти для пануючих і визискуючих націй, ангел помсти за упосліджених — страшною червоною хвилею покотиться по краях упосліджених націй-рабів, і слідом за ним розпустилися хмари і проглянуло сонце свободи»⁶. Його слова, написані в 1900 р., однаково стосуються московії царської і сьогоденішньої путінської, адже він запитує, за яким правом московські правителі поводяться з нами, як з прислугою (рабами), заперечуючи нашу мову, культуру та навіть наше право на існування. Напевно, в нинішніх екстремальних і трагічних обставинах слова і погляди М. Міхновського набувають для нас особливого значення.

Буремні часи після Першої світової війни призвели до тектонічних зсувів у світовій політиці та радикальних дій національних еліт малих і великих народів, до творення нових держав, радикалізації соціально-політичних доктрин і теорій. Не оминули вони й Україну. В березні 1917 р. у Києві постала Центральна Рада спочатку як суб'єкт, творений громадянським суспільством, а пізніше як вищий державний орган, який понад рік очолював національно-визвольний рух і відродження незалежної держави. У її складі були такі видатні українські постаті, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра, М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шраг, П. Макаренко, М. Андрієвський та інші. Показовим було те, що члени Української Центральної Ради були представниками партій здебільшого соціалістичного спрямування. І вони не бачили розвитку України поза автономними зв'язками з московією. Чітко домагалася незалежності української держави Українська партія самостійників-соціалістів. А Українська демократично-хліборобська партія висувала вимогу суверенності українського народу. Очевидно, цей політичний розклад в УЦР призвів до того, що лише Четвертим універсалом 9 січня 1918 р. Україна була проголошена самостійною, суверенною, незалежною державою українського народу.

⁶ Міхновський М. Самостійна Україна. Київ : Діохор, 2002. С. 48–49.

Московська навала — три більшовицькі й одна денікінська окупації України впродовж 1917–1920 рр., внутрішні чвари серед провідників, отаманщина не дали змогу завершити державно-правове відродження України. І спроби українізації чи легалізація українських комуністів були лише фарисейськими кроками новоявлених московських правителів, щоб приховати стару імперську московську політику — шовіністичну, агресивну, брехливу, направлену на нищення України та українців.

У цих умовах з'являється вчення так званого інтелектуального націоналізму, автором якого був юрист, публіцист і громадський діяч Д. Донцов. У його працях «Історія розвитку української державної ідеї», «Націоналізм», «Дух нашої давнини» та інших було безжально розкритиковано федералістські ідеї, автономістичні мрії, несміливість і безкінечні компроміси в теорії суспільно-політичної думки та практиці її реалізації. Д. Донцов затаврував їх як хуторянство та провансальство. Він закликав до переорієнтації на Європу, а також раз і назавжди відсепаруватися від московії. Він сформулював нові принципи українського націоналізму: волюнтаризм, прагнення боротьби (а не затишку і спокою), непристерненість, романтизм, фанатизм, ідеалізм, елітаризм, примус у боротьбі за незалежність. Ідеї Д. Донцова були взяті на озброєння ветеранами визвольних змагань 1917–1921 рр. і галицькою молоддю, які створили Організацію українських націоналістів, яка очолювала і скеровувала боротьбу українців проти польських, німецьких, угорських і радянських окупантів⁷.

Постійні вагання, прагнення компромісів, непослідовність вилилися в український націонал-комунізм 20–30-х рр. ХХ ст. Більшовицька москва вимушено його допускала, але одночасно організувала в Україні три голодомори, так зване розкуркулення, колективізацію (а фактично — новітнє закріпачення селянства), розвиток української культури, а пізніше фізично винищила її діячів.

Але український дух не був знищений. Як і перша «відлига» 20–30-х рр. ХХ ст., друга «відлига» 50–60-х рр. показала незнищи-

⁷ Донцов Д. Хрестом і мечем. Торонто : Ліга визволення України, 1967 р. 320 с.; Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.; Донцов Д. Націоналізм. Лондон; Торонто, 1966. 363 с.

мість української державницької ідеї. Її носії, кращі представники української інтелігенції, продовжували її «відігрівати» та за можливості нести ширшим масам. Не змогли це припинити жодні репресії. Якщо ці ідеї обстоювалися в 40–50-х рр. зі зброєю в руках, то головною зброєю дисидентів, шістдесятників було Слово. І хоч воно було більше почуте в діаспорі, але вже звідти через «Свободу», «Вільну Європу», «Голос Америки» доносилося і до України.

Саме завдяки шістдесятникам народилися перші громадські організації й об'єднання — Група сприяння Гельсінським угодам, Товариство української мови, Рух за перебудову та інші, які стали з часом політичними організаціями та виступили на захист незалежності і суверенітету країни на початку 1990-х рр.

Державницькі ідеї великих попередників були реалізовані у прийнятій 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., Конституційному договорі 8 червня 1995 р., Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р. З цих документів випливає, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою, унітарною державою. За формою правління вона є республікою. Джерелом влади є український народ, який здійснює свою владу безпосередньо, через органи державної влади та через місцеве самоврядування. Державна влада ділиться на законодавчу, виконавчу, судову. Людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод. Державною мовою закріплена українська мова. Держава має сприяти консолідації і розвитку української нації, її свідомості, традицій, культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин і корінних народів, які проживають в Україні. За роки незалежності Україна пройшла певну еволюцію форм державного правління. Спочатку вона була парламентською республікою, потім президентсько-парламентською, потім президентською, далі парламентською та знову президентсько-парламентською. У зв'язку з московсько-українською війною, потребою концентрації влади в

умовах війни намічається тенденція розвитку України до президентської республіки.

Внаслідок величезних змін у свідомості українського народу за роки незалежності, особливо після гібридної та гарячої фази війни московії проти України, Україна не підписала Статут СНД і в підсумку таки вийшла з асоціації Союзу незалежних держав, створеної 8 грудня 1991 р. в Біловезжі (білорусь), однак робила це дуже довго. росія розглядала СНД як новий варіант СРСР. З'явилися серйозні територіальні претензії до України. У травні 1992 р. Верховна Рада у москві прийняла заяву про те, що передача Кримської області Україні в 1954 р. не має юридичної сили. А в грудні 1992 р. З'їзд Народних депутатів московії доручив Верховній Раді розглянути питання щодо Севастополя. Після втручання Ради Безпеки ООН це питання було зняте. Президент Б. Єльцин приїхав до України у травні 1997 р. і 31 травня підписав Договір про дружбу, співпрацю та партнерство, в якому було зафіксовано положення про повагу до територіальної цілісності та підтверджувалася непорушність кордонів (щоправда, за всю історію московія не виконала жодного договору, не виконала і цього).

Ще 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила заяву про без'ядерний статус, а 9 квітня 1992 р. — постанову про додаткові заходи щодо набуття без'ядерного статусу. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. І в грудні 1994 р. у Будапешті три ядерні держави (США, Велика Британія і росія) надали Україні гарантії безпеки, зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет, встановлені кордони та утримуватися від тиску на Україну. Хоча, як і у всіх попередніх випадках, цінність запевнення московії не була варта паперу і чорнил, якими було написано Будапештський меморандум. Про що свідчить і нинішня війна проти України.

У таких складних умовах для України постало питання, куди рухатися далі — в Євразію (до московії) чи в Європу та європейські структури. Спрямованості до європейської інтеграції передували тривалі, часом суперечливі і навіть трагічні обставини. Переговори щодо Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом розпочалися у період президентства В. Ющенко у

1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах

2007 р. Наступний рік було присвячено переговорам щодо зони вільної торгівлі як невід'ємної частини Угоди про асоціацію. За часів президентства В. Януковича переговори жевріли, але на саміті у Вільнюсі у 2013 р. він заявив, що будь-які домовленості про асоціацію є передчасними. У переважної частини українського соціуму цей факт викликав обурення та призвів до Революції гідності і краху режиму Януковича у 2014 р. Слід зазначити, що ще на саміті Україна — ЄС у Празі у вересні 2008 р. було прийнято План дій Україна — ЄС. Цей план було трансформовано та вдосконалено у більш конкретний Порядок денний асоціації Україна — ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію, який був схвалений у червні 2009 р. та набрав чинності з 23 листопада 2009 р.⁸. Порядок денний відрізнявся від Плану дій тим, що ним вводилися поняття «спільна відповідальність» і «спільна власність» та мав результат — наближення України до ЄС. Завдяки активності української влади вже 16 вересня 2014 р. було ратифіковано Угоду між Україною та ЄС, а з листопада 2014 р. почалося застосування деяких положень Угоди.

У процесі переговорів на більш як двох десятках самітів Україна — ЄС було визначено десять пріоритетів у реформуванні України, серед яких: оновлення Конституції України, виборчого законодавства, системи судочинства, державного управління, зовнішнього аудиту, енергетики, оподаткування, боротьба з корупцією, зростання ролі громадянського суспільства та його суб'єктів, зменшення ролі держави в суспільному, зокрема економічному, житті. Значна увага зверталася на імплементацію європейського законодавства в нормотворчу та законодавчу практику в Україні. Імплементувалася низка законів ЄС у сфері економіки, фінансів, податків, освіти, охорони здоров'я, природних ресурсів, екології, у соціальній сфері. Так, завдяки впливу ЄС кількість податків в Україні скоротилася з 20 до 9, було спрощено процедури отримання дозвільних документів і ліцензій тощо. Однак можна

⁸ Порядок денний асоціації Україна — ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію [23 листопада 2009 р.]. Україна — Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991–2009). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_990#Text (дата звернення: 27.03.2025).

констатувати, що нормативні документи, пов'язані із завершенням конституційної, судової, податкової реформ, ще не гармонізовано до європейських стандартів, актів технічного регулювання. Є низка невиконаних зобов'язань України щодо реформування охорони здоров'я та освіти.

Незважаючи на всі напрацювання у сфері інтеграції України до ЄС, можна стверджувати, що її етапи недостатньо чітко визначені. Україна виконує то одні, то інші завдання ЄС чи його членів, а визначеності щодо того, що ще необхідно виконати Україні, щоб стати повноцінним членом ЄС, поки що немає. Позитивним на цьому шляху можна вважати вивчення ключових питань у сценарії інтеграції України в ЄС на проведеній низкою експертів (юристів, політологів, економістів, соціологів, екологів, журналістів, культурологів, дипломатів та інших) форсайт-сесії «Шлях до Європейського Союзу», яку організував у Києві проект ЄС «Українцям про Європейський Союз» (форсайт у цьому випадку трактується як система сценарного прогнозування політичного, економічного, соціального, фінансового та іншого розвитку, зокрема, інноваційного, шляхом проривів, які здатні вплинути на середньо- і довгострокові перспективи)⁹. Таке форсайт-прогнозування передбачає строки 10–20 років. Для України було обрано строк 10 років, тобто до 2032 р., коли всі події в Україні, проведені реформи, імплементація законодавства мали б привести її до членства в ЄС. Зазначеними експертами визначено понад 90 довготривалих тенденцій фінансових, політичних, економічних, юридичних показників (трендів), з яких, ймовірно, три головні будуть визначати майбутнє України на шляху євроінтеграції. Це: а) стабільність державних структур і інституцій, їх технологічна спроможність; б) комплексне, добросесне і справедливе правосуддя в контексті захисту людських прав; в) розширення приватної сфери, яка включає розвиток громадянського суспільства, подальше роздержавлення майна і власності. При цьому прогнозується п'ять сценаріїв розвитку подій. У першому випадку —

9

⁹ Шлях до Євросоюзу: підсумки форсайту. Європейський Союз. Листопад 2022. URL: <https://eu4ukraine.eu/media-ua/scenarios-of-european-integration-other-ua.html> (дата звернення: 27.03.2025).

1.1. Еволюція поглядів на роль української держави в суспільних процесах

євроінтеграція успішна, у двох інших – провальна, ще у двох цей процес реалізувався, але неуспішно.

Сьогодні, під час воєнного стану і війни, виникли серйозні проблеми щодо реалізації плану дій на шляху інтеграції України до ЄС. Однак Україна останнім часом має, крім фінансової, військової, політичної, гуманітарної допомоги з боку країн ЄС, ще й підтримку щодо прийому мільйонів своїх біженців. Значною є допомога і від Великої Британії, США, Канади, які, хоч і не входять до ЄС, істотно допомагають Україні (особливо під час війни), чим сприяють її євроінтеграційному руху. В результаті «західний мейнстрім» України на шляху до ЄС (на відміну від «східного андеграунду») виявляється повною мірою. Отже, можна зазначити, що є всі передумови того, що темпи євроінтеграції України найближчим часом зростуть, а набуття повноправного членства в ЄС — її кінцевий результат — відбудеться у мирний час за умов стабільності держави.

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

Питання української державності нерозривно пов'язані з національними, державними інтересами, які розуміють ширше, ніж інтерес конкретної нації, і це поняття швидше виступає синонімом понять «державний інтерес» чи «народний інтерес».

Показовим є те, що за інерцією від радянських часів навіть у науковців наявний генетичний страх перед згадуванням термінів «нація», «національний», «націоналізм». Має місце «зісковзування», прагнення якнайшвидше перейти до суміжних питань, аби не аналізувати те, що стосується національного. Попри це, існування націй та всього, що з ними пов'язане, є об'єктивною реальністю. І в Україні є титульна українська нація, яка є державною силою, і поряд з нею співіснують корінні народи та національні меншини. Важливим питанням є реалізація закріпленого в Конституції України здійсненого українською нацією державотворення, консолідація і розвиток цієї нації. Водночас слід визначити, що в Конституції України недостатньо уваги приділено саме українській нації. Здебільшого йдеться про український народ, про його права, власність, роль. Напевно, слід згадати, що Конституція приймалася Верховною Радою України, коли в ній домінували ліві політичні сили, вожді яких і депутати навіть не бажали вжити поняття «українська нація», «український народ», а послуговувалися якимось географічним визначенням «народ України».

Наприклад, напис на пам'ятнику «Генералу Ватутіну від українського народу» Комітетом у справах мистецтв при РНК СРСР у 1944 р. визнано націоналістичним, бо слід було писати «Від народу України». У питаннях страху перед націоналізмом доходило до абсурду. Видатний український поет М. Рильський 11 листопада 1943 р. виступив з доповіддю «Київ в історії України» на урочистих зборах АН УРСР у Москві (куди була переміщена Академія). В архіві віднайдено рецензії Ф. Єневича та Л. Новиченка на доповідь, які звинуватили М. Рильського у націоналізмі, бо він не підкреслив прогресивного впливу російської культури на українську, а вказував, що багато чого російська культура запозичила з української. Так, М. Ломоносов, перебуваючи в Києво-Могилянській

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

академії, навчався за єдиним у той час українським підручником слов'янської граматики. І згадка про це теж вважалася виявом націоналізму¹⁰.

Цікаво й те, що навіть у філософських словниках і енциклопедіях при тлумаченні поняття «нація» вживалося визначення, дане Й. Сталінінцем ще у 1913 р. у статті «Марксизм і національне питання», де він писав, що нація є стійка спільнота людей, що історично склалася, виникла на базі спільної мови, психологічного складу, який проявляється у спільності культури. Часом дещо в розширеному вигляді це визначення кочувало по енциклопедіях, виданих до 80-х рр. ХХ ст.

Оскільки у вітчизняній і зарубіжній філософії, політології та юриспруденції набереться не менш як сто визначень поняття нації, то видається очевидним, що націю можна визначити лише описово, а не дефінітивно. Зрозуміло, що нація є історичною спільністю людей, яка характеризується цілою низкою специфічних ознак: історичних, лінгвістичних, психологічних, економічних, традиційних (звичаєвих), ментальних, етнологічних тощо. Напевно, прийнятним може бути визначення, дане Ю. Римаренком і О. Картуновим: «Нація — тип етносу, соціально-економічна і духовна спільнота людей з певною психологією і свідомістю, виникнення якого відбулося історично і яким властива стійка сукупність сутнісних характеристик»¹¹.

Хоча те, що на перше місце у визначенні поняття «нація» ставиться «соціально-економічна... спільність», видається даниною марксизму або певною інерцією мислення вчених. У державотворенні соціально-економічним процесам передують національна ідея та національний інтерес.

Національною ідеєю є уявлення, навіть мрії про наявну і бажану дійсність, про роль нації у творенні власної держави, основний принцип національного світогляду, самоусвідомлення ролі і місця у світі. Комплекс, система національних ідей творить національну

¹⁰ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Київ : Генеза, 2003. Т. 4: *Україна у другій світовій війні (1936–1945)*. С. 190, 201.

¹¹ Римаренко Ю. І., Картунов О. В. Нація. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ : Генеза, 2004. С. 396–397.

ідеологію як сукупність філософських, політичних, правових, етичних, релігійних та мистецьких поглядів, що характеризують інтереси української нації та шляхи її розвитку і засоби забезпечення цього процесу. Інтересом є увага до чогось, зацікавленість, прагнення, пов'язані з потребами та користю для нації.

Проблема національного інтересу, на відміну від проблеми національної ідеї, ідеології, ідеалу, національної свідомості та самосвідомості, привертала увагу дослідників, йому присвячено чимало наукових публікацій. Одним з тих, хто систематично і найбільш повно досліджував національні інтереси України, був професор Ф. Медвідь. «Якщо за Гегелем «інтереси рухають життям народів», — писав він, — то національні інтереси виступають в якості реалізації природного права народу на гідне існування, важливою детермінантою національного відродження України. Захист національних інтересів набуває особливої гостроти в моменти, коли виникає нагальна необхідність задовольнити національні потреби і сподівання та максимально використати наявні національні ресурси. Національні інтереси завжди виступали і виступають зараз у ролі рушійної, дійової сили історії, оскільки полягають у реалізації права кожного народу на самостійне існування та приєднання його до світової цивілізації»¹².

Національні інтереси, на погляд Ф. Медвідя, відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потребу у гідних умовах життя, а також цивілізовані шляхи їхньої організації та засоби задоволення. Національні інтереси України та їхня пріоритетність зумовлюються конкретною ситуацією, що склалася як у країні, так і за її межами¹³.

Національні інтереси прийнято поділяти на зовнішні та внутрішні.

За ступенем впливу на політичну, економічну, науково-технічну, воєнну та інші сфери функціонування держави національні інтереси класифікують як життєво важливі, критичні, другорядні,

¹² Медвідь Ф. М. Історія і теорія, становлення системи національних інтересів України: правові колізії. *Правові записки ІПіЕНД ім. Б. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 210–221.

¹³ Там само.

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

за ступенем стійкості — як тактичні, стратегічні та оперативні інтереси.

Життєво важливі інтереси утворюються протягом історичної розбудови національної держави як суб'єкта міжнародного права. До них можна віднести такі інтереси:

- збереження і підтримка територіальної цілісності України, захист її державності, суверенітету, кордонів;
- інтеграція України у систему глобальної та регіональної безпеки;
- забезпечення і створення системи національної безпеки;
- інтеграція України у світове політичне та економічне співтовариство, пошуки нових та збереження старих шляхів доступу до стратегічно важливих для економіки ресурсів, створення умов для залучення іноземних інвестицій;
- створення ефективної системи ядерної безпеки України;
- розвиток і підтримка процесів духовного і соціально-культурного відродження основ національної державності українців, їхньої самобутності¹⁴.

Значущими є стратегічні інтереси, які згідно з обраним курсом розвитку держави мають довгостроковий характер.

Визначення стратегічних національних інтересів, їхнє юридичне оформлення як офіційно визначених пріоритетів України має бути наслідком співдії всіх гілок влади. Формування національних інтересів — це прерогатива Президента України та Верховної Ради України, які оцінюють стратегічні інтереси відповідно до життєво важливих інтересів держави.

Оперативні (середньострокові) національні інтереси, що формуються під час вирішення окремих проблем у контексті подальшої реалізації стратегічних інтересів, є способами впровадження у життя стратегічних завдань держави.

Тактичні національні інтереси є способами впровадження у життя оперативних інтересів, зазвичай мають короткостроковий характер і зникають після реалізації оперативних інтересів.

¹⁴ Мала енциклопедія державознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Довіра; Генеза, 1996. С. 108.

Категорія «національні інтереси», на думку дослідників, корелюється певною мірою з категоріями «загальнолюдські», «індивідуальні» та «державні» інтереси¹⁵.

Водночас дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин є однією з найскладніших проблем, тому що воно досі базується скоріше на інтуїтивних міркуваннях вчених, ніж на доказових та беззаперечних аргументах.

Науковий підхід щодо визначення національно-державних та національних інтересів передбачає, очевидно, врахування соціально-політичних, історичних та економіко-географічних факторів функціонування української нації. Найважливішим при цьому є чітке усвідомлення того, чим є сучасна українська нація у широкому значенні як поліетнічна, відкрита спільнота, яка історично склалася на теренах України та усвідомлює себе українським народом, а її члени — себе громадянами України, тобто йдеться про політичну націю, та у вузькому значенні як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають на теренах України¹⁶.

Ф. Медвідь підкреслює, що найважливішим для нації як політичного суб'єкта є збереження її культурно-мовної самобутності та ідентичності у формі, властивій саме цій нації, тобто у вигляді реалізації національної ідеї. Пріоритетні політичні інтереси нації внаслідок цього орієнтовані на її подальше гуртування, на збереження і створення власної державності, налагодження відносин з іншими національними державами. Національний інтерес можна трактувати, орієнтуючись саме на суттєві ознаки нації як етносоціальної спільноти. Структура національного інтересу залежить від завдань нації, ступеня / етапів її згуртованості (початковий етап її створення, етап національно-визвольної боротьби, підйом національного руху тощо).

Щодо національної держави як суб'єкта міжнародного права можна констатувати, що національний інтерес спрямований

¹⁵ Мала енциклопедія державознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Довіра; Генеза. 1996. С. 108.

¹⁶ Мальський М. Трактатування інтересу як фундаментальної категорії міжнародних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2006. Вип. 16. С. 4.

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

всередину спільноти, до обставин її внутрішнього функціонування та виявлення її ознак.

Для національної держави як суб'єкта міжнародних відносин є характерним національно-державний інтерес, який можна розглядати загалом як мотивацію зовнішньополітичної діяльності держави. У перехідний період становлення незалежності України національно-державний інтерес можна визначити як національне виживання, що цілком залежить від завдань стабілізації ситуації в країні та забезпечення розбудови демократичного суспільства на засадах ринкової економіки. Це передбачає формування такого механізму зовнішніх відносин, який би гарантував відвернення міжнародних конфліктів та зміцнення стабільності, цивілізоване входження у систему міжнародної та колективної безпеки¹⁷.

Ключовим національним інтересом, стратегічним завданням і геополітичним пріоритетом України за умов євроінтеграції та глобалізації є її: 1) виживання; 2) зростання життєспроможності; 3) укріплення як незалежної, вільної, суверенної держави в сучасному світі за умов захисту власної соціально-культурної ідентичності, політичного та економічного суверенітету, збереження національних цінностей, перетворення її з об'єкта геополітичних ігор на самостійного геополітичного гравця, який сам визначає свої дії та цілі на міжнародному рівні.

Український народ і держава реалізують національні інтереси через державні інтереси, які своєю чергою можуть мати самостійний характер (інтереси влади) і не збігатися з національними інтересами. Так, інтереси уряду чи інших гілок влади (судової чи законодавчої) можуть різнитися від національних інтересів.

Становлення системи національних інтересів України першопочатково пов'язано з прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленого всенародним голосуванням 1 грудня 1991 р.

Декларація про державний суверенітет України проголошує державний суверенітет України як: 1) верховенство; 2) само-

¹⁷ Медвідь Ф. Політико-правові засади концепції національних інтересів України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 71.

стійність; 3) повноту; 4) неподільність влади Республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах, і передбачає реалізацію Україною як суб'єктом міжнародного права безпосередніх відносин з іншими державами, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами; укладання з ними договорів; участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національно-державного інтересу держави в економічній, політичній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах¹⁸.

Україна активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, виступає рівноправним учасником міжнародної співпраці, бере участь у європейських структурах та загальноєвропейському процесі, проголошує свій намір у майбутньому стати перманентно нейтральною державою, котра дотримується трьох неядерних принципів (не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї) та не бере участі у військових блоках.

У Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» у сфері міжнародних відносин було визначено такі основні групи національних інтересів України:

- геополітичні та стратегічні інтереси, пов'язані із захистом політичної незалежності України, гарантуванням її національної безпеки;

- пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство;

- пов'язані із забезпеченням специфічних потреб внутрішнього розвитку України локальні, регіональні, субрегіональні інтереси¹⁹.

Зазначені національні інтереси реалізуються через виконання таких найважливіших завдань:

- розвиток та утвердження України як незалежної демократичної держави;

¹⁸ Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

¹⁹ Про основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 37. Ст. 379 (втратила чинність на підставі Закону України від 01.07.2010 № 2411-VI).

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

- збереження недоторканності кордонів держави, її територіальної цілісності;
- захист прав та інтересів громадян та юридичних осіб України за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, надання їм допомоги відповідно до міжнародного права;
- включення у світову економічну систему національного господарства для його ефективного економічного розвитку;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- поширення образу України у світі як передбачуваного і надійного партнера.

У ст. 18 Конституції України наголошено, що зовнішньополітична діяльність України орієнтована на забезпечення згідно із загально визнаними принципами і нормами міжнародного права її національних інтересів та безпеки через підтримання взаємовигідної і мирної співпраці з членами міжнародного співтовариства²⁰. Це конституційне положення свідчить про послідовний миролюбний курс зовнішньої політики України, побудований на головних принципах міжнародного права: суверенної рівності держав, мирного співіснування, територіальної цілісності держав, співробітництва держав та добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом, незастосуванні сили або погрози силою в міжнародних відносинах, непорушності державних кордонів, мирного врегулювання спорів, поваги до людських прав, права народів розпоряджатися своєю долею.

У першій Концепції (основах державної політики) національної безпеки України, яку було схвалено Верховною Радою України 16 січня 1997 р., визначено такі пріоритетні національні інтереси України:

- розвиток демократичних інститутів для забезпечення людських прав, формування громадянського суспільства, підвищення ефективності функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування;
- досягнення політичної і соціальної стабільності, національної злагоди;

²⁰ Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

Розділ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

- гарантування прав української нації та національних меншин України;
 - забезпечення територіальної цілісності та недоторканності кордонів, державного суверенітету;
 - розбудова соціально орієнтовної самодостатньої ринкової економіки;
 - забезпечення технологічно та екологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
 - збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу;
 - зміцнення генофонду українського народу, його морального і фізичного здоров'я, інтелектуального потенціалу;
 - розвиток української нації, національної гідності та історичної свідомості українців;
 - розвиток культурної, мовної, етнічної, релігійної самобутності громадян усіх національностей, що становлять український народ;
 - інтегрування у світову та європейську спільноту, встановлення взаємовигідних та рівноправних відносин з усіма державами²¹.
- Після набрання чинності Законом України «Про основи національної безпеки України» у липні 2003 р. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України втратила чинність. У ст. 6 цього Закону було визначено, зокрема, що пріоритетами національних інтересів України є:
- захист конституційних прав і свобод людини і громадянина;
 - розвиток громадянського суспільства та його демократичних інститутів;
 - забезпечення територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, державного суверенітету, недопущення втручання у внутрішні справи України;
 - зміцнення соціальної і політичної стабільності у суспільстві;
 - гарантування функціонування і розвитку в усіх сферах суспільного життя на всій території України української мови як державної, гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин України;

²¹ Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 10. Ст. 85 (втратила чинність на підставі Закону України від 19.06.2003 № 964-IV).

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

- створення соціально орієнтованої, конкурентоспроможної ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя населення, його добробуту;
- збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;
- забезпечення техногенно та екологічно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства;
- розвиток моральних засад, духовності, інтелектуального потенціалу українського народу, створення умов для розширеного відтворення населення;
- інтеграція України в європейський економічний, політичний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС і НАТО;
- розвиток в інтересах України взаємовигідних рівноправних відносин з іншими державами світу;
- створення умов для повноцінного життя і розвитку дитини, її безпеки, благополуччя, зростання у безпечному сімейному оточенні²².

Згідно зі Стратегією національної безпеки України, затвердженою Указом Президента України від 12 лютого 2007 р.²³, при формуванні механізмів міжнародної колективної безпеки стратегічною метою політики України є забезпечення територіальної цілісності та державного суверенітету, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства і держави, захист людських прав, формування умов для динамічного зростання економіки, забезпечення добробуту населення у контексті європейських соціальних стандартів.

Національна єдність як основа забезпечення ефективного захисту інтересів людини, суспільства і держави досягається через повагу до людської гідності і здійснення таких життєво важливих національних інтересів України, як:

- додержання прав і свобод людини і громадянина;

²² Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351 (втратив чинність на підставі Закону України від 21.06.2018 № 2469-VIII).

²³ Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

Розділ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

- захист територіальної цілісності та суверенітету України, недоторканності її державного кордону, верховенства права, демократичного конституційного ладу;
- забезпечення соборності держави на основі об'єднання усіх територіальних громад, етнічних груп, суспільних верств навколо цінностей суверенного, незалежного вільного і демократичного розвитку єдиної України;
- зростання економічного добробуту населення та конкурентоспроможності держави шляхом всебічного розвитку людського, інноваційного, науково-технічного потенціалів країни;
- удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на судову, законодавчу та виконавчу;
- неухильного додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду;
- обмеження втручання держави у діяльність громадян, громадських організацій та політичних партій, економічних об'єктів, релігійних об'єднань;
- створення безпечних умов життєдіяльності, захист навколишнього природного середовища;
- збереження і розвиток культурних і духовних цінностей суспільства;
- формування гармонійних відносин з іншими державами світу, сприйняття міжнародним співтовариством української держави як рівноправного і повноцінного його члена.

Система національних інтересів передбачає оцінювання викликів, загроз і небезпек, які постають у процесі їх реалізації. Національним інститутом стратегічних досліджень був проведений комплексний моніторинг рівня небезпеки внутрішніх і зовнішніх загроз пріоритетним національним інтересам України при аналізі загальної характеристики національної безпеки держави у період з 1994 р. по 1996 р., а далі, судячи з публікацій, ця проблема на загальнодержавному рівні не була досліджена достатньо ґрунтовно.

Аналітиками НІСД було зазначено, що реалізації такого пріоритетного національного інтересу України, як забезпечення територіальної цілісності та суверенітету, заважають певні внутрішні загрози: зниження рівня боєздатності Воєнної організації України; активізація сепаратистських рухів у деяких регіонах;

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

міжконфесійні та міжетнічні конфлікти; відсутність гнучкої регіональної політики²⁴. До найнебезпечніших зовнішніх загроз цьому національному інтересу України вони відносять: 1) використання ресурсної та технологічної залежності України для здійснення політичного тиску на неї; 2) втручання у внутрішні справи України; 3) висунення територіальних претензій до України.

Важливого пріоритетному національному інтересу України, який проливає світло на систему індикаторів геополітичного становища держави та їхні порогові значення, — інтеграції України у світову та європейську спільноту — заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози: порушення людських прав та свобод; повільність інтегрування до світового інформаційного простору; зволікання з проведенням економічних реформ. Найбільш небезпечною зовнішньою загрозою цьому національному інтересу України є такий фактор, як підрив міжнародного становища України.

Стратегія національної безпеки визначає основними загрозами національним інтересам України такі:

- невідповідність сектору безпеки потребам суспільства і викликам часу;
- відсутність належного рівня національної єдності;
- нестабільність економічного розвитку;
- збільшення кількості екологічних та техногенних катастроф;
- суперечливість і мінливість зовнішнього середовища;
- зовнішній негативний вплив на інформаційний простір України;
- розповсюдження тероризму²⁵.

Національні інтереси часто розуміють як основу розвитку та існування держави і національного суверенітету. А основною рисою національної держави є те, що її системоутворювальною ознакою є нація, котра характеризується державно-політичною суб'єктністю. Національна держава є багатогранним феноменом, який поєднує сучасні особливості розвитку та минулий період

²⁴ Національна безпека України: 1994–1996 рр.: [наук. доп. НІСД] / ред. кол. О. Ф. Белов [та ін.]. Київ : НІСД, 1997. С. 12, 18.

²⁵ Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 27.03.2025).

становлення²⁶. Проте у зв'язку із процесами глобалізації національним державам, зокрема Україні, протистоять владні міжнародні структури та інституції. Сьогодні, попри всі складності державотворчих процесів, Україна утверджується як національна держава. Водночас, щоб стати державою, інтегрованою у світове співтовариство, для України видається неминучим у своєму розвитку пройти фазу національної держави.

Г. П. Ситник і М. Г. Орел у підручнику «Національна безпека в комплексі європейської інтеграції України» викладають концептуальні засади та характеристики глобалізаційно-інтеграційних процесів. Описуючи ієрархію та суть національних інтересів, вчені наголошують, що сферою вияву національних інтересів є публічна політика. Автори стверджують, що національні процеси є інтегральною інтерпретацією сукупності збалансованих потреб та інтересів людини, держави, суспільства у різних сферах життєдіяльності, збереження яких буде гарантувати територіальну цілісність, державний суверенітет, прогресивний суспільний розвиток, збереження національних цінностей²⁷.

Цікавим є міркування і результати соціологічних досліджень українських національних інтересів і цінностей, наведених А. Редькіною. Дослідниця з'ясувала ставлення громадян України до моделі національних інтересів та цінностей. Виявлено здеформованість, усунутість, здевальвованість як безперспективних фундаментальних цінностей і пріоритетів, якими живуть розвинуті народи світу. Вказується, що українці переживають глибоку духовну трансформацію, духовне оновлення. Авторка зазначає, що Україна перебуває в ситуації відсутності завершеної системи національних ідеалів та цінностей і водночас наявності у різноманітних сферах українського суспільства антагоністичних цінностей.

Зокрема, А. Редькіна посилається на проведене соціологічною групою «Рейтинг» у лютому 2023 р. всеукраїнське опитування, яким встановлено зростання рівня мовної самоідентифікації

²⁶ Ткаля О. В. Національні інтереси та цінності як основа існування та розвитку національної держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2002. № 4. С. 58–61.

²⁷ Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України. Київ : МАУП, 2021. С. 34–36.

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

українців. Так, на запитання «Якою мовою ви звичайно розмовляєте вдома?» 58,0% респондентів відповіли, що розмовляють вдома українською, 30,0% — українською та російською, і тільки 11,0% — російською. Війна як суспільний виклик прискорила процес зміцнення мовної свідомості українського народу. Проведені дослідження Інституту соціології НАН наприкінці 2022 р. встановили такі ціннісні домінанти громадян України: на першому місці опинилася власна безпека і безпека близьких людей (98,5%), на другому — державна незалежність (97,1%), і на третьому — міцна сім'я (94,1%).

А. Редькіна, проаналізувавши власні соціологічні опитування та дані соціологічних інституцій, вказує на стирання суттєвих розбіжностей у поглядах на історію України, у мовному та релігійному питаннях. Перший сплеск соціальної згуртованості українців відбувся під час першої московської агресії у 2014 р., а другий — після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.²⁸

На окрему увагу заслуговують міркування деяких дослідників, на думку яких національні інтереси є конституційно-правовою категорією, оскільки вони задекларовані у Конституції України та сформовані суспільством (громадянським). Зокрема, ними наголошується, що в дедуктивному та індуктивному розумінні національні інтереси забезпечуються шляхом співвідношення цілей та вибору способів їх забезпечення. Дослідники стверджують, що на випадок загрози національним інтересам треба враховувати, якими цінностями можна пожертвувати, а які цінності є пріоритетними для захисту, тобто які є головними, а які — другорядними. З національними інтересами пов'язані комплексні та індивідуальні людські права, «...оскільки без їх реального забезпечення як існуючих складових громадянського суспільства та правової держави реалізація національних інтересів зводиться до нуля»²⁹.

Справді, захист прав і свобод особи безпосередньо пов'язаний із національними інтересами. Водночас останні не можуть

²⁸ Редькіна А. Українські національні інтереси і цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Політична культура та ідеологія*. 2023. № 4(5). С. 144–162.

²⁹ Петрецька Н. І., Ставичний П. І. Категорія «національні інтереси» крізь призму забезпечення індивідуальних і комплексних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2021. Вип. 68. С. 41–45.

зводиться лише до прав людини, тобто у них монополюю не може домінувати лише захист прав і свобод, адже тоді не буде ані носіїв тих прав, ані нації, ані держави.

Ціла група науковців (юристів, політологів, економістів) трактують національні інтереси як складову національної безпеки. Так, О. Матета вказує, що національні інтереси мають бути фундаментальною базою національної безпеки, вони є підґрунтям існування української держави. На думку автора, головним суб'єктом національних інтересів має бути «...певна соціокультурна спільнота, яка охоплює більшість населення України, усвідомлює свої інтереси та відповідальність, розуміє своє значення в історії, готова захищати свою ідентичність. І такою спільнотою є українська нація»³⁰. Очевидно, такий формально-логічний висновок автора є правильним. Але одразу виникають питання щодо «меншості», яка не входить до «соціокультурної спільноти»: а куди вона входить? Її національні інтереси та їх реалізація не стосуються?

Уже згадуваний автор, професор Ф. Медвідь, аналізуючи національну безпеку і національні інтереси у глобальному світі, вказує, що суттю національної безпеки є створення сприятливих умов для реалізації національних інтересів, процвітання, могутності, всебічного розвитку України для максимального задоволення потреб та інтересів представників української нації відповідно до загальноновизнаних норм співіснування, котрі необхідні для їх самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення. Автор розглядає національну безпеку крізь призму національних інтересів, структура яких аналізувалася вище. Він відділяє національні інтереси від державних, котрі є скоріше похідними від перших. Водночас головним національно-державним інтересом (синтетичним інтересом) є виживання України, підвищення її життєспроможності та утвердження її як суверенної, незалежної, вільної держави³¹.

³⁰ Матета О. А. Категорія «національні інтереси» як складова національної безпеки України. *Шлях успіху і перспективи розвитку: До 20 річниці заснування ХНУВС: матеріали конф.* Харків, 2020. С. 315–317.

³¹ Медвідь Ф. Національна безпека і національні інтереси України в глобалізованому світі. *Вісник Львівського університету. Сер. Істор.* 2017. Спецвип. С. 781–788.

1.2. Національні інтереси та їх реалізація в українській державі

В. С. Павленко, розглядаючи національні інтереси у зв'язку із загрозами державній безпеці, наголошує, що суть національного інтересу виявляється через призму ознак, що дає можливість трактувати національні інтереси (поряд із загрозами) як змістовні частини національної безпеки країни³². Попри безсумнівну цінність статті автора, з точки зору логіки, національні інтереси і загрози не повинні бути змістом національної безпеки.

О. В. Харун і Т. В. Рожок досліджували національні інтереси у зв'язку із проблемою забезпечення національної безпеки країни, оскільки, на їхній погляд, саме такий контекст зумовлює спрямування і характер внутрішньої і зовнішньої політики держави, стратегічну лінію її діяльності всередині країни та на міжнародній арені. Національні інтереси України, вважають ці автори, «це виражені у вигляді програмних цільових настанов та усвідомлені суспільством важливі потреби існування та розвитку людини, природи, соціальної групи, суспільства і держави, задекларовані в Конституції України та інших нормативно-правових актах конституційного рівня. У кінцевому рахунку національні інтереси слід розуміти як засадничі цінності народу»³³.

Реалізації національних інтересів у зовнішній політиці держави присвячені статті Л. А. Літвіна зі Східноукраїнського університету. Дослідник пов'язує національні інтереси зі стратегічним плануванням у зовнішньополітичній сфері³⁴.

Як видно із зазначених джерел, дискусії про поняття, зміст, структуру, реалізацію в різних сферах національних інтересів триває з перших днів незалежності. Можливо, й ще раніше — з часу прийняття Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. І невідомо, скільки ще б тривала дискусія, доки законодавець — Верховна Рада України — не поклав їм край, записавши у Законі України «Про національну безпеку України» від

³² Павленко В. С. Національні інтереси та загрози державній безпеці України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2022. Вип. 34. С. 84–90.

³³ Харун О. А, Рожок Т. В. Національні інтереси в забезпеченні національної безпеки України. *Економіка і суспільство.* 2017. Вип. 13. С. 135–138.

³⁴ Літвін Л. А. Сучасні концепції національних інтересів у контексті зовнішньої політики держави. *Політичне життя.* 2018. № 2. С. 129–133.

25 червня 2018 р., що національні інтереси України — це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян³⁵.

Опираючись на цей Закон, Кабінет Міністрів України, після повномасштабного московського вторгнення в Україну, 3 березня 2022 р. прийняв Постанову «Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації»³⁶. Постанова продовжує оцінювання ситуації в Україні, наявні у Законі України «Про правовий режим воєнного стану»³⁷ та Указі Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64 «Про введення воєнного стану в Україні»³⁸ і передбачає заходи щодо забезпечення національних інтересів, зокрема, за майбутніми позовами України до держави-агресора. Серед них — замороження фінансових потоків із державою-агресором, бізнесових зв'язків, електронних комунікаційних потоків. Постанова стосується негайних, але тактичних дій України одразу після нападу. Можна стверджувати, що наведена Постанова — це лише прелюдія до позовів України проти держави-агресора за шкоду, завдану Україні під час війни. І це будуть позови в європейських і міжнародних судах.

³⁵ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

³⁶ Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

³⁷ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

³⁸ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

1.3. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання

Засобами забезпечення українських національних інтересів є здобутки української національної ідентичності. Ідентичність розуміється як тотожність, однаковість. Після появи роботи А. Шайо і Р. Уїтца в 2017 р. під назвою «Конституція свободи» в науковий обіг було введено поняття «конституційна ідентичність» як таке, що є необговорюваним у часи конституційних змін. Одразу ціла когорта фахівців з конституційного права взялися писати про «конституційну ідентичність» і «національну конституційну ідентичність». У «кращих» традиціях вітчизняної догматики і схоластики почалося виділення принципів, традицій, інститутів, понять, які нібито й становлять цю ідентичність. При цьому поза увагою залишалось питання, що чому тотожне, що із чим однакове. Така тотожність і однаковість, з точки зору логіки, може аналізуватися, коли йдеться про однопорядкові явища, предмети, поняття. Цього ми аніскільки не бачимо. Що таке порівняння «духу народу» з універсальними цінностями конституціоналізму? Чи національна конституційна ідентичність як комплекс національних правових цінностей та особливостей конституційного ладу?

Виникає запитання: чому має бути тотожна, однакова чинна українська Конституція? «Руській правді», Конституції П. Орлика чи Конституції УНР? А якщо не писаним текстам, то чому: менталітету, соціальній психології українців, їхній культурі, мові, національній гідності чи чомусь іншому?

Показовим є те, що законодавець випередив науковців-теоретиків у визначенні національної і громадянської ідентичності. 13 грудня 2022 р. оприлюднено Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»³⁹. У ст. 1 цього

³⁹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

Закону записано, що українська громадянська ідентичність — це стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством, а українська національна ідентичність — це стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями.

Може видатися, що ці визначення недостатньо повні, але це визначення Закону і відкидати їх недопустимо. Можна коментувати, роз'яснювати, пропонувати в перспективі їх розширити, але з них слід виходити як з даності.

Вказаний Закон фіксує основні принципи державної політики у сфері утвердження української національної і громадянської ідентичності, виділяє головні складові політики у сфері утвердження української національної і громадянської ідентичності, визначає роль і завдання Кабінету Міністрів, міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування і громадянських утворень у забезпеченні реалізації цього Закону.

Головну роль у формуванні національної ідентичності, яка є одним з ключових національних інтересів, відіграє освіта, спрямована на національно-патріотичне виховання. Роль національно-патріотичного фактору у зміцненні засад української державності зростає за умов збройної агресії і повоєнного відродження України. Правовим підґрунтям цього напряму державної діяльності є вищезазначений Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який визначає такі види патріотичного виховання:

– військово-патріотичне виховання — наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони;

1.3. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання

– громадянсько-патріотичне виховання — наскрізний виховний процес, спрямований на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу;

– духовно-моральне виховання — наскрізний виховний процес, спрямований на формування та розвиток духовних і моральних цінностей громадян України, закордонних українців, а також іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, на основі суспільно-державних (національних) цінностей України;

– національно-патріотичне виховання — наскрізний виховний процес, спрямований на утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування оборонної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України.

У ст. 5 зазначеного Закону також наголошується, що саме через здійснення комплексу заходів з національно-патріотичного виховання, військово-патріотичного виховання та громадянської освіти, регулювання відносин у сфері співпраці із закордонними українцями з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності реалізується державна політика щодо утвердження української національної та громадянської ідентичності. Згідно зі ст. 8 виділяються окремо такі складові державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, як національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання.

Особливості національно-патріотичного виховання визначаються у ст. 9 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» і зумовлюються: 1) його метою, а саме формуванням і утвердженням української національної та громадянської ідентичності, оборонної свідомості, громадянської стійкості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України; 2) реалізацією у певних сферах життєдіяльності

суспільства — насамперед у сфері освіти і науки, молодіжній та соціальній сферах, культури і мистецтва, реклами, відновлення та збереження національної пам'яті, краєзнавства, туризму, охорони довкілля, фізичної культури і спорту, профорієнтації на військовій спеціальності, цивільної оборони та цивільного захисту, безпеки і оборони України, зв'язків із закордонними українцями.

Своєю чергою складовими національно-патріотичного виховання є: 1) громадянсько-патріотичне виховання; 2) духовно-моральне виховання; 3) співпраця із закордонними українцями.

Національно-патріотичне виховання громадян України і закордонних українців реалізується шляхом: популяризації національних цінностей України; здійснення заходів із формування оборонної свідомості та громадянської стійкості; поширення знань про видатних особистостей українського державотворення; залучення інститутів громадянського суспільства до виконання завдань національно-патріотичного виховання; залучення громадян України, насамперед дітей та молоді, до участі в заходах національно-патріотичного спрямування; організації та здійснення виховних і просвітницьких заходів; формування навичок критичного мислення, медіаграмотності та запобігання поширенню недостовірної інформації; залучення закордонних українців до збереження і популяризації української мови, культури, а також формування та збереження національної ідентичності; залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції гідності до здійснення заходів національно-патріотичного виховання⁴⁰.

Збільшення кількості культурних продуктів, спрямованих на національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання, є одним із ключових індикаторів ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Участь у розробленні та впровадженні методології здійснення національно-патріотичного виховання, що базується на результатах наукових досліджень, міжнародних стандартах та

⁴⁰ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

1.3. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання

рекомендаціях експертів, здійснення заходів з національно-патріотичного виховання в межах компетенції та забезпечення підготовки педагогічних, наукових, науково-педагогічних працівників, підвищення їх кваліфікації та перепідготовки за напрямками національно-патріотичного виховання забезпечує Міністерство молоді та спорту України. Зокрема, до повноважень Міністерства молоді та спорту належить виховання у дітей та молоді навичок здорового способу життя, формування сталих традицій та мотивації до занять фізичною культурою і спортом як важливих складових повноцінного розвитку людини, її здоров'я та національно-патріотичного виховання.

Слід додати, що залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції гідності до здійснення заходів національно-патріотичного виховання належить до повноважень Міністерства у справах ветеранів України.

Активну участь у забезпеченні національно-патріотичного виховання військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового і начальницького складу, працівників сил безпеки і сил оборони України сьогодні беруть Збройні Сили, Національна гвардія, Державна прикордонна служба, Національна поліція тощо.

У межах освітнього процесу заклади освіти та інші суб'єкти освітньої діяльності також забезпечують національно-патріотичне виховання української молоді, зокрема, вони у встановленому порядку можуть залучати до викладацької діяльності та національно-патріотичного виховання ветеранів війни. Наказом Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 р. № 527 затверджено Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України, яка визначає мету та завдання національно-патріотичного виховання в системі освіти України; принципи національно-патріотичного виховання; шляхи реалізації національно-патріотичного виховання в системі освіти України; очікувані результати у результаті впровадження системи національно-патріотичного виховання; індикатори ефективності національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Акцентується увага на нагальній необхідності переосмислення зробленого і здійсненні системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді на

Розділ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

основі національних та європейських, цінностей у період війни, яку російська федерація розв'язала і веде проти України⁴¹.

Визначну роль у цьому процесі сьогодні відіграють інститути громадянського суспільства, які мають право на отримання фінансової, інформаційної, методичної, організаційної допомоги та інші види державної підтримки на реалізацію проектів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності щодо національно-патріотичного виховання. Вони також мають право вносити кандидатури своїх представників до складу координаційних рад з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності, інших допоміжних органів, які утворюються для вирішення питань, що прямо чи опосередковано стосуються національно-патріотичного виховання. За погодженням із закладами освіти, охорони здоров'я, культури, соціального захисту, фізичної культури і спорту, закладами сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності, молодіжними центрами, іншими установами громадські організації можуть брати участь у підготовці та реалізації проектів, спрямованих на національно-патріотичне виховання.

15 грудня 2023 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 1322 було схвалено Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року⁴², а 30 липня 2024 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 864 затверджено Державну цільову соціальну програму з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 р⁴³. Відповідні попередні нормативно-правові

41

⁴¹ Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України: [затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

42

⁴² Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року: [схвалено Постановою Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

43

⁴³ Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року: [затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30.07.2024 № 864]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-%D0%BF?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

1.3. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання

документи — Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673⁴⁴, втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 864 від 30 липня 2024 р., як і Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019⁴⁵.

Мета чинної на сьогодні Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності передбачає створення сприятливих умов та налагодження міжгалузевої взаємодії на загальнодержавному та регіональному рівнях для реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності шляхом національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання. Ця державна цільова програма визначає, що «збройна агресія російської федерації проти України актуалізує питання підготовки фахових кадрів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Зокрема, наявність фахівців такого напрямку дасть змогу побудувати ефективну навчально-виховну систему, метою якої є національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання».

Отже, слід зазначити, що подальший захист національних інтересів України в умовах державної незалежності, зміцнення української ідентичності, збереження та розвиток цивілізаційної суб'єктності України безпосередньо залежить від національно-патріотичної орієнтації українських громадян, насамперед національно-патріотичного виховання молоді, і набуває особливого значення для повоєнного відродження України.

Аналіз концептуальних підходів до розуміння змісту та механізмів реалізації національних інтересів свідчить про те, що в

⁴⁴ Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року: [затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2021 № 673]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

⁴⁵ Стратегія національно-патріотичного виховання: [затверджено Указом Президента України від 18.05.2019 № 286/2019]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15> (дата звернення: 27.03.2025).

44

45

умовах післявоєнного відновлення країни на перший план виступають такі національні інтереси, як зміцнення генофонду українського народу, економічна і фінансова спроможність держави та досягнення нею політичної і соціальної стабільності. Вбачається, що одним із суттєвих факторів впливу на забезпечення вказаних пріоритетних національних інтересів може бути чітке усвідомлення нашими громадянами необхідності цього процесу, їхня національно-патріотична орієнтація на відбудову країни, розвиток усіх сфер життєдіяльності країни. Це своєю чергою передбачає законодавче і правове врегулювання таких нагальних питань, як соціальний захист лікарів, освітян і науковців, які на сьогодні залишаються на найнижчому рівні матеріального забезпечення, на відміну, наприклад, від представників бізнесу, силових структур, чиновників тощо. Наявність такого дисбалансу у суспільстві унеможливіє його подальший розвиток, тим паче повоєнне відновлення.

Так, налагоджена медична сфера, яка безпосередньо пов'язана із соціальною захищеністю лікарів, є гарантією впевненості громадян у їхньому майбутньому, без якої в них буде повністю відсутня мотивація щодо активної участі у подальших суспільних трансформаціях, зокрема щодо відновлення країни. Особливу роль медичне забезпечення відіграє в повоєнний період у зв'язку із наявністю великої кількості людей, постраждалих внаслідок війни, насамперед військовослужбовців з інвалідністю. А головне — відбудовувати країну зможуть тільки здорові люди, тому без належного медичного обслуговування, тобто належної професійної допомоги лікарів, це неможливо реалізувати.

Не менш важливою є й освітянська сфера, адже сьогодні педагоги всіх рівнів (шкільні вчителі, викладачі закладів вищої освіти тощо) мають також дуже низький рівень доходів, водночас вони є гарантами національно-патріотичного виховання молоді як одного з головних факторів зміцнення української ідентичності і державності. Наявна суперечність між задекларованою метою щодо забезпечення національних інтересів, з одного боку, і відсутністю належного соціального забезпечення освітян, з іншого, може призвести до нівелювання реалізації концепції патріотичного виховання. Тому це питання має бути врегульовано на

1.3. Зміцнення української національної ідентичності через національно-патріотичне виховання

законодавчому рівні, щоб соціальний статус освітян забезпечив їм гідне існування, а не виживання, особливо в порівнянні їхнього рівня матеріального забезпечення з відповідним рівнем інших професійних верств.

Запорукою забезпечення такого пріоритетного національного інтересу, як економічна і фінансова спроможність держави, є розвиток наукової сфери, інновацій і високих технологій. Це можливо за рахунок врегулювання на законодавчому рівні питання соціального захисту науковців, належного фінансового та організаційно-технічного забезпечення наукової сфери в цілому, причому це стосується як фундаментальних і прикладних наук, так і гуманітарних. З розвитком наукової сфери також безпосередньо пов'язано забезпечення пріоритетних національних інтересів, зокрема зміцнення науково-технічного потенціалу країни, інтелектуального потенціалу українського народу, створення умов для розширеного відтворення населення. Враховуючи не просто стагнацію, а занепад науки, який посилила війна в Україні, для повоєнного відновлення країни вкрай необхідне вжиття негайних заходів насамперед на правовому рівні для її відновлення та забезпечення високого соціального статусу українських вчених. Вочевидь, концепція України як «аграрної супердержави» в епоху високих технологій та глобальної цифровізації не приведе до її відродження і вона не посяде гідного місця серед розвинутих країн. Але найбільшого значення, на наш погляд, набуває у повоєнний період забезпечення національного інтересу, пов'язаного із відновленням генофонду українців, тому що головне екзистенційне твердження для України сьогодні можна сформулювати так: майбутнє України залежить від можливостей відновлення генофонду та відтворення населення, адже війна на повне знищення може передбачати лише Україну без українців, а не її повоєнне відновлення. Негативним фактором зменшення населення є також еміграція українців — адже мільйони людей залишили країну через війну, а їх повернення на Батьківщину є складним завданням для держави у повоєнний час.

Резюмуючи, можна зазначити, що одним із важливих напрямів діяльності держави для забезпечення пріоритетних національних інтересів у період повоєнного відновлення України є

**Розділ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД**

відновлення науки, освіти і медицини за рахунок законодавчого, правового і фінансового забезпечення високого соціального статусу науковців, освітян і лікарів. Наука, освіта, медицина — це три наріжні камені майбутнього фундаменту відродження країни, без яких неможлива відбудова і подальший розвиток української держави, її національної ідентичності, добробуту і благополуччя.

Розділ 2

ЗМІЦНЕННЯ І КОНСОЛІДАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

Формування в Україні громадянського суспільства, яке розпочалося зі здобуттям державної незалежності, можна розглядати як одне із головних завдань суспільного розвитку, яке, серед іншого, було пов'язане з необхідністю подолання залишків пострадянських традицій, зокрема у політичній, економічній, соціальній, духовній, правовій сферах життєдіяльності суспільства і держави.

За радянської доби держава пригнічувала усі інші суспільні інституції, підпорядковуючи їхню діяльність лише тим цілям, які були стратегічно важливі саме для держави, що, поза сумнівом, свідчило про її тоталітарний характер.

Ідеологія тоталітаризму, тоталітарна особа, тоталітарна структура, тоталітарний державний режим зумовлюють виникнення тоталітарного суспільства. У своїй роботі «Тоталітарна диктатура і автократія» К. Фрідріх і З. Бжезинський, на основі емпіричного порівняння сталінського СРСР, нацистської Німеччини і фашистської Італії, сформулювали визначальні ознаки тоталітарного суспільства, а саме:

- наявність однієї всеосяжної ідеології, на якій побудована політична система суспільства;
- наявність єдиної партії, зазвичай керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією;
- вкрай висока роль державного апарату, проникнення держави фактично в усі сфери життя суспільства;
- відсутність плюралізму в засобах масової інформації;
- жорстка ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації, а також програм середньої та вищої освіти. Кримінальне покарання за розповсюдження незалежної інформації;
- значна роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення;
- заперечення традицій, зокрема традиційної моралі, і повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям (побудувати «нове суспільство»);

- масові репресії та терор з боку силових структур;
- знищення громадянських та політичних прав і свобод людини та громадянина;
- централізоване планування економіки;
- майже всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами і розповсюдженням зброї серед населення;
- прихильність до експансіонізму;
- адміністративний контроль над відправленням правосуддя;
- прагнення стерти всі кордони між державою, громадянським суспільством і особистістю⁴⁶.

Загалом, із врахуванням наведеного, є усі підстави виокремити такі ознаки тоталітаризму радянської доби:

1. Відстороненість народу від публічної влади (державної, муніципальної). Утворення, функціонування і припинення здійснення публічної влади поза волевиявленням народу або його частини;

2. Ліквідація багатопартійності і демократичних інститутів влади, особливо народовладдя, референдумів, виборів, конституціоналізму, парламентаризму тощо. Встановлення однопартійної системи і культу вождя (Муссоліні, Сталін, Гітлер та інші);

3. Зрощування партійного і державного апарату, за якого партійні структури починають монополізувати та реалізувати владні повноваження, підміняючи державний апарат;

4. Створення системи масових громадсько-політичних організацій, які охоплюють усі вікові групи суспільства (жовтенята, піонери, комсомол, профспілки, комуністична партія — в СРСР), що забезпечує правлячому режиму повний контроль над усіма верствами суспільства, їх постійну та цілеспрямовану ідеологічну обробку;

5. Налагодження всеохопного державного контролю за суспільством, усіма сферами його життя (політикою, економікою, культурою). Поступове підпорядкування суспільства державі. Одержавлення економіки. Встановлення повного контролю над виробництвом, розподілом та обміном продукції і суспільних

⁴⁶ Friedrich Carl J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. 438 p.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

благ, запровадження як домінуючої державної форми власності, головним чином на засоби виробництва;

6. Мілітаризація економіки, що призводить до того, що однією з найбільш важливих і розвинених галузей економіки є воєнна економіка, а це зумовлює гонку озброєнь, зростання військових витрат з бюджету держави, посилення оборонно-промислового комплексу і, як наслідок, наростання явищ внутрішньої економічної кризи, виснаження бюджету держави, падіння внутрішніх економічних показників, зниження життєвого рівня основної маси населення, відставання держави у галузі соціальної сфери;

7. Агресивний характер зовнішньої політики, її ідеологізація (у СРСР — реалізація світової революції, у Німеччині — встановлення у світі «нового порядку»);

8. Створення образу ворога (справжнього чи міфічного). Розгортання масової агітації та пропаганди з метою мобілізації населення для реалізації загарбницьких планів і ліквідації політичних конкурентів усередині країни;

9. Використання дармової примусової праці. Особливо ця система була розвинута в СРСР (ГУЛАГи, політизолятори, управління Соловецьких таборів особливого призначення, будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудова колонія, виправно-трудова табори, бюро примусових робіт тощо);

10. Масові репресії як засіб боротьби з опонентами і як система масового залякування;

11. Ідеологічна обробка населення. Повний контроль над системою освіти, виховання, засобами масової інформації тощо;

12. Ігнорування прав та свобод людини і громадянина. Людина розглядається як гвинтик великого державного механізму;

13. Підпорядкування суспільства державі, що насамперед виражається у прагненні привести інститути суспільства до єдиної уніфікованої моделі у сфері управління, власності, у системі господарювання, світосприйнятті, культурі, вихованні, свідомості, моді тощо;

14. Опора винятково на власні, здебільшого мілітаризовані та воєнізовані, сили тощо.

Характеризуючи формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності, слід відзначити, що саме з

цього моменту розпочалося інтенсивне становлення та розвиток вітчизняного громадянського суспільства. Проте слід визнати, що на перших етапах цей процес був складним, суперечливим і навіть багатостраждальним, але Україна послідовно обстоювала ідею незалежності, формування власного громадянського суспільства та суверенної держави. Найбільш наочними та важливими віхами на цьому шляху були:

– «Народний рух України за перебудову», утворення якого відбулося 8–10 вересня 1989 р. на з'їзді в конференц-залі Київської політехніки;

– «Живий ланцюг єдності», або «Українська хвиля» 21 січня 1990 р., в 71-шу річницю Злуки УНР і ЗУНР;

– Революція на граніті 2 жовтня 1990 р., під час якої відбувалися мітинги, численні учасники яких закликали керівництво України вивести країну зі складу СРСР, а у Києві на площі Жовтневої революції (теперішній Майдан Незалежності) студенти розпочали голодовку, вимагаючи демократизації усіх суспільно-політичних процесів і розірвання союзного договору. Саме Революція на граніті стала каталізатором громадської політичної мобілізації та державної незалежності і розпочала традицію протестних майданів в Україні⁴⁷;

– Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Саме звідси беруть свої витоки вітчизняне громадянське суспільство, політичний плюралізм, багатопартійність, недержавні громадські організації, інститути президентства, парламентаризму, виконавчої та судової влади, місцевого самоврядування;

– Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. щодо проголошення незалежності України;

– перші президентські вибори і поступова демократизація усієї виборчої системи;

– затвердження державних символів України: 15 січня 1992 р. — Державного гімну; 28 січня 1992 р. — Державного прапора України; 19 лютого 1992 р. — тризуба як Малого герба України;

– підписання міждержавних угод і долучення до співпраці з впливовими міжнародними організаціями. Ось лише деякі з

⁴⁷ Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ, 2015. С. 246.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

них: із квітня 1992 р. — співпраця з Європейським банком реконструкції та розвитку; з вересня 1992 р. — співпраця з Міжнародним валютним фондом; з 1 січня 1995 р. — членство в Організації з безпеки і співробітництва в Європі; з 1996 р. — членство в Раді Європи; з травня 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі; у вересні 2014 р. Україна і Європейський Союз ратифікували підписану за кілька місяців до цього Угоду про асоціацію з ЄС; із червня 2017 року набув чинності закон про безвізовий режим з ЄС;

– утворення у червні 1992 р. Київського патріархату Української православної церкви, який очолив патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. Формально Українська православна церква Київського патріархату перейшла до Православної церкви України, після її утворення й отримання Томосу від Вселенського патріархату в січні 2019 р.;

– прийняття Конституції України на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., якою нормативно були закріплені права та свободи людини і громадянина, засади демократії, народовладдя, розподілу влад, принципів верховенства права та Конституції, законності;

– перехід незалежної України на рейки ринкової економіки і розвиток підприємництва, початок приватизації державної власності;

– запровадження власної грошової одиниці — гривні, у період 2–16 вересня 1996 р.;

– Помаранчева революція — масові протести, мітинги, пікети, страйки та інші акти громадянської непокорності в Україні, організовані і проведені прихильниками В. Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді — грудні 2004 р., після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів. Акція почалася 22 листопада 2004 р. як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результати виборів.

Основним результатом революції стало призначення Верховним Судом України повторного другого туру президентських виборів (не передбаченого прямо законодавством). Внаслідок компромісу, досягнутого фракціями Верховної Ради України, після

призначення повторного другого туру виборів були прийняті зміни до Конституції України, які дістали назву «конституційна реформа 2004 року». Конституційна реформа зменшила повноваження президента, а отже, знизила рівень значущості спірних президентських виборів. Без перебільшень це можна розглядати як один із найяскравіших прикладів впливу громадянського суспільства на державну політику (до 2014 р.), який привів до зміни влади та повернення до демократичного курсу;

– розсекречення радянських архівів, запис розповідей свідків Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в усіх регіонах України, створення Українського інституту національної пам'яті, створення Музею Голодомору, створення Єдиного реєстру жертв Голодомору, документальне доведення факту організації сталінським режимом штучного голоду, суд над сталінізмом;

– Революція гідності, якою громадянське суспільство відреагувало на жорстоке побиття студентів, котрі виступили за євроінтеграцію України. Вражає роль громадянського суспільства у здійсненні Революції гідності, яке оперативно організувало необхідну інфраструктуру для підтримки Майдану, а в подальшому продемонструвало почуття відповідальності за розвиток подій у країні;

– спротив агресії росії, організація добровольчого, шефського, благодійницького, гуманітарного і волонтерського руху;

– відсіч широкомасштабній агресії росії з 24 лютого 2022 р., активна підтримка ЗСУ, консолідація українського народу.

Проблеми громадянського суспільства є предметом жвавих дискусій політологів, філософів, економістів, правників. Актуалізується цей полілог особливо у часи великих змін, що для країн колишнього СРСР збіглися зі зміною тисячоліть, коли виникла потреба відшукати надійні суспільні орієнтири, що дають можливість зберегти спадкоємність історичного розвитку, визначити цілі, які об'єднують основи світового суспільного процесу з національними особливостями, зробити життя суспільства людиною, а самої людини — громадським.

Однак і дотепер у доктрині немає єдиного розуміння того, що таке громадянське суспільство. До того ж, саме словосполучення «громадянське суспільство» є дещо умовним, оскільки «негромадянського», а тим паче «антигромадянського», суспільства не існує.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

По суті, термін «громадянське суспільство» набув у науковій літературі свого особливого змісту і в сучасному трактуванні розуміється як певний тип (стан, характер) суспільства, його соціально-економічна, політична і правова природа, ступінь зрілості, розвиненості. Інакше кажучи, громадянське суспільство є найвищим ступенем розвиненості соціальної спільноти та відповідає низці напрацьованих історичним досвідом критеріїв.

У сучасному розумінні та значенні це суспільство, здатне протистояти державі у її контролі, здатне вказати державі на її місце, мати владу над нею. Інакше кажучи, громадянське суспільство — це суспільство, котре здатне зробити свою державу правовою. Однак це не означає, що громадянське суспільство лише тим і займається, що бореться з державою. У межах принципу соціальності, тобто соціальної держави, громадянське суспільство дозволяє державі активно втручатися в соціально-економічні процеси. Інша річ, що воно не дозволяє державі пригнітити себе, зробити соціальну систему тоталітарною.

Можна погодитися із висловленою в літературі точкою зору про те, що громадянське суспільство виникає тільки там і тільки тоді, де і коли інститут держави вже не здатний виконувати функції регулятора суспільних відносин; де назріли передумови громадянського компромісу та світоглядного плюралізму; де створюється сукупність суспільних інститутів, що мають власний статус і здатні до рівноправного діалогу з інститутом держави, здатні протистояти політичній експансії держави, бути їй противагою, стримувати її прагнення до монополії, перетворенню із системи забезпечення розвитку суспільства на систему самозабезпечення; де авторитет влади істотно коригується станом громадянського суспільства⁴⁸.

Отже, громадянське суспільство характеризується розвиненістю та соціальною солідарністю, яка означає, що воно є єдиною спільнотою, яка організовано здатна захищати загальнонародні, колективні (групові) та індивідуальні інтереси своїх членів. Громадянське суспільство, окрім єдності інтересів, також

⁴⁸ Кузнецова Н. Розвиток громадянського суспільства та сучасне приватне право України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 51–52.

характеризується своєю приватною власністю, сформованою системою недержавних інституцій, здатних його захищати, а у разі необхідності — протистояти державі. Саме громадянське суспільство повинно бути спроможним формувати демократичну, соціальну та правову державу, адже остання з'являється лише в умовах існування громадянського суспільства. Поза його існуванням така держава є неспроможною.

Водночас діалектика становлення громадянського суспільства свідчить, що воно засновується на засадах самовиникнення, самоодстатності, саморегуляції та власного розвитку і завжди має намагатися обмежувати вплив держави на інститути та процеси, які у ньому відбуваються. Однак, на початкових етапах його розвитку, в умовах, коли тільки починають формуватися його ознаки, принципи, інститути та структури, держава повинна сприяти їх становленню, інакше громадянське суспільство буде формуватися довго і болісно.

При формуванні громадянського суспільства важливо, щоб політично ініціативні його лідери, партії, групи та прошарки утворили інститути громадянської самоорганізації та самоврядування, розвинули у його середовищі навички громадянської єдності та солідарності. Проте це аж ніяк не означає абсолютної однорідності, відсутності різних інтересів та прагнень у середовищі громадянського суспільства. Це насамперед передбачає вміння їх консолідувати, об'єднати для досягнення загальнонародних цілей. Загальновизнаною світовою закономірністю є те, що уже сформоване громадянське суспільство здатне запроваджувати більш ефективні та економні механізми реалізації і власних, і державних функцій, особливо використовуючи свої власні, спочатку соціальні, а потім правові регулятори⁴⁹.

Основоположник доктрини громадянського суспільства Г. Гегель вважав, що до його ознак слід віднести: приватну власність як матеріальну основу особистої свободи індивіда; безпосередньо особисту свободу, що обов'язково має бути забезпечена

⁴⁹ Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А. Правотворчість українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 30. 2023. № 1. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfefindmkaj/https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/30\(1\)_2023-64-90.pdf](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfefindmkaj/https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/30(1)_2023-64-90.pdf) (дата звернення: 27.03.2025).

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

державно-правовим захистом; визнання прав, свобод, обов'язків і законних інтересів осіб і саму особу такими, статус яких має публічний характер завдяки єдності й обов'язковості для держави їх інтересів; всезагальну обізнаність у справах суспільства і держави, що має стабільний характер; високий рівень значущості і розвиненості громадської думки; принцип справедливості, який втілюється у праві і передбачає неухильне дотримання вимог законів; надзвичайну роль у вирішенні можливих конфліктів правосуддя, яке надійно захищає особисті і суспільні інтереси; достатню розвиненість правової основи суспільства, ефективність усіх видів правового регулювання; розвиток і вдосконалення найрізноманітніших видів корпорацій, під якими Г. Гегель розуміє політичні, економічні, культурні та інші громадські об'єднання⁵⁰.

В Оксфордській ілюстрованій енциклопедії зазначається, що громадянське суспільство — це термін, який спочатку застосовувався до будь-якого політично організованого суспільства, а пізніше ним називали суспільні інститути та практику, що не були частиною офіційного апарату держави. Згідно з уявленнями Т. Гоббса та Дж. Локка, що висунули теорію суспільного договору, громадянське суспільство сформувалося тоді, коли люди зрозуміли необхідність укладення договору про об'єднання і погодилися на визнання політичної влади. Сучасним використанням терміна завдячуємо головним чином Г. Гегелю, який у «Філософії права» застосував його до економічного і соціального порядку, заснованого на свободі конкуренції між людьми, приватній власності, ринковому товарообміні, корпоративних та інших добровільних об'єднаннях⁵¹.

Аналогічні або схожі визначення громадянського суспільства можна знайти і в інших доктринальних юридичних джерелах. А це дає можливість стверджувати, що, аналізуючи вищевикладені та інші визначення громадянського суспільства, а також враховуючи те, що громадянське суспільство — це сфера спонтанного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно, яка захищена необхідними законами

⁵⁰ Гегель Г.В.Ф. *Философия права* : Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсеянци; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсеянци. М. : Мысль, 1990. С. 227–228.

⁵¹ Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. В 9 т. Т. 7. *Народы и культура*. / Пер. с англ. М. : Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2000. С. 62.

від прямого втручання і свавільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної влади. З огляду на теоретичні розробки ідеологів громадянського суспільства, а також практичний досвід у країнах, де в якомусь вигляді воно існує, можна виділити такі ознаки громадянського суспільства:

1) свобода та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів;

2) розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантівської філософії, за яким людина завжди повинна розглядатися як мета і ніколи як засіб;

3) ліквідація відчуженості людини, несприйняття людьми соціально-економічних реформ і перетворень, економічних і політичних структур та інститутів;

4) реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя суспільства;

5) постійний захист прав та свобод людини і громадянина, який зумовлює необхідність визнання незалежності громадянського суспільства щодо держави;

6) плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність у її різних формах посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої підприємницької та іншої господарської діяльності. Реальне і практичне визнання того факту, що тільки власник може бути справді вільною і незалежною щодо держави особою;

7) існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатний стати повноцінним виробником і споживачем і бути соціальною базою громадянського суспільства. Відсутність поляризації населення на надзвичайно заможних і дуже бідних;

8) плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого визнання і реальне забезпечення гуманістичних та демократичних загальнолюдських цінностей;

9) офіційна заборона і практична відсутність з боку держави та інших соціальних суб'єктів жорсткої регламентації і будь-якого втручання в приватне життя членів суспільства;

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

10) існування і функціонування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;

11) активна участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних людських спільностей (сім'я, корпорація, господарські товариства, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання);

12) розвиток ринкових відносин, у яких, відповідно до своєї сутності, беруть участь на рівних засадах суб'єкти всіх форм власності і видів господарської діяльності;

13) визнання і гарантування ідей верховенства права, що відображається у його поділі на публічне і приватне, теорії розподілу права і закону та визнанні, що право може існувати поза своєю інституційною формою — законодавством. Магістральна орієнтація права на людину-трудівника і власника, на рівний правовий статус у сфері приватного права державних, громадських структур і окремого громадянина;

14) підпорядкованість громадянському суспільству демократичної, правової, соціальної держави, сутність соціальної спрямованості якої виявляється в тому, що держава, використовуючи всю гаму відповідних демократичних владно-управлінських засобів, забезпечує своїм громадянам економічну та іншу безпеку, особисту свободу і суспільну злагоду.

Аналіз наведеного дає підстави для загального висновку про те, що громадянське суспільство — це об'єднання вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно для забезпечення свободи та ініціативності особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів, яке завдяки приватній власності в економічній, демократії у політичній, плюралізму у духовній, справедливості у правовій сфері зумовлює існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатен підпорядкувати громадянському суспільству демократичну, правову, соціальну державу.

Зміст ст. 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р., у якій зазначається, що основними засадами внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства є: утвердження

громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; підвищення ролі та відповідальності політичних партій, сприяння політичній структуризації суспільства на засадах багатопартійності, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян у представницьких органах влади; проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу у прийнятті суспільно важливих рішень⁵², Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976, у якій зазначається, що під інститутами громадянського суспільства слід розуміти громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні медіа та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства⁵³, дає підстави стверджувати, що до структурних елементів громадянського суспільства слід відносити:

1. Приватну власність і підприємництво як його економічну основу;

2. Пряме народовладдя, основою якого є суверенна воля народу і яке може здійснюватися через референдуми, вибори, народну правотворчу ініціативу, всенародні і місцеві обговорення найважливіших питань державного і громадського життя та інші форми безпосередньої демократії;

⁵² Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.

⁵³ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976. Урядовий кур'єр. 2008. 14 листопада. № 214.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

3. Людину, народ, національні меншини, корінні народності, соціальні та етнічні прошарки;

4. Місцеве самоврядування, за умови що воно є незалежною по відношенню до держави системою соціального управління, тощо;

5. Національну, зокрема екологічну, безпеку, визнаючи пріоритет останньої над економікою;

6. Сім'ю, що є природним і соціальним осередком громадянського суспільства;

7. Освіту, науку і культуру, що повинні мати переважно не державний, а суспільно-світський характер;

8. Громадські об'єднання як форму самовиявлення і самозахисту інтересів громадян;

9. Професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання;

10. Політичні партії, завдяки яким громадянське суспільство здійснює свою волю у політичній сфері;

11. Недержавні засоби масової інформації, що забезпечують свободу інформації, а також рівні права і можливості доступу до інформації;

12. Благодійні, гуманітарні та волонтерські організації;

13. Релігійні організації.

Надзвичайно важливими є взаємовідносини громадянського суспільства та держави, з приводу чого насамперед варто зазначити, що держава існує задля забезпечення функціонування та сталого розвитку суспільства, сутність цього висновку полягає у невід'ємному та природному праві громадянського суспільства утворювати, змінювати, управляти, контролювати, реформувати та ліквідувати власну державу⁵⁴.

Беззаперечно, громадянське суспільство не існує в бездержавному просторі, поза державою, воно повсякчасно відчуває на собі вплив держави. Держава насамперед здійснює організаційну функцію щодо громадянського суспільства, перетворюючи її на певний суспільний порядок у межах суспільства та самої держави,

⁵⁴ Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А., Перегуда С. В., Стойко О. М., Балан С. В., Полішкарьова О. О., Явір В. А.; За ред. І. О. Кресіної. К. : Логос, 2007. С. 125.

бажаний, здебільшого, самій державі. Але держава зобов'язана представляти загальні інтереси громадянського суспільства, регулювати та охороняти суспільні відносини, забезпечувати розвиток суспільства в інтересах народу, допускати можливість саморозвитку громадянського суспільства, нести відповідальність перед ним, виражати загальні інтереси більшості, враховувати інтереси меншості та максимально узгоджувати їх. Принагідно слід відзначити формування системи правозахисних інституцій та визначення напрямів функціонування правозахисного механізму, які зумовлені прагненням держави виконати свій головний конституційний обов'язок — утвердження та забезпечення прав та свобод людини. Забезпечення належного рівня захисту прав, свобод та інтересів особи, безперечно, є одним із найважливіших завдань будь-якої держави, яка прагне бути визнаною правовою, адже однією із фундаментальних ознак такої держави вважається наявність системи ефективних юридичних засобів, які гарантують правову захищеність осіб⁵⁵. Своєю чергою громадянське суспільство зобов'язане забезпечувати розвиток своєї держави, захищати її суверенітет, територіальну цілісність, недоторканність, економічну, інформаційну та іншу безпеку.

Важливо також врахувати, що саме суспільство наділене правом визначати, які рішення державної влади є справедливими, добровільно підкорюючись їм, що є основоположним чинником стабільної та процвітаючої держави. Тобто взаємовідносини між громадянським суспільством та державою повинні мати договірний та стійкий характер.

Зазначене дає підстави стверджувати, що правова форма взаємовідносин держави і суспільства відбивається у визнанні відносно незалежного існування і функціонування правової держави і громадянського суспільства⁵⁶. Держава загалом не мо-

⁵⁵ M Stefanchuk «Modern Trends in the Formation and Development of the Human Rights Mechanism in Ukraine» 2022 3 (15) Access to Justice in Eastern Europe 20. DOI: 10.33327/AJEE-18-5.3-a000311.

⁵⁶ Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. К. : Логос, 2010. Т. 1: *Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження* / авт. кол.: О. В. Скрипнюк (кер.), О. В. Петришин [та ін.]. С. 431–532.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

же ототожнюватися із суспільством тому, що у такому разі і суспільство, і державу необхідно було б характеризувати як режим тоталітаризму. Проте між державою і суспільством має бути певна дистанція, яка і забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб'єктів громадянського суспільства. Водночас ця межа відносна, а не абсолютна, бо держава за своєю сутністю необхідна для існування і розвитку громадянського суспільства, ба більше, перспективними вбачаються різноманітні форми залучення державою громадянського суспільства до формування її органів⁵⁷.

З огляду на це можна констатувати, що у відношеннях суспільства і держави можна виділяти різні етапи, які відрізняються між собою притаманними їм формами, принципами, методами, механізмами тощо, але усі вони врешті-решт демонструють ту роль і місце, які посідала держава в громадянському суспільстві. Ця роль і місце суттєво змінювалися і з плином часу дійшли тієї межі, коли в системі суспільних зв'язків домінуючим є їх відношення, що ґрунтується на принципах саморегуляції і самоуправління, за якими має перебудовуватися і формуватися державність. Але остання у різних формах і з неоднаковим ступенем владності буде необхідна на весь найближчий період розвитку людства. Доказом цього, стосовно громадянського суспільства і правової держави, є те, що зі збільшенням кількості інститутів громадянського суспільства, а саме політичних партій, рухів, громадських об'єднань тощо, діяльність держави, її регулятивна роль від цього не втратить своєї актуальності, хоча форми, методи, обсяг регулювання можуть істотно змінюватися.

Важливо наголосити, що проблема формування громадянського суспільства не може вирішуватися вольовими, а тим паче авторитарно-владними методами, оскільки у становленні громадянського суспільства, зокрема в Україні, вирішальну роль повинен відігравати не суб'єктивний фактор, а об'єктивний, природно-історичний процес розвитку суспільства, де люди мають

⁵⁷ Стефанчук М. М. Формування допоміжних дорадчих органів у системі органів юстиції в Україні: пошук концепту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 1. С. 56–77.

найважливішу роль головної виробничої сили суспільства й основного суб'єкта створення матеріальних і духовних цінностей. Саме сучасним поколінням людей випало на долю сформувати громадянське суспільство та правову державу, тобто, відштовхуючись від уже досягнутого у господарстві, освіті, культурі тощо, примножуючи багатства українського суспільства, забезпечити його еволюційний прогрес.

При цьому сучасна теорія громадянського суспільства розглядається як парна категорія не тільки правової, а й соціальної держави. Мало того, вказується, що соціальна держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття органічно вбирає в себе цілу низку позитивних властивостей, що притаманні і громадянському суспільству. Такими спільними властивостями громадянського суспільства і соціальної держави є принципи: забезпечення громадянам гідного життя в розумінні їх матеріального добробуту і соціального захисту; гарантування особистої свободи громадянам; боротьби цивілізованими методами за соціальну злагоду, мирне вирішення можливих конфліктів.

Звідси можна зробити висновок про те, що громадянське суспільство фактично поєднується із соціальною державою завдяки особливому моральному зв'язку. Сутність його полягає в тому, що вони повинні базуватися на одних моральних засадах, реалізовувати і дотримуватися у своєму розвитку однакових моральних принципів — загальнолюдської моралі. За наявності такого суспільного стану їх взаємовідносин можна говорити про те, що громадянському суспільству відповідає соціальна (громадянська) держава і навпаки.

Отже, громадянське суспільство органічно взаємопов'язане з державою, воно не існувало до держави і поза державою і водночас громадянське суспільство володіє по відношенню до держави верховним суверенітетом, сенс якого полягає в тому, що саме інтереси громадянського суспільства мають у країні пріоритет щодо державних інтересів, структури державного апарату, форм держави, державно-правового режиму тощо. Це особливо рельєфно виявляється у сфері захисту прав та свобод громадянства, де громадянське суспільство може і повинно діяти як сила, що не залежить від держави.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

У громадянському суспільстві повинна вестися боротьба за ліквідацію всього, що може означати відчуження особи від будь-яких інститутів і процесів, що мають економічні, політичні і духовні властивості і від використання яких тією чи іншою мірою залежить реалізація прав та свобод людини і громадянина. Отже, відносини між державою і громадянським суспільством є відносинами між публічною владою й індивідуальною свободою. Діалектика держави і громадянського суспільства така: не держава зумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє зумовлює, створює і контролює державу. Саме так забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави. Громадянське суспільство в особі спочатку самодіяльних асоціацій людей (релігійних і політичних корпорацій, гільдій, прошарків, пізніше — кооперативів, профспілкових комітетів та інших), покликаних відображати і захищати їх групові та індивідуальні інтереси і права, вступає в особливі відносини з державою, для розуміння яких важливо врахувати таке. Якщо держава знає різні форми і режими правління — республіканські і монархічні, демократичні і недемократичні, — то для громадянського суспільства на рівні політики характерна демократична форма існування. Що більш розвинутим є громадянське суспільство, то більше підстав для демократичних форм держави. І навпаки: що менш розвинутим є громадянське суспільство, то більше підстав для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади.

Як зазначають американські дослідники Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон, «для виникнення і процвітання свободи і держава, і суспільство мають бути сильними. Сильна держава потрібна для того, щоб стримувати насильство, забезпечувати виконання законів, надавати суспільні послуги, необхідні для життя, у якому люди мають можливість робити і впроваджувати свій вибір. Сильне мобілізоване суспільство потрібне для контролю і стримування цілої держави»⁵⁸.

Громадянське суспільство у процесі свого розвитку має стабільну тенденцію до охоплення дедалі більшої кількості насе-

⁵⁸ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Київ, 2023. С. 14.

лення і не тільки власників, а й інших незаможних його верств. Якщо у рабовласницькому суспільстві раб не був його членом, то у феодальному — селянин, міщанин набули вже деяких прав. З виникненням і розвитком капіталізму робітник стає повноцінним членом громадянського суспільства і громадянином держави з обсягом прав та обов'язків, що постійно збільшується. Держава після цього, а також із виникненням різноманітних суспільних асоціацій, змушена ставати на шлях правового впорядкування своїх відносин з усім населенням і істотно перебудувати свої власні структури.

Подекуди взаємини між державою і суспільством є доволі драматичними. «Між страхом і гнітом деспотичної держави, з одного боку, та насильством і беззаконням, що породжені бездержав'ям, з другого, пролягає вузький коридор до свободи, — зазначають Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон. — У ньому держава і суспільство врівноважують одне одного. Цей баланс не виникає в результаті революцій. Між ними триває постійна щоденна боротьба. І вона дає свої плоди.

У цьому коридорі держава і суспільство не тільки борються, а й співпрацюють. Ця співпраця надає державі ширші можливості забезпечувати суспільство тим, чого воно потребує, сприяє кращій його мобілізації для контролю за цими можливостями.

Вузький той коридор тому, що ці завдання — непрості. Як сприймати державу, що має величезний бюрократичний апарат, потужне військо і волю вирішувати, що законно, а що — ні?

Як упевнитись, що держава, яка бере на себе дедалі більше відповідальності в складному світі, залишиться покійною і керованою?

Як змусити суспільство до співпраці і завадити йому піти проти самого себе, шматованого поділами і відмінностями?

Як не дати всьому цьому перетворитися на гру з нульовою сумою?

Це, певна річ, нелегко. Ось чому цей коридор вузький і суспільства проходять через нього із серйозними наслідками»⁵⁹.

Співвідношення громадянського суспільства та держави найкраще відображається через визнання або ж невизнання

⁵⁹ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузький коридор. Київ, 2023. С. 14.

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

легітимності державної влади. Легітимність проявляється або у підтримці, або ж у засудженні державної влади, у тому числі судової, інституціями громадянського суспільства⁶⁰, а також ступенем залученості державних інституцій до представництва публічних (суспільних) інтересів⁶¹. З приводу зазначеного треба погодитися з тим, що «легітимність — це одна з фундаментальних властивостей державної влади в демократичній, правовій державі, яка проявляється у визнанні громадянським суспільством порядку конституювання та функціонування чинної влади справедливим та законним, що має результатом готовність громадян діяти відповідно до встановлених державою приписів та норм»⁶².

Зараз Україна — держава і суспільство — проходить цей важкий шлях: через випробування, боротьбу, виклики, через перевірку стійкості, витримки, єдності у протистоянні повномасштабній російській агресії.

Сформоване цивілізоване та прогресивне громадянське суспільство має формувати демократичну, соціальну та правову державу. Слід зазначити, що демократичний державний режим (демократична держава) — це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотриманні прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина⁶³.

⁶⁰ M Stefanchuk, O Hladun, R Stefanchuk, «Establishing Trust in the Court in Ukraine as a Strategic Task for Judicial Reform» 2021 3(11) Access to Justice in Eastern Europe 101–116. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.3-n000073.

⁶¹ Стефанчук М. М. Діяльність прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Ін Юре, 2016. 500 с.

⁶² Ковальчук В. Б., Іщук С. І. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації : [монографія]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 25.

⁶³ Гапоненко В. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Випуск 4 (54). С. 161–172; Robert Elgie. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European journal of political research*. 1998. Volume 33. Issue 2. URL: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00381> (дата звернення: 27.03.2025).

Грунтуючись на вищезазначеному, є усі підстави стверджувати, що в Україні не тільки сформувалося, а й, особливо останнім часом, зміцнилося громадянське суспільство, і свідченням цього є:

- 1) зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил;
- 2) активізація інститутів громадянського суспільства та посилення їх взаємодії з органами держави в умовах війни;
- 3) підтримка та допомога інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни;
- 4) активна підтримка громадянським суспільством євроінтеграційного напрямку повоєнного розвитку України. Практика знає різні форми інтеграції, але безумовним є те, що політична, економічна, культурна та інші види інтеграції зумовлюють інтеграцію у правовій сфері. Найбільш наочною є інтеграція, що здійснюється в межах Європейського Союзу, призначенням якої є об'єднання національних правових систем Європи в єдиний геоправовий простір⁶⁴.

Правовою основою такої інтеграції стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р.⁶⁵ та Договір про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р.⁶⁶.

30 березня 2012 р. Україна парафувала Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони⁶⁷. Відповідно до цього, у вітчизняне право має бути включено норми права Європейського Союзу, насамперед норми Договору про Європейський Союз від

⁶⁴ Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : [моногр.]. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 108.

⁶⁵ Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994. *Офіційний вісник України*. 2006. № 24. Ст. 1794.

⁶⁶ Договір про Європейський Союз від 7 лют. 1992 р. Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріали / за заг. ред. М. В. Буроменського. Х. : Фінн, 2010. С. 9–46.

⁶⁷ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. URL: <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document?id=56219> (дата звернення: 27.03.2025).

2.1. Формування громадянського суспільства після набуття Україною незалежності

7 лютого 1992 р., адже змістом Угоди про асоціацію є взаємні права та обов'язки, спільні процедури їх реалізації. До того ж варто зважати на те, що Угода про асоціацію передбачає інтеграцію права Європейського Союзу та України у формі «гнучких» і «жорстких» зобов'язань⁶⁸.

1 листопада 2011 р. набрав чинності Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами про Рамкову угоду між Україною та Європейським Союзом про загальні принципи участі України в програмах Союзу від 22 листопада 2010 р.⁶⁹, який забезпечив Україні можливість стати повноправним учасником 23 галузевих програм у різних сферах життєдіяльності Європейського Союзу, що зумовлює необхідність інтеграції вітчизняного права. Мало того, ці та інші міжнародні нормативно-правові акти, сучасний період існування України зумовлюють об'єктивність цього процесу для подальшого розвитку України.

Отже, інтеграція — це об'єктивний процес розвитку будь-якого суспільства, держави, права, оскільки в сучасному світі майже не залишилося ізольованих від загальносвітових процесів та проблем спільностей людей, об'єднаних у державні утворення. Повноцінне громадянське суспільство та правову державу, які є орієнтирами розвитку України відповідно до ст. 1 Основного Закону⁷⁰, не можна побудувати без взаємодії з іншими державами та державними союзами. Необхідно лише вибрати найкращих суб'єктів для інтеграції, найбільш оптимальні шляхи здійснення цього процесу;

⁶⁸ Анакіна Т. Влияние политики Восточного партнёрства на правоотношения Украины и Европейского Союза. *Щорічник українського права*: зб. наук. пр. / відп. за вип. О. В. Петришин. Х. : Право, 2014. № 6. С. 147–155.

⁶⁹ Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами про Рамкову угоду між Україною та Європейським Союзом про загальні принципи участі України в програмах Союзу від 22.11.2010. *Офіційний вісник України*. 2011. № 92. Ст. 3360.

⁷⁰ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

5) активна підтримка громадянським суспільством євроатлантичного напрямку повоєнного розвитку України, у зв'язку із чим було внесено зміни до Конституції України;

6) структуризація інститутів громадянського суспільства, тобто їх більш довершене оформлення, самодостатність та самовдосконалення, досягнення оптимальних кількісних і якісних ознак, налагодження зв'язків та взаємодії, що є найбільш очевидним у сфері добровольчого, шефського, благодійницького, гуманітарного і волонтерського руху.

2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил

Як уже наголошувалося, розвиток громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах обумовлюється передусім активізацією патріотичних сил, їх консолідацією і спрямуванням на безпосередню участь у протидії російській агресії.

Безперечно, ці суспільні процеси відбуваються під час зміцнення демократичних засад, які становлять фундамент існування громадянського суспільства. Загалом демократія як основоположний конституційний принцип визначає народ як єдине джерело влади. Саме народ безпосередньо шляхом прямої демократії або через представницькі органи має реалізовувати належну йому владу. Демократія є основою функціонування громадянського суспільства.

Це передбачає закріплення повноважень українського народу на: прийняття нормативно-правових актів різної юридичної сили на всеукраїнському та місцевому референдумі; народну ініціативу (народну правотворчу та народну референдну ініціативу); місцевий референдум; місцеву ініціативу; народне вето; народне обговорення проектів нормативно-правових актів; народне опитування стосовно нормативно-правових актів; народну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів.

Оскільки громадянське суспільство є об'єднанням вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно для забезпечення свободи та ініціативності особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів, яке завдяки приватній власності в економічній, демократії у політичній, плюралізму у духовній, справедливості у правовій сфері зумовлює існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатен підпорядкувати громадянському суспільству демократичну, правову, соціальну державу, можна стверджувати, що в Україні сформувалися і зміцнюються

демократичні засади громадянського суспільства як основні (основоположні, головні) положення, ідеї, правила поведінки, викладені у принципах та нормах права.

При цьому демократичні засади громадянського суспільства в Україні можуть бути як прямо закріплені в принципах та нормах права, збігатися з їх змістом, так і логічно впливати із загального контексту, змісту низки правових принципів та норм і духу права. Вони мають бути спрямовані на регламентацію суспільних відносин з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави та знаходити свій вияв у певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо).

Ці основи, головні положення, ідеї становлять методологічну основу для здійснення та розуміння демократичних засад громадянського суспільства в Україні.

Саме тому основоположними правилами поведінки як складовими демократичних засад правового статусу та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні слід визнати:

1. Зміцнення співробітництва суспільства та держави, що можливе, насамперед, шляхом дотримання принципів формування та розвитку як громадянського суспільства, так і демократичної, соціальної та правової держави. При цьому є сенс наголосити, що громадянське суспільство повинно відігравати вирішальну роль у розбудові зазначених типів держави⁷¹.

У вітчизняній загальнотеоретичній правовій доктрині зазначається, що «державою є територіальною організацією політичної влади, яка існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує з допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики»⁷².

Водночас наголошується, що в «юридичному сенсі держава — це універсальна політична, публічна та суверенна організація володарювання, яка складається зі спеціально створених

⁷¹ Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. К. : Логос, 2010. Т. II: *Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку* / авт. кол.: О. В. Скрипнюк (кер.), В. П. Тихий [та ін.]. С. 5–223.

⁷² Там само.

2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил

органів і установ, що володіють правом встановлення певного правопорядку, його підтримування та захисту, зокрема, за допомогою примусових засобів»⁷³.

Отже, цивілізоване, прогресивне громадянське суспільство має формувати демократичну, соціальну та правову державу. Побудова держави на демократичних засадах передбачає «створення в ній найсприятливіших умов для широкої і реальної участі її громадян в управлінні справами держави й суспільства, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя»⁷⁴. У такому контексті демократія є формою такої держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян і їх участі у формуванні і функціонуванні апарату політичної влади і контролю за його діяльністю⁷⁵.

У правовій доктрині соціальна держава розглядається як «сучасний тип демократичної державності, який формується і розвивається в умовах відносно стабільної та розвиненої економіки і демократичної політичної системи. Термін «соціальна держава» акцентує на одній з важливих функцій держави — її активному впливі на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатності здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення»⁷⁶.

Соціальна держава активно реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в

⁷³ Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 77–78.

⁷⁴ Годованець В. Ф., Головін А. С. Конституційне право України : навч. посіб. К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. С. 63.

⁷⁵ Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. С. 99.

⁷⁶ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5: П-С. 2003. С. 552.

обсягах, що дають змогу втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві⁷⁷.

Ідея зміцнення демократичних засад і розвитку громадянського суспільства та демократичної, соціальної і правової держави в Україні закладена у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 р.⁷⁸;

2. Зміцнення демократичних засад та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні можливе шляхом налагодження ефективного, систематичного та прогресивного міжнародного співробітництва та інтеграції, оскільки повноцінне громадянське суспільство та правову державу, які є орієнтирами розвитку України відповідно до ст. 1 Конституції України, не можна побудувати без взаємодії з іншими державами, державними союзами, міжнародними органами та організаціями. Необхідно лише вибрати найкращих суб'єктів для взаємодії, найбільш оптимальні шляхи здійснення цього процесу. Цей інтеграційний напрям (шлях) України до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору є екзистенційним вибором України, який сьогодні захищається у жорсткій протидії російській імперській агресії;

3. Демократичні засади функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні також зміцнюються внаслідок відродження національної ідеї України як інтегруючої основи. Як уже зазначалося, національна ідея — це початок, який об'єднує, зумовлений політичними інтересами та переконаннями певної спільності людей, незалежно від їхнього етнічного походження, щодо єдності своєї спільності на певній території (у межах кордонів) з певною державою, правом, культурою, традиціями, національною свідомістю, особливим менталітетом, характером, історичною пам'яттю, міфологією, мовою, економічно-господарським устроєм.

⁷⁷ Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. С. 4.

⁷⁸ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» від 27.09.2021. № 487/2021. *Голос України*. 2021. 1 жовтня. № 187.

2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил

За таких умов вкрай важливо українському народу, суспільству, державі сформулювати національну ідею, котра б консолідувала суспільство, якою може бути:

- ідея реалізації стратегічного курсу на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

- ідея величності Київської Русі-України — колиски східнослов'янських народів;

- ідея непідлеглості (власновладності, суверенітету), соборності (єдності українського народу) тощо.

Національна ідея може виражатися у різних формах, але головне, щоб вона була не тільки зрозумілою, об'єднавчою, прийнятною, внутрішньо та зовнішньо об'єктивованою, а й щоб вона знаходила практичну реалізацію, особливо у діях органів публічної влади, насамперед стосовно сфери побудови і зміцнення громадянського суспільства.

Саме такою, яка об'єднує усе суспільство, була та й сьогодні є у США загальна ідея «великого лібералізму», яка набула характеру загальнонаціонального кредо і характеризується визнанням невід'ємних прав людини, республіканізму, суспільного договору як основи публічної влади, а також розподілом влади, верховенством індивіда та громадянського суспільства.

Стосовно України це означає подолання протиріч між громадянами, що проживають у західних і східних регіонах України, прихильниками різних релігійних конфесій, представниками різноманітних політичних сил, соціальних прошарків, ідеологій тощо. Українці повинні усвідомити себе не натовпом, який змушений жити на певній географічній території, а народом, спільнотою громадян, яка прагне до формування національного ідеалу, що акумулює у собі найбільш значні позитивні для суспільства інтереси, які склалися у суспільстві і сприймаються переважною більшістю населення як необхідні для його подальшого розвитку;

4. Зміцнення демократичних засад функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні передбачає, особливо на сучасному етапі розвитку, консолідацію патріотичних сил, зокрема в умовах ведення війни з російськими загарбниками.

Почуття патріотизму як вияв любові та відданості своїй Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам, готовність іти на жертви в ім'я інтересів свого народу в умовах війни притаманне кожному свідомому українцю. Патріотизм виявляється в почутті гордості за історію і здобутки волелюбної української нації, прагненні зберегти самобутність своєї культури, мови, традицій предків.

Можна без перебільшень стверджувати, що саме патріотизм став основою об'єднання українського суспільства в умовах широкомасштабної російської агресії. Патріотизм сприяє активізації усіх демократичних сил та інституцій громадянського суспільства, є індикатором підвищення рівня солідарності та братерства, ставлення до незалежності як до вищої цінності, гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності, інтенсифікації об'єднання суспільства у громадянське.

Достовірним виявом консолідації патріотичних сил, що сприяє зміцненню та об'єднанню зусиль громадянського суспільства та держави, може вважатися добровільна участь громадян, громадських організацій, політичних партій, інших інститутів громадянського суспільства у територіальній самообороні та у волонтерському рухові на підтримку Збройних Сил України та Національної гвардії України. Їхня діяльність набула особливого суспільного резонансу і певною мірою стала символом народної єдності.

Саме на консолідацію патріотичних сил спрямований Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства» від 14 лютого 2022 р., який, серед іншого, передбачає створення на основі діючих інформаційних ресурсів єдиної інформаційної платформи UAразом для забезпечення щоденного інформування населення про реальний стан безпекової ситуації, заходи, що вживаються для зміцнення обороноздатності держави, а також організацію належної інформаційно-роз'яснювальної роботи про діяльність державних органів з питань забезпечення безпеки громадян; прискорення створення і функціонування системи територіальної оборони, належного ресурсного забезпечення заходів із підготовки громадян до національного спротиву⁷⁹;

⁷⁹ Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства : Указ Президента України від 14.02.2022 № 53/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. 25 лютого. № 16. Ст. 845.

2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил

5. Важливим чинником у формуванні основоположних засад функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні є принципи права, під якими у правничій науці розуміють основні, найзагальніші вихідні положення, правила, приписи, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості. Сам термін «принцип» тісно пов'язаний із категоріями «сутність» та «закономірність»⁸⁰. У принципах права дістають вияв як співвідношення, так і взаємодія окремих явищ державно-правової дійсності⁸¹.

Відповідно, можна цілком впевнено стверджувати, що принципи функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні — це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини громадянського суспільства, утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, забезпечують функціонування та розвиток приватної власності в економічній, демократії у політичній, плюралізм у духовній, справедливість у правовій сфері, що зумовлює існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатен підпорядкувати громадянському суспільству демократичну, правову, соціальну державу.

До принципів, які є засадничими для формування і функціонування громадянського суспільства в Україні, належать такі:

а) демократії, що ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом влади, у послідовному проведенні ідеї рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства;

б) плюралізму, який є одним з найважливіших критеріїв демократії та гуманізму в розвитку суспільства і держави, несумісний з ідеологічним монізмом, одержавленням соціального і політичного життя, монополізацією та централізацією влади та управління⁸².

⁸⁰ Колодій А. М. Принципи права України : Монографія. Київ : Юрінком Інтер. 1998. С. 16–17.

⁸¹ Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко [та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К. : Юрінком Інтер. 2010. С. 278.

⁸² Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Урк. енцикл., 1998. Т. 4: Н-П. 2002. С. 578.

Отже, плюралізм у середовищі громадянського суспільства означає: в економіці — різноманітність форм власності та видів підприємницької діяльності; у політиці — багатопартійність, свободу виборів, можливість референдумів, наявність різноманітних форм участі в управлінні державою; у соціальному житті — багатоманітність ідеологій, переконань, можливість дискусії; у духовному — гласність, відсутність цензури; у праві — свободу думки і слова, світогляду і переконань;

в) справедливості, яка є основною правовою і моральною цінністю; поняттям, що виражає ставлення людей один до одного з точки зору конкуренції інтересів; моральною чеснотою (суб'єктивна особиста справедливість); характеристикою соціальних інститутів (об'єктивна інституційна політична справедливість); основоположним принципом права, що виражає його сутність⁸³.

Справедливість у громадянському суспільстві співзвучна свободі, без якої неможливо гідно жити. Вона є основою взаємного визнання прав та свобод, визначеного відносного стану рівності людей, відмови від привілеїв та імунітетів, наділення людей тим, на що вони заслуговують, поваги до певних універсальних прав людини, пріоритетності індивідуальної свободи тощо;

г) пріоритетності утвердження та забезпечення прав та свобод людини. Як проголошується у ст. 3 Конституції України, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Водночас варто наголосити, що конституційно-правовий інститут забезпечення прав та свобод людини і громадянина широко закріплюється у міжнародно-правових актах. Зокрема, у ч. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р., який ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. і набув чинності 23 березня 1976 р., де встановлюється, що кожна держава-сторона цього Пакту зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, які перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, права, що визнаються в цьому Пакті, без будь-якого розрізнення щодо раси,

⁸³ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х. : Право, 2016 Т. 2: *Філософія права* / редкол. С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 830.

2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил

кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обстановки⁸⁴;

д) рівності, який передбачає, що громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, а тому не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Цей принцип закріплений у ст. 24 Конституції України.

Загалом принцип рівності у громадянському суспільстві означає, по-перше, що громадяни є рівними у правах і свободах; по-друге, нормативно-правові акти застосовуються однаково до різних фізичних та юридичних осіб, соціальних спільнот; по-третє, при розгляді справ компетентними органами забороняється неоднакове ставлення до ситуацій, що є однаковими, або однакового ставлення до неоднакових ситуацій; по-четверте, усі соціальні суб'єкти мають однакові права у процесі захисту своїх прав та свобод у компетентних органах;

е) пропорційності (домірності), який має на меті встановлення розумного балансу між існуючими у громадянському суспільстві випадками обмеження прав людини та легітимною метою такого обмеження. Посилаючись на практику ЄСПЛ, можна стверджувати, що «у процесі тривалої практики міжнародні судові установи, зокрема ЄСПЛ, та національні суди, передусім конституційні, сформулювали низку вимог принципу домірності, що їх узагальнено можна звести до такого:

– будь-які обмеження основоположних прав і свобод є можливими лише на підставі закону в передбачених конституцією (або актами міжнародного права) цілях та лише в межах, що є потрібними для нормального функціонування демократичного суспільства;

– такі обмеження мають застосовуватися лише у випадках, якщо немає менш обтяжливих заходів (засобів і способів)

⁸⁴ Права людини в Україні. [інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини]: Випуск 21. Київ, 1998. С. 38.

запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів;

– наслідки заходів, що обмежують реалізацію прав і свобод, не мають бути надмірними та мають бути суворо обумовленими метою, що переслідується»⁸⁵;

є) гуманізму, який розглядає вищою цінністю самоцінність кожної людини у сукупності з її невід'ємними правами.

Його складовими є: доброта, милосердя, співчуття, співпереживання, увага до людини, прагнення допомогти їй посісти гідне місце у житті, позбавитися всього негативного. В Оксфордській ілюстрованій енциклопедії стверджується, що гуманізм — це система поглядів, яка до певної міри розглядає людину як центр всесвіту. Суворої теорії гуманізму не існує, але будь-яке світосприйняття, яке стверджує, що єдиною цінністю у світі є людина або, більш широко, що вона є справжнім мірилом цінностей, може бути назване гуманістичним⁸⁶;

ж) верховенства права. Хоча цей принцип належить до завершальних у наведеному переліку, але за своїм змістом і значенням він є ключовим, визначальним для функціонування і самого громадянського суспільства, і держави. Принцип верховенства права передусім передбачає панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонування правової держави. Він є основоположною засадою всього суспільного життя, тобто охоплює всі сфери буття.

Принцип верховенства права закріплений у Конституції України.

Термін «верховенство права» або «панування права» (англ. *the rule of law*) вперше вжив у ХІХ ст. британський правник А. Дайсі. Він, зокрема, вважав, що істотною, але не єдиною, час-

⁸⁵ Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist t at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри, упорядники та автори коментарів: В. Венгер, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. С. 87.

⁸⁶ Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. В 9 тт. Т. 7. *Народы и культура*. / Пер. с англ. М. : Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2000. С. 65.

2.2. Зміцнення демократичних засад громадянського суспільства в Україні та консолідація патріотичних сил

тиною права є численні судові рішення, які «визначають права приватних осіб в окремих випадках». Деякі елементи концепції верховенства права містяться ще у творах давньогрецьких і давньоримських мислителів (Арістотель, Цицерон, Сенека) та релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя (Т. Аквінський та інші)⁸⁷.

Розглядаючи доктринальні визначення верховенства права, можна дійти таких висновків: 1) у правничій науці верховенство права розуміється як концепція, у галузях права та законодавства — як принцип; 2) верховенство права передбачає панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні правової держави; 3) його сутністю є визнання необхідності врахування засад природного права; 4) верховенство права передбачає обов'язок держави та її інститутів гарантувати і реально забезпечувати права людини; 5) верховенство права вимагає визнання пріоритету права перед іншими соціальними нормами (моралі, звичаїв тощо); 6) верховенство права має історичні витоки в англо-саксонській правовій сім'ї; 7) деякі його положення беруть свої витоки у творах давньогрецьких і давньоримських мислителів, релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя; 8) верховенство права може розглядатися в широкому розумінні як принцип правової організації громадянського суспільства та державної влади, у вузькому контексті — як співвідношення права і закону в регулюванні суспільних відносин;

з) законності, сутність якого полягає у точному і неухильному виконанні усіма інститутами громадянського суспільства та державними органами, їх посадовими та службовими особами, юридичними та фізичними особами, усіма іншими соціальними суб'єктами Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, що прийняті відповідно до них.

Принцип законності належить до загальноправових, дія яких розповсюджується на політичну, економічну, духовну та інші соціальні системи суспільства, що регулюються нормами права.

⁸⁷ Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 61–62.

Як зазначалося, його сутність полягає у точному і неухильному виконанні Конституції і законів України, інших актів законодавства, прийнятих у встановленому порядку, які набрали чинності.

Водночас не можна ігнорувати, що принцип законності не діє автономно, він перебуває у тісному (органічному) взаємозв'язку із принципом верховенства права;

і) доступу до правосуддя, який відповідно до статті 55 Конституції України передбачає, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, що гарантує, у тому числі, і наднаціональний рівень захисту інтересів громадянського суспільства⁸⁸.

⁸⁸ M Stefanchuk, O Hladun, R Stefanchuk «The right of access to a court in Ukraine in the light of the requirements of the Convention on Protection human rights and fundamental freedoms» 2021 1(9) Access to Justice in Eastern Europe 186–198. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.1-n000052.

2.3. Активізація інститутів громадянського суспільства, взаємодія із органами держави в умовах війни

Громадянське суспільство і держава є стабільними учасниками суспільного процесу. Ефективність їх функціонування, реалізація покладених на них завдань (при тому ці завдання можуть характеризуватися відмінностями) багато в чому залежать від рівня їх співпраці і взаємодії.

Для України ця проблема є особливо важливою, враховуючи, що періоди набуття державою незалежності і формування національного громадянського суспільства фактично збіглися.

Водночас, якщо формування державної влади здійснюється на традиційному підґрунті принципу розподілу влади (законодавчої, виконавчої, судової) та реалізується через класичні інститути — парламенту, уряду та судової системи, то громадянське суспільство виникає, структурується і розвивається з урахуванням стану суспільного середовища, рівня активності його сегментів. Громадянське суспільство, яке базується на засадах рівності і демократії, у своїй діяльності спирається передусім на середній клас, середній прошарок, який представлений підприємницькими структурами та індивідуальними підприємцями, економічна активність яких заснована на приватній власності.

У такому контексті громадянське суспільство в Україні ще тільки набирає економічної міці. Це також виявляється в тому, що активізація суспільних сил багато в чому залежить від зростання свідомої, спрямованої та прогнозованої діяльності цих суб'єктів громадянського суспільства у загальнонаціональних програмах і проектах, від посилення їх впливу в цілому на політику, економіку, соціальне, правове та духовне життя, зрештою — від залучення більшої кількості інститутів громадянського суспільства до здійснення публічної влади.

Активізація їх у сфері публічної діяльності приводить до виникнення нових форм та інституцій прямого народовладдя

(народної правотворчої ініціативи, народних обговорень, народного вето тощо)⁸⁹.

Також важливе місце в інституційній структурі громадянського суспільства посідають громадські об'єднання як добровільні об'єднання фізичних та/або юридичних осіб приватного права, які забезпечують здійснення та захист прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів; професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності; політичні партії, які забезпечують реалізацію волі громадянського суспільства у політичній сфері; недержавні засоби масової інформації, які реалізують свободу інформації і забезпечують рівні права та можливості громадян доступу до інформації; правозахисні організації; ветеранські організації тощо.

Інституційне структурування громадянського суспільства в Україні ще не завершене.

О. С. Лотюк слушно зауважує, що інституалізація громадянського суспільства відбувається насамперед через нормативно-правові компоненти, головним чином, через суб'єктивні права і визнання ціннісних установок, які формують середовище для утворення ресурсів солідарності.

Авторка посилається на проект закону України «Про громадянське суспільство», в якому у статті «Народ і громадянське суспільство в Україні» зазначається, що громадянське суспільство в Україні — це система правових інститутів, що забезпечує самоорганізацію, структурування і самотворення її населення в цілісний і повновладний суб'єкт конституційного права — український народ⁹⁰.

Слід зазначити, що інституційний розвиток громадянського суспільства перебуває під правовим впливом і безпосереднім правовим регулюванням, зокрема шляхом подальшого

⁸⁹ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналітична доповідь. К. : НІСД. 2014. С. 66.

⁹⁰ Лотюк О. С. Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 29(1). С. 32–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29%281%29__9 (дата звернення: 27.03.2025).

2.3. Активізація інститутів громадянського суспільства, взаємодія із органами держави в умовах війни

удосконалення правового статусу та діяльності громадських організацій, що утворюються у різних суспільних сферах, а також на рівні місцевого самоврядування.

Особливо слід відзначити, що значна активізація фактично всіх інституцій громадянського суспільства відбулася з початком широкомасштабного російського вторгнення на територію нашої держави.

У часи війни ключовими стають прагнення та вміння захищати свою Батьківщину. Масова готовність суспільства до збройної відсічі агресору — це те, чого не сподівалися зустріти російські окупанти на українській землі.

Прийнятий у 2021 р. Закон України «Про основи національного спротиву»⁹¹ (зміни до нього вносилися у 2022, 2023, 2024 рр.) визначив правові та організаційні засади національного спротиву, основи його підготовки та ведення, повноваження сил безпеки та сил оборони, інших органів з питань підготовки та ведення національного спротиву. Національний спротив передбачає залучення усього населення до протидії агресору, а також підготовку до такої протидії.

Підготовка населення до національного спротиву, оборона держави, територій, своїх рідних та близьких — один із основних напрямів комплексного захисту від зовнішнього ворога.

Як зазначається у ст. 3 Закону України «Про основи національного спротиву», його складовими є територіальна оборона, рух опору та підготовка громадян України до національного спротиву.

Територіальна оборона ґрунтується на принципах територіальності та масовості і формується з військової, цивільної та військово-цивільної складових.

Відповідно до ст. 8 зазначеного Закону у територіальних громадах з урахуванням їх ресурсних та людських можливостей утворюються добровільні формування територіальних громад.

Як свідчили події перших днів і місяців повномасштабної агресії РФ проти України, саме консолідація всіх патріотичних

⁹¹ Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 41. Ст. 339.

сил проти так званої «спеціальної воєнної операції», яка проводилася з метою нібито «демлітаризації та денацифікації України», а насправді — задля знищення України як самостійної незалежної держави, відіграла ключову роль у руйнуванні планів агресора.

Саме завдяки спротиву української армії та сил самооборони уже в перші дні агресії російська армія зазнала значних втрат у живій силі і техніці.

Указом Президента України № 64/2022, затвердженим Верховною Радою України, 24 лютого 2022 р. на території всієї України був оголошений (запроваджений) воєнний стан.

Правовий режим воєнного стану передбачений Законом України «Про режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. Відповідно до ст. 1 цього Закону, «воєнний стан — це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»⁹².

Наведене дає усі підстави стверджувати, що ознаками правового режиму воєнного стану в Україні необхідно визнати такі:

- це особливий правовий режим;
- вводиться в Україні або в окремих її місцевостях;
- підставами для його введення є збройна агресія чи загроза нападу, небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності;
- передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та

⁹² Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

2.3. Активізація інститутів громадянського суспільства, взаємодія із органами держави в умовах війни

органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності;

– передбачає також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Враховуючи викладене, ґрунтуючись на положеннях законів України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р., «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 р.⁹³ та інших нормативно-правових актах України, є підстави констатувати, що взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами держави в умовах війни в Україні характеризується такими найбільш значущими та істотними ознаками, сутністю, соціальним призначенням та формами, зокрема:

1. Систематичною допомогою, що надається інститутами громадянського суспільства військовим та військово-цивільним адміністраціям у забезпеченні дії Конституції та законів України, запровадженням та здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод та законних інтересів громадян України;

2. Спільною участю інститутів громадянського суспільства та компетентних державних органів в охороні об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, запровадженні трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залученні працездатних осіб до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпеченні функціонування національної економіки та захисті критичної інфраструктури;

⁹³ Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 87.

3. Забезпеченням, разом із уповноваженими державними органами, проведення евакуації населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони та евакуації матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення;

4. Створенням структурними елементами громадянського суспільства установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, залученням фізичних чи юридичних осіб публічного та приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги;

5. Спільною взаємодією у боротьбі зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями, роз'ясненням правил поведінки з небезпечними відходами;

6. Сприянням інституціями громадянського суспільства діяльності органів державної влади, органів прокуратури, юстиції, служби безпеки, органів Національної поліції, адвокатури, Державної кримінально-виконавчої служби України та іншим органам, яке відповідно до ст. 17 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. є обов'язком органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також громадян.

Підтвердженням цієї взаємодії може бути Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11 травня 2023 р., який передбачив у п. 1.4. посилення системної взаємодії з інститутами громадянського суспільства у сфері протидії злочинності, у п. 2.3. регламентував розроблення, затвердження та введення в дію Національного плану із запобігання (превенції) злочинності, розрахованого на три роки, на підставі якого за активної участі громадянського суспільства приймаються щорічні регіональні та місцеві програми запобігання (превенції) злочинності, у п. 6.2. передбачив сприяння активній участі громадянського суспільства у взаємодії з органами правопорядку та прокуратури, а у п. 6.6. — щорічне оприлюднення звітів для засобів масової

2.3. Активізація інститутів громадянського суспільства, взаємодія із органами держави в умовах війни

інформації та громадянського суспільства з акцентами на реформах, підзвітності й добросовісності⁹⁴.

До речі, Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки застосовується до органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Служби безпеки України та Державної митної служби України;

7. Участю у створенні відповідно до законодавства комунальних аварійно-рятувальних служб, пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої та/або добровільної пожежної охорони, здійсненням заходів щодо забезпечення їх діяльності, під керівництвом уповноважених державних органів;

8. Роз'ясненням відповідними інституціями громадянського суспільства особливостей правового статусу людини і громадянина та необхідності обмеження окремих прав та свобод громадян України та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану, порядку відшкодування збитків, завданих під час введення воєнного стану або повернення майна, що збереглося, особливо з урахуванням положень Закону України «Про санкції» від 14 серпня 2014 р.⁹⁵;

9. Участю інститутів громадянського суспільства та держави у благодійній діяльності, під якою відповідно до Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 р. розуміється добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара. Благодійником є дієздатна фізична особа або юридична особа приватного права (зокрема благодійна організація),

⁹⁴ Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733> (дата звернення: 27.03.2025).

⁹⁵ Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2018.

яка добровільно здійснює один чи декілька видів благодійної діяльності⁹⁶;

10. Здійсненням волонтерської діяльності відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. як добровільної, соціально спрямованої, неприбуткової діяльності, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Водночас волонтерська допомога — це роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами⁹⁷;

Частина 2 ст. 4 зазначеного Закону України прямо передбачає, що центральні органи виконавчої влади у партнерстві з неприбутковими організаціями та установами, які залучають до своєї діяльності волонтерів, іншими організаціями, що сприяють розвитку волонтерства, з метою сприяння розвитку волонтерського руху в Україні створюють, розробляють, запускають, адмініструють та розвивають інформаційно-аналітичну платформу для інформування про можливості волонтерства в Україні та за її межами, підтримки інститутів громадянського суспільства у залученні волонтерів та для розміщення іншої інформації з метою сприяння розвитку волонтерського руху в Україні;

11. Наданням структурами громадянського суспільства гуманітарної допомоги відповідно до Закону України «Про гуманітарну допомогу» від 22 жовтня 1999 р. як цільової адресної безоплатної допомоги в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій і епізоотій, екологічних, техногенних та інших катастроф, які створюють загрозу для життя і

⁹⁶ Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252.

⁹⁷ Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435.

2.3. Активізація інститутів громадянського суспільства, взаємодія із органами держави в умовах війни

здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту⁹⁸.

Війна значно посилила активність інститутів громадянського суспільства, окремих громадян, які акумулюють значні матеріальні, організаційні, кадрові, аналітичні та інші ресурси українського походження, розвивають нові виробництва та сфери господарства в інтересах сил оборони.

Слід зазначити, що з метою більш повного та ефективного використання інститутів громадянського суспільства для забезпечення оборони України необхідно здійснювати в подальшому вдосконалення форм і механізмів громадсько-державної взаємодії.

⁹⁸ Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

Стан української армії напередодні початку російської агресії на сході України і в Криму у 2014 р. потребував докорінної організаційної перебудови ЗСУ і забезпечення її всім необхідним для відсічі дій російських окупантів.

Держава згідно зі ст. 17 Конституції України зобов'язана здійснювати захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечувати її економічну та інформаційну безпеку. Це розглядається не тільки найважливішою функцією держави, а й справою всього українського народу, тобто громадянського суспільства.

На державу також покладено обов'язок забезпечення соціального захисту військовослужбовців, що перебувають на службі в ЗСУ та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей (ст. 5 Конституції України.)

Стаття 17 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає, що органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території. Тобто інститути громадянського суспільства у цей період зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на території, на яку розповсюджується їх юрисдикція.

З метою посилення підтримки та допомоги, яка має надаватися інститутами громадянського суспільства Збройним Силам України в умовах війни, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення матеріально-фінансового забезпечення обороноздатності держави» від 8 квітня 2014 р.⁹⁹ були внесені зміни до:

⁹⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення матеріально-фінансового забезпечення обороноздатності держави : Закон України від 08.04.2014 № 1190-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 871.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

1) ст. 2 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р., яка, зокрема, доповнена ч. 7 такого змісту: «Фінансування потреб національної оборони держави може здійснюватися додатково за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України»¹⁰⁰;

2) ч. 1 ст. 9 Закону України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р., яка доповнена новим абзацом такого змісту: «визначає порядок фінансування Збройних Сил України за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності і функціонування Збройних Сил України»¹⁰¹;

3) ст. 15 Закону України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. шляхом доповнення новою частиною такого змісту: «Фінансування Збройних Сил України може здійснюватися додатково за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України»¹⁰²;

4) ст. 7 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р. шляхом доповнення новою частиною такого змісту: «Фінансування мобілізаційної підготовки та/або заходів з мобілізації може здійснюватися додатково за рахунок благодійних пожертв фізичних та юридичних осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України»¹⁰³ тощо.

З початком російської агресії Україна отримала від міжнародного співтовариства значну підтримку: політичну, військово-технічну, фінансову, гуманітарну. В наданні цієї допомоги брали і продовжують брати участь небайдужі громадяни іноземних держав.

З метою унормування правових аспектів надання такої допомоги було прийнято ще у вересні 2011 р. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», в якому

¹⁰⁰ Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.

¹⁰¹ Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416.

передбачалося, що іноземці та особи без громадянства, що прибули в Україну з метою участі в міжнародних та регіональних волонтерських програмах чи участі в діяльності організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність», інформація про які розміщена на офіційному вебсайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, отримали посвідку на тимчасове проживання та здійснюють волонтерську діяльність на базі зазначених організацій та установ, вважаються такими, які на законних підставах перебувають на території України на період провадження такої діяльності. Такий само статус мають відповідно до ч. 20 ст. 4 цього Закону іноземці та особи без громадянства, які надавали інструкторську (стрілецьку, тактичну, медичну, радіотехнічну, вибухотехнічну та іншу) допомогу підрозділам Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, Міністерства внутрішніх справ України, залученим до проведення антитерористичної операції, перебуваючи безпосередньо у районах її проведення, та/або залученим до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, перебуваючи безпосередньо у районах їх проведення, або добровольчим формуванням, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України та спільно з вищезазначеними підрозділами брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, а також які брали участь у виконанні бойових або службових завдань антитерористичної операції та/або заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях спільно із вищезазначеними підрозділами та добровольчими формуваннями та отримали посвідку на тимчасове проживання, вважаються такими, які перебувають на території України на законних підставах, у тому числі у випадках, якщо термін дії

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

паспортного документа закінчився або він підлягає обміну, на час до завершення тимчасової окупації російською федерацією території України у значенні Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»¹⁰⁴.

Окремі аспекти надання підтримки та допомоги Збройним Силам України в умовах війни, що надаються іноземними громадянами, регламентуються також у Законі України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р.

Зокрема, за загальним правилом, закріпленим у ст. 9 цього Закону, однією з умов прийняття до громадянства України передбачено зобов'язання припинити іноземне громадянство, оскільки законодавством України не допускається подвійне громадянство.

Однак для іноземців, які у встановленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у ЗСУ, Нацгвардії, Державній спеціальній службі транспорту або проходили таку службу за контрактом, який припинений, та звільнені з військової служби з підстав, передбачених п. 3 ч. 5 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», та нагороджені державною нагородою України, передбачена подача декларації про відмову від іноземного громадянства особи, яка в установленому законодавством України порядку проходить / проходила військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України та нагороджена державною нагородою України.

Також умовою прийняття до громадянства України є безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Водночас для іноземців та осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України, строк безперервного проживання на

¹⁰⁴ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20. Ст. 179.

законних підставах на території України має становити останні три роки на момент подання заяви про прийняття до громадянства України з дня набрання чинності контрактом про проходження військової служби¹⁰⁵.

Підтримка з боку міжнародних організацій та іноземних громадян є свідченням солідаризації їх з інститутами громадянського суспільства. Як зазначається у ч. II Національної стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 р., протягом 2016–2020 рр. кількість інститутів громадянського суспільства істотно зростає.

За даними Державної служби статистики України, відбулося збільшення кількості юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: громадські організації — на 22149 (з 70321 станом на 1 січня 2016 р. до 92470 станом на 1 січня 2021 р.), громадські спілки — на 1122 (з 753 до 1875 відповідно), благодійні організації — на 4428 (з 15384 до 19812 відповідно), релігійні організації — на 3390 (з 23261 до 26651 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) — на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання — на 2392 (з 26321 до 28713 відповідно), органи самоорганізації населення — на 234 (з 1415 до 1649 відповідно).

На сьогодні інститути громадянського суспільства працюють у більшості суспільних сфер, зокрема при наданні благодійної та волонтерської діяльності. Останніми роками значна кількість громадських, благодійних, релігійних організацій орієнтувала свою діяльність на вирішення проблемних питань військово-службовців, ветеранів війни із числа учасників антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил та громадян, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.

¹⁰⁶ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» від 27.09.2021 № 487/2021. *Голос України*. 2021. 1 жовтня. № 187.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

Слід зазначити, що надання допомоги ЗСУ в умовах миру, а потім і війни, було започатковано через механізм шефської допомоги. Шефська допомога як один із видів благодійної діяльності в ЗСУ за своїм характером близька до волонтерства і бере свій початок ще з радянських часів, однак нормативне визначення шефства, шефської допомоги було відсутнє.

Розуміння цього інституту можна з'ясувати через зміст окремих указів Президента України. Так, Указом Президента України «Про організацію шефства над кораблями Військово-Морських Сил України» від 7 жовтня 1994 р. було рекомендовано головам обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів і очолюваним ними виконавчим комітетам з урахуванням досвіду, що є у цій справі, організувати шефство трудових колективів, фондів соціальної й гуманітарної спрямованості, молодіжних та інших установ і організацій над конкретними кораблями та іншими підрозділами Військово-Морських Сил України¹⁰⁷.

В Указі Президента України «Про шефство над авіаційними військовими частинами Збройних Сил України» від 5 квітня 1996 р. суб'єктами шефської допомоги називалися трудові колективи, відповідні фонди та інші установи й організації¹⁰⁸.

У рішенні Ради регіонів при Президентові України «Про стан вирішення соціально-побутових, матеріальних та культурних проблем військових моряків у порядку шефської допомоги» від 25 квітня 1997 р. регламентувалося, що її надають органи місцевого самоврядування¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Про організацію шефства над кораблями Військово-Морських Сил України : Указ Президента України від 07.10.1994 № 577/94 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 28.03.2006 № 266/2006). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577/94#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁰⁸ Про шефство над авіаційними військовими частинами Збройних Сил України : Указ Президента України від 05.04.1996 № 240/96 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 27.09.2010 № 918/2010). *Урядовий кур'єр*. 1996. 25 квітня.

¹⁰⁹ Про стан вирішення соціально-побутових, матеріальних та культурних проблем військових моряків у порядку шефської допомоги : Рішення Ради регіонів при Президентові України від 25.04.1997 № 23/97 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0023210-97#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

В Указі Президента України «Про вдосконалення організації шефства над Військово-Морськими Силами Збройних Сил України» від 28 березня 2006 р. передбачалося, що шефську допомогу надають громадські організації, підприємства, установи та організації всіх форм власності¹¹⁰.

У подальшому в указах Президента України «Питання шефства над Збройними Силами України» від 27 вересня 2010 р.¹¹¹ та «Про шефську допомогу військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України» від 11 лютого 2016 р. передбачалося, що шефство покладається вже тільки на органи місцевого самоврядування¹¹².

Важливу роль у сприянні забезпеченню ЗСУ необхідним для ефективної оборони України в період війни відіграє благодійна допомога — безкорислива добровільна діяльність фізичних та юридичних осіб у наданні матеріальної, фінансової, організаційної та іншої допомоги людям, які потребують соціальної уваги та захисту¹¹³.

Закон України «Про Товариство Червоного Хреста України» від 28 листопада 2002 р. у справі підтримки та допомоги ЗСУ інститутами громадянського суспільства передбачає, що товариство допомагає державі у наданні медичної і гуманітарної допомоги під час збройних конфліктів та в мирний час, бере участь у наданні міжнародної допомоги у разі катастроф і надзвичайних ситуацій, забезпечує медико-соціальну допомогу найменш соціально захищеним верствам населення, також наголошується,

¹¹⁰ Про вдосконалення організації шефства над Військово-Морськими Силами Збройних Сил України : Указ Президента України від 28.03.2006 № 266/2006 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента України від 27.09.2010 № 918/2010). *Офіційний вісник України*. 2006. 12 квітня. № 13. Ст. 866.

¹¹¹ Питання шефства над Збройними Силами України : Указ Президента України від 27.09.2010 № 918/2010 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 11.02.2016 № 44/2016). *Офіційний вісник України*. 2010. 8 жовтня. № 74. Ст. 2615.

¹¹² Про шефську допомогу військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України : Указ Президента України від 11.02.2016 № 44/2016. *Урядовий кур'єр*. 2016. 13 лютого. № 29.

¹¹³ Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 59.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

що добродійна, благодійна діяльність — діяльність, пов'язана з наданням допомоги та підтримки тим, хто її потребує, виходячи із загальнолюдських принципів гуманності та взаємодопомоги, яка здійснюється винятково безкорисливо (без мети одержання прибутку чи іншої вигоди)¹¹⁴.

Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 р. стосовно підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України визначає, що сферами благодійної діяльності є сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану.

Для внесення до Реєстру волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації благодійник — фізична особа має подати до територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, у паперовій або електронній формі (у тому числі з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг) заяву із зазначенням реквізитів рахунків, відкритих у банках на ім'я такого волонтера, що призначені для здійснення благодійної діяльності, та реєстраційного номера облікової картки платника податків або серії та номера паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідний податковий орган і мають відмітку у паспорті). Внесення до реєстру здійснюється за заявницьким принципом протягом одного робочого дня¹¹⁵.

Важливе місце у заходах підтримки ЗСУ та сил оборони, які надаються громадянським суспільством, посідає гуманітарна допомога — цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі у вигляді безповоротної фінансової допомоги

¹¹⁴ Про Товариство Червоного Хреста України : Закон України від 28.11.2002 № 330-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 5. Ст. 47.

¹¹⁵ Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252.

або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт або надання послуг іноземними або вітчизняними донорами із гуманних мотивів особам, що її потребують у зв'язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема у разі стихійного лиха, епідемій та епізоотій, техногенних та інших катастроф тощо¹¹⁶.

Закон України «Про гуманітарну допомогу» від 22 жовтня 1999 р. передбачає також можливість надання гуманітарної допомоги у зв'язку із введенням воєнного або надзвичайного стану, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Донорами гуманітарної допомоги, зокрема інституціями, громадянського суспільства відносно Збройних Сил України є: а) юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства України або іноземної держави, та фізичні особи, що перебувають в Україні або за її межами, які добровільно надають гуманітарну допомогу отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за її межами; б) громадські об'єднання, у тому числі ветеранів війни, осіб з інвалідністю, підприємства та організації, засновані ними; в) неприбуткові державні та комунальні підприємства, установи, організації та органи місцевого самоврядування; г) Товариство Червоного Хреста України та його обласні і місцеві організації зі статусом юридичної особи; д) благодійні організації; е) релігійні організації; ж) установи, підприємства, заклади незалежно від форми власності, що здійснюють реабілітацію осіб з інвалідністю і дітей з інвалідністю відповідно до державних соціальних нормативів у сфері реабілітації, надавачі соціальних послуг, внесені до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг; з) надавачі медичних та/або реабілітаційних послуг незалежно від форми власності, що уклали договір про медичне обслуговування населення з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у

¹¹⁶ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид. переробл. і доповн. К. Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 151–152.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

сфері державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, заклади охорони здоров'я, що належать до сфери управління суб'єктів сектору безпеки і оборони; і) відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій, акредитовані в Україні¹¹⁷.

Одним з найбільш поширених у громадянському суспільстві джерел надходження допомоги ЗСУ та силам оборони є волонтерська діяльність, яка значно активізувалася з часу повномасштабного російського вторгнення на територію України.

Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. визначає волонтерську діяльність як добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що проводиться волонтерами, — робіт та послуг, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами. Волонтерська діяльність (волонтерська допомога) розглядається як форма благодійної діяльності¹¹⁸.

Волонтерська діяльність з метою підтримки ЗСУ здійснюється інститутами громадянського суспільства за такими напрямками: а) надання волонтерської допомоги громадянам, які постраждали внаслідок правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України; б) надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської

¹¹⁷ Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451.

¹¹⁸ Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435.

федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України; в) надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації; г) надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії російської федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України; д) надання волонтерської допомоги особам / сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, збройною агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України.

До того ж, Закон України «Про волонтерську діяльність» визначає, що волонтером є фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є дієздатними¹¹⁹. Отримувачами волонтерської допомоги є фізичні та юридичні особи, що є неприбутковими організаціями, які отримують таку допомогу.

До цього Закону у березні 2015 р. були внесені зміни, які врахували і передовий міжнародний досвід, і нові виклики, що постали перед Україною. Зокрема, було скасовано низку бюрократичних обмежень, що створило можливість більш оперативно надавати волонтерську допомогу військовослужбовцям, пораненим, сім'ям загиблих, переміщеним особам, особам з інвалідністю, людям похилого віку й іншим категоріям, які потребують соціальної підтримки; також уточнено терміни «волонтерська діяльність» та «волонтер»; термін «волонтерська організація» замінено на термін «організації та установи, які залучають до

¹¹⁹ Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 42. Ст. 435.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

своєї діяльності волонтерів»; знято обмеження для здійснення волонтерської діяльності організаціями та установами, зокрема, з укладанням договору з волонтером про її здійснення і без нього; уточнено права та обов'язки волонтерів та організацій і установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів; враховано особливості відшкодування витрат, пов'язаних з наданням волонтерської допомоги, внесено інші зміни, що сприятимуть розвиткові волонтерської діяльності¹²⁰.

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки щодо активізації волонтерської діяльності визначила такі заходи: а) усунення неузгодженостей між положеннями Закону України «Про волонтерську діяльність» та Податкового кодексу України щодо оподаткування доходів, пов'язаних із провадженням волонтерської діяльності; б) удосконалення законодавства про волонтерську діяльність у частині залучення до відповідної діяльності дітей та молоді, а також здійснення заходів для формування культури волонтерської діяльності у здобувачів освіти¹²¹.

Беззаперечним фактом є те, що окремі волонтерські ініціативи дуже ефективні, проте без чіткої організації взаємодії громадськості з органами влади втрачається потенційний синергетичний ефект. Тому створення Ради волонтерських організацій при Міністерстві оборони України, входження представників волонтерських організацій до департаментів та управлінь оборонного відомства, служб Тилу Збройних Сил України зробило діяльність Міністерства оборони України більш відкритим й ефективним, що значно поліпшило матеріальне забезпечення військ¹²².

¹²⁰ Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності : Закон України від 05.03.2015 № 246-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 22. Ст. 146.

¹²¹ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» від 27.09.2021 № 487/2021. *Голос України*. 2021. 1 жовтня. № 187.

¹²² Розвиток громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного К. : НІСД, 2015. С. 16.

Отже, є всі підстави констатувати, що особливого значення згуртованість громадянського суспільства в Україні набула в період відсічі збройній російській агресії, розпочатій у лютому 2022 р. Повномасштабна війна, розгорнута РФ, акумулювала механізми становлення і розвитку потужної та узгодженої взаємодії органів публічної влади і громадянського суспільства.

Безумовно, в нових умовах роль інститутів громадянського суспільства значно підвищується. Водночас, незважаючи на те, що на цьому етапі взаємодія держави та громадянського суспільства достатньо консолідована і баланс інтересів, який встановився, сприяє солідаризації суспільства, для правників залишається не до кінця вирішеним питання про належне законодавче закріплення правових засад взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади.

Багато правових проблем виявилось саме у зв'язку з неспровокованим повномасштабним військовим вторгненням в Україну. До них можна віднести: розширення правового статусу і напрямів діяльності іноземних громадських організацій, регламентацію участі іноземних громадян у захисті територіальної цілісності України, надання більших можливостей громадським організаціям у сфері надання військової та гуманітарної допомоги для ЗСУ та сил оборони, можливість створення іноземцями профспілкових союзів¹²³.

За інформацією, розміщеною в соціальних мережах, війна об'єднала 98% інститутів громадянського суспільства, які функціонують у Києві, для ведення спільної діяльності в умовах воєнного стану. Понад те, 89% українців готові продовжувати збройний спротив російській агресії навіть після можливих ядерних ударів по Україні.

Як зазначає департамент громадських комунікацій Київської міської державної адміністрації, за результатами соціологічного опитування, проведеного в червні — липні 2022 р., у якому взяли участь 182 респонденти від інститутів громадянського

¹²³ Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Ел. видання «Аналітичне порівняльне правознавство»*. С. 174.

2.4. Регламентация підтримки та допомоги інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України в умовах війни

суспільства, є всі підстави стверджувати, що активність його інституцій, незважаючи на складні умови, спричинені війною, не припинилася, а в окремих напрямках, навпаки, посилилася.

Зовнішня агресія російської федерації проти України викликала потужне патріотичне піднесення у більшості українських інститутів громадянського суспільства, органів держави та громадян, що спонукало їх до активних дій, спрямованих на захист Батьківщини.

В умовах військової агресії ціною життя наших людей виборюється справжня незалежність, суверенітет, територіальна цілісність, твориться історія України та її майбутнє. У цій боротьбі вітчизняне громадянське суспільство, його інституції, українські громадяни довели зрілість і твердість в обстоюванні своїх цінностей і прав, продемонстрували високу мотивацію до спільних дій, безпрецедентні зразки злагожденості та взаємодопомоги.

Третина громадських структур сконцентрувалися саме на наданні допомоги військовим та особам, постраждалим від війни. Так, основними секторами діяльності інститутів громадянського суспільства були в цей період: допомога військовим (33,3%), надання соціальних послуг (31,7%), захист прав осіб з інвалідністю (25,4%), допомога переселенцям (25,4%). Також акцентувалося, що основним джерелом фінансування інститутів громадянською суспільства були донати громадян (42,9%). Порівняно з 2020 р. ця цифра збільшилася вдвічі (тоді фінансування за рахунок донатів громадян становило лише 21,3% від загального обсягу)¹²⁴.

Хоча громадянське суспільство в Україні завжди було доволі активним, в умовах неспровокованої збройної агресії рф проти України його роль значно розширилася за обсягом і збільшилася щодо впливу на суспільні процеси.

Отже, різновекторна діяльність інститутів громадянсько-го суспільства, активізація їх взаємодії в період війни із силовими структурами, особливо із ЗСУ, формування масового

¹²⁴ Катаєва М. Війна об'єднала: 98% інститутів громадянського суспільства почали співробітничати. URL: <https://vechirniykyiv.ua//news//73744> (дата звернення: 27.03.2025).

Розділ 2. ЗМІЦНЕННЯ І КОНСОЛІДАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

волонтерського руху дають підстави для загального висновку, що громадянське суспільство стало невід'ємною складовою механізму, який забезпечує функціонування демократичних інституцій та стабільність політичної і соціально-економічної системи України, навіть у такий складний період широкомасштабної війни РФ проти України.

Розділ 3

ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації

«Про безпеку мало знати, її треба відчувати, відчувати власною шкірою»¹²⁵. Саме цією тезою академіка Національної академії наук України В. П. Горбуліна доцільно розпочати розгляд питань, присвячених формуванню доктрини національної безпеки і оборони України в сучасних умовах захисту держави та повоєнного відновлення України. Національна безпека і оборона багато в чому залежать від уміння спрогнозувати та нейтралізувати потенційні загрози суверенітету держави. Відповідно, детальне коротко-, середньо- та довгострокове планування національної безпеки і оборони держави пов'язане з потребою визначення пріоритетних завдань, засобів та способів забезпечення національної безпеки шляхом пошуку балансу між наявними та потенційними загрозами і фінансово-економічними можливостями держави.

В Україні питаннями планування національної безпеки і оборони займається Рада національної безпеки і оборони України (надалі — РНБО) як координаційний орган, що функціонує при Президентові України. Саме РНБО, виходячи із закріплених у Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України» повноважень, визначає концептуальні підходи, напрями, стратегічні завдання із забезпечення національної безпеки і оборони шляхом схвалення проєктів стратегій, концепцій, програм тощо державної політики у цій сфері. Методологічну ж основу розробки цих керівних документів формує доктрина національної безпеки і оборони України, яка на сьогодні, порівняно із західною, лише формується. Тобто доктрина національної безпеки і оборони пропонує набір напрацьованих інструментів забезпечення національної безпеки і оборони, що отримують більш детальну регламентацію у схвалених РНБО концепціях, стратегіях

¹²⁵ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 12.

(національної, воєнної, громадської безпеки, розвитку оборонно-промислового комплексу, кібербезпеки), програмах (розвитку складових сектору безпеки й оборони, програми розвитку потужностей оборонно-промислового комплексу), планах (утримання та розвитку (діяльності) сектору безпеки й оборони, визначення основних показників державного оборонного замовлення) тощо. Відповідно керівними документами у сфері національної безпеки і оборони України є: 1) концепція (провідний задум); 2) доктрина (теорія, система принципів, поглядів, настанов); 3) стратегія (конкретні рішення, цілі).

При формуванні доктрини національної безпеки і оборони України повинні враховуватися концептуальні ідеї державної політики, а в основу її розробки мають бути покладені результати комплексного аналізу: 1) системи національних інтересів (джерела, класифікація, тенденції змін); 2) потенційних та реальних загроз національним інтересам; 3) наявних і ймовірних можливостей та обмежень щодо захисту національних інтересів; 4) державної політики національної безпеки крізь призму формування цільових настанов щодо засобів і способів реформування та підвищення ефективності¹²⁶.

Розгляд окреслених питань формування доктрини національної безпеки і оборони України не буде повноцінним без визначення поняття національної безпеки як здатності держави ефективно протидіяти явним та потенційним загрозам шляхом стратегічного планування та реалізації превентивних заходів щодо цього. Вперше термін «національна безпека» у 1904 р. використав Президент США Теодор Рузвельт у своєму посланні Конгресу США, а з 1986 р. у США закріплено обов'язок Президента США щодо щорічного подання стратегії національної безпеки до Конгресу. Тобто за цей (майже столітній) період американське суспільство усвідомило важливість довгострокового планування державної політики у сфері національної безпеки, яка інтегрує в собі всі компоненти політичної активності держави. Саме тому

¹²⁶ Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 332.

3.1. Формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації

системний аналіз всіх (економічних, соціальних, воєнних, екологічних, науково-технічних, культурних, релігійних, інформаційних тощо) компонентів національної безпеки дає змогу забезпечити формування стратегії національної безпеки і оборони України в довгостроковій перспективі.

Національна безпека і оборона пов'язані зі здатністю держави виявити та в подальшому усунути потенційні загрози державності, суспільству, громадянину, його національній ідентичності. Тому й формування стратегії національної безпеки і оборони відбувається через механізм керування ризиками виникнення таких загроз. Зважаючи на це, при формуванні власної системи оцінки зовнішніх та внутрішніх загроз держава закладає потенційні інструменти їх усунення і подолання, виходячи насамперед із національних інтересів, які охоплюють потреби українського народу в збереженні та розвитку української державності та національних цінностей. Відповідно, забезпечення національної безпеки і оборони пов'язано з усуненням загрози українському народові та його національним інтересам, одним із основних складників якої є державна безпека. Рівень безпеки держави зростає за умови приєднання цієї держави до системи колективної безпеки. У такому разі система національної безпеки виступає як елемент (підсистема) системи колективної безпеки¹²⁷. З огляду на це, важливим завданням доктрини національної безпеки і оборони України є напрацювання механізму функціонування в межах цієї надскладної системи колективної безпеки.

Парадигмою сучасної теорії національної безпеки України є її базування на закріплених у Законі України «Про національну безпеку України» принципах, фундаментальною основою яких є український народ. Відповідно у найзагальнішому розумінні національна безпека України — це спосіб самозбереження українського народу загалом та кожного громадянина зокрема. Свідченням цього є твердження, що війна не лише підтвердила стійкість ключових економічних і політичних конструкцій

¹²⁷ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. С. 27.

української держави, а й продемонструвала, що вони мають повну підтримку їх головного носія — українського народу¹²⁸.

Сьогодні в Україні існують достатньо чіткі процедури прийняття нормативно-правових актів у сфері національної безпеки і оборони, однак в окремих випадках вбачається недостатня наукова обґрунтованість доцільності їх прийняття, внутрішня суперечність закріплених там норм, декларативність чи бланкетність окремих положень тощо. Виходячи з цього, саме доктрина національної безпеки і оборони є методологічною основою нормотворчої діяльності, стратегічного планування, розбудови структури сил і засобів національної безпеки задля захисту від реальних і потенційних загроз державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу, сталому розвитку національної економіки, інтеграції України в європейський та євроатлантичний простір. Недарма з цього приводу наголошується, що система забезпечення національної безпеки детермінована різноманітними факторами — економічними, політичними, соціальними, які у своїй єдності й взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які в ній протікають¹²⁹.

Водночас формування доктрини національної безпеки і оборони України неможливо здійснювати й без врахування зовнішніх факторів впливу. Так, розпочата ядерною країною в самому центрі Європи війна є яскравим свідченням масштабної кризи всередині архітектури міжнародної безпеки. Анексія Криму, воєнні дії на сході України і, як наслідок, повномасштабне вторгнення підтвердили неспроможність міжнародних безпекових інститутів (ООН, ОБСЄ, НАТО) впоратися з глобальними викликами та загрозами сучасного світу, а також прорахунки України при формуванні та реалізації безпекової політики держави. Зокрема, при формуванні сучасної доктрини національної безпеки

¹²⁸ Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 р.). В. А. Смолій. *Вісник НАН України*. 2022. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/186848/07-Smolii.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.03.2025).

¹²⁹ Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 453.

3.1. Формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації

України потребує врахування географічне розташування країни на перехресті різновекторних геополітичних інтересів «США — ЄС — росія». Особливо слід зважати на відведення Україні ролі буферної зони між НАТО та росією. В такій непростій ситуації невизначеності нам необхідно було здійснювати послідовну євроінтеграційну та євроатлантичну політику. Однак за роки своєї незалежності Україна проводила її недостатньо інтенсивно та послідовно, зазнаючи зовнішнього тиску. Як наслідок, ми отримали посягання на територіальну цілісність і політичну незалежність України, саботаж розбудови Збройних Сил України, послаблення обороноздатності держави і, як наслідок, відкрити військову агресію росії, поєднану з ядерним шантажем.

З перших днів незалежності перед Україною постало надскладне, як виявилось сьогодні, завдання — запобігти потенційним геополітичним ризикам і використати можливі з такого географічного розташування переваги, обравши найбільш відповідний національним інтересам довгостроковий зовнішньополітичний курс розвитку країни. Стосувався він чіткого курсу країни за трьома можливими векторами: 1) членство в НАТО; 2) позаблоковий статус; 3) посилення міжнародними домовленостями нейтральний статус¹³⁰.

Уже тоді наріжним каменем виживання української державності стали питання вибору далекоглядної зовнішньополітичної стратегії руху України в сфері національної безпеки і оборони, правильне визначення пріоритетів державного розвитку, радикальний перегляд радянського концепту національної безпеки і оборони. Від правильності вибору залежала й військова організація країни через розбудову відповідних державних органів, військових формувань, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз. Слід наголосити, що лише в 2007 р. Президентом України В. А. Ющенком вперше заявлено про остаточний вибір України на користь проєвроатлантичного курсу країни, що дістало своє закріплення у Стратегії національної безпеки України від

¹³⁰ Кот О. О., Гриняк А. Б. Доктрина національної безпеки і оборони України повоєнного періоду: проблеми формування. *Нове українське право*. Вип. 5. 2024. С. 56.

12 лютого 2007 р. № 105/2007 (втратила чинність). Логічним продовженням цього стало ухвалення у 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО рішення щодо подання Україною заявки стосовно приєднання до Плану дій щодо членства. Однак вже у 2010 р. реалізацію цих амбітних планів щодо членства в НАТО було зупинено В. Ф. Януковичем, шляхом закріплення у Стратегії національної безпеки України від 8 червня 2012 р. № 389/2012 (втратила чинність) стратегічного курсу країни на повернення до політики позаблоковості. Варто наголосити, що політика позаблоковості (доктрина багатовекторності) зазнавала серйозної критики ще за часів президентства Л. Д. Кучми. Мало того, погляди самого Л. Д. Кучми наприкінці другого строку перебування на посаді Президента України істотно еволюціонували в бік інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами.

Наступна Стратегія національної безпеки України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 (втратила чинність), затверджена Президентом України П. О. Порошенком, уже прямо визначала, що російська загроза має довгостроковий характер, чим обумовлює необхідність створення нової системи забезпечення національної безпеки України. Виходячи з цього, у ній як довгострокову було закріплено ціль приєднання до загальноєвропейської системи безпеки, основу якої становить НАТО. У 2019 р. Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» внесено зміни до преамбули, ст.ст. 85, 102, 116 Конституції України, якими закріплено набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору як стратегічний курс держави. Цим самим Законом виключено з Конституції України положення, яким передбачалася можливість використання наявних військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди відповідно до міжнародних договорів.

Стратегією національної безпеки України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 року, затвердженою Президентом України В. О. Зеленським, набуття повноправного членства України

3.1. Формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації

в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору заявлено як стратегічний курс держави. Деталізацію цього стратегічного курсу відображено у Стратегії воєнної безпеки України від 25 березня 2021 р. № 121/2021. А 30 вересня 2022 р. Україною подано заявку на пришвидшений вступ до НАТО, підписано впродовж 2022–2023 рр. спільні декларації та заяви щодо підтримки вступу, підсумком чого стали результати Вільнюського саміту Північноатлантичного альянсу.

Як вбачається із наведеного, відсутність правильно обраного та закріпленого стратегічного вектора руху країни призвело до хаотичного вибору всіх трьох вищенаведених курсів. Наслідки такої політики відчуваються й сьогодні. Слабкість системи національної безпеки і оборони, відсутність надійних зовнішніх гарантій безпеки не дали Україні самостійно протистояти спочатку гібридній, а згодом і відкритій військовій агресії росії. Понад те, така політика України не сприяла формуванню позитивного іміджу країни як надійного партнера у самому Альянсі. Не секрет, що і зараз противники вступу України до НАТО із числа його членів апелюють до можливої зміни пріоритетів країни в майбутньому. Зважаючи на це, доцільно виділити два макрорівні завдань України, що повинні отримати детальну доктринальну основу: 1) збереження державності (зараз це надзавдання героїчно вирішує весь український народ та його Збройні Сили); 2) повноправне європейське та євроатлантичне партнерство.

Збройне вторгнення росії в Автономну Республіку Крим та подальша її анексія (2014 р.), ставши першою частиною військової агресії росії, показало всі стратегічні прорахунки минулих років, які повинні бути усунуті при формуванні політики національної безпеки і оборони України. Наступним етапом стало введення російських військ та початок воєнних дій на сході України. Третій етап розв'язаної росією війни розпочався з повномасштабного вторгнення на територію суверенної України, коли весь український народ став на захист своєї землі, свободи та незалежності від однієї з найбільших держав світу. Зазначені події є наслідком істотних політичних прорахунків при формуванні та реалізації політики обстоювання національних інтересів, формування пріоритетів сучасної української геостратегії.

Хоч як прикро це визнавати, але саме російська агресія стала рушійною силою об'єднання нації навіть у таких, здавалося б, непримиримих питаннях, як мова та релігія. З української політики (зовнішньої, внутрішньої, військової) досить жорстко видушується неусвідомлена ірраціональність «минулого» і приходиться усвідомлена раціональність «майбутнього»¹³¹. Нинішня російсько-українська війна вже стала лінією відокремлення пострадянського минулого від проєвропейського майбутнього України як повноправного члена ЄС та НАТО. Свідченням останнього є результати соціологічного опитування Центру аналізу та соцдосліджень Міжнародного республіканського інституту щодо підтримки українцями вступу до Північноатлантичного альянсу, за якими майже 80% опитаних українців підтримали членство України в НАТО, у квітні ж 2022 р. таких було 59%¹³².

З наведених трагічних уроків сучасної української історії слід зробити відповідні висновки з метою недопущення подібних прорахунків у майбутньому. Зокрема, на першому (кримському) етапі військової агресії росії проти України відбулася реалізація нового концепту анексії території суверенної країни, що стало можливим завдяки добре спланованій тактиці та слушно вибраному моменту її реалізації (зміна влади в країні, роз'єднання українського суспільства, занепад боєздатності армії, активна пропагандистська робота росії в Криму). З приводу останнього фактора варто наголосити, що інформаційна агресія росії здійснювалася на всій території України, але дієвою виявилася лише в найбільш зрусифікованих регіонах — у Криму та на сході України, де «неоімперська доктрина «русского міра» вкорінилася найбільше. Натомість у регіонах України, де ця ідеологія не посіла панівних позицій в освіті, науці і культурі, було збережено національну українську ідентичність, а відтак і державність»¹³³.

¹³¹ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків: Фоліо, 2017. С. 139.

¹³² Буняк В. Майже 80% опитаних українців виступають за вступ України до НАТО. URL: <https://detector.media/infospace/article/225071/2024-04-04-mayzhe-80-opytanykh-ukraintsiv-vystupayut-za-vstup-ukrainy-do-nato-doslidzhennya/> (дата звернення: 27.03.2025).

¹³³ Братунь К.О. Безпековий вимір міждержавних українсько-російських відносин : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2021. С. 97.

3.1. Формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації

На другому етапі (спроба анексії Донецької та Луганської областей) аналогічний план дій не дав агресору очікуваного результату, що змусило його перейти до воєнного вторгнення шляхом введення військ. Уже тоді росія вперше продемонструвала тактику знищення критичної інфраструктури, зокрема відбувалося руйнування вугле- та газовидобувних підприємств, транспортної інфраструктури, закладів комунальної сфери прифронтових регіонів України, з чого слід було ще тоді зробити відповідні безпекові висновки. Відповідно, пріоритетним завданням держави і зараз, і в повоєнний період має стати захист об'єктів критичної інфраструктури. З цією метою потребує розроблення угоджених з приватним сектором і з органами місцевого самоврядування план захисту таких об'єктів, зокрема й через перенесення (де це можливо) їх у підземні сховища, а також створення альтернативних джерел енергії.

Третій етап, пов'язаний з повномасштабним вторгненням на територію України, розпочався після тривалого нарощування військових угруповань на території росії і білорусі та визнання «незалежності» псевдореспублік «днр» та «лнр». Цей етап вторгнення характеризується участю в анексії українських територій майже 500 тисяч військовослужбовців росії, порушенням законів та звичаїв війни, зокрема Гаазьких і Женевських конвенцій.

Підсумовуючи розгляд питань формування доктрини національної безпеки і оборони України в умовах військової агресії російської федерації та повоєнного відновлення держави, слід наголосити на унікальності ситуації, в якій сьогодні опинилася держава. Україна є першою країною, яка вже понад десять років чинить жорсткий опір різним видам агресивної війни з боку росії, набуваючи тим самим неоціненного досвіду протидії значно сильнішому противнику. Зважаючи на це, вітчизняний досвід побудови боездатних збройних сил, консолідації суспільства, яке зуміло стримати ворога, який переважає в живій силі та техніці, заслуговує опрацювання та закріплення на доктринальному рівні з метою підготовки нової Стратегії національної безпеки і оборони України повоєнного періоду. З цією метою вітчизняна наукова думка уже сьогодні повинна порушувати важливі питання стратегічного й оперативного значення задля формування дієвої

Розділ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

доктрини національної безпеки та оборони країни. Без систематичного розроблення та ґрунтовного осмислення цього комплексу проблем неможливо окреслити й запропонувати оптимальні засади довгострокової державної політики.

3.2. Посилення міжнародної суб'єктності України як складова національної безпеки і оборони України

Збройна агресія російської федерації із залученням країн-спільників (білорусь¹³⁴, іран¹³⁵, північна корея¹³⁶) окреслила й унікальні для України можливості зміни стратегії національної безпеки шляхом посилення міжнародного партнерства і співробітництва. Зокрема, перед Україною як країною, що бореться за свій суверенітет, постало два варіанти забезпечення своєї безпеки: 1) власними силами шляхом створення своїх оборонних можливостей; 2) шляхом вступу до Північноатлантичного альянсу.

Перший варіант забезпечення національної безпеки і оборони потребує колосальних затрат на зміцнення оборонних спроможностей та модернізацію оборонно-промислового комплексу. Необхідними чинниками закріплення та реалізації цього стратегічного завдання є: 1) наявність потужної економіки; 2) стабільність політичної системи; 3) готовність суспільства, жертвуючи соціально-економічними інтересами, забезпечувати істотні витрати на розвиток та модернізацію своїх оборонних потужностей. Мало того, такий підхід, як свідчать сучасні дослідження, не є універсальним і не може надати надійних та довгострокових гарантій забезпечення миру та безпеки¹³⁷. Саме тому значної ваги у найближчій перспективі набуває членство України в ЄС та НАТО як ключових міжнародних структурах безпеки в Європі та світі, що й дасть змогу гарантувати національну безпеку країни у повоєнний період.

¹³⁴ Територія білорусі досі використовується для розміщення російських військових частин. Звідти відбувалися вильоти бойових літаків і запуски ракет у напрямку України.

¹³⁵ Попри заперечення іраном передачі росії своїх БПЛА «Шахед 136», балістичних ракет Fateh-110 та Zolfaghar, артилерійських снарядів і патронів докази такої передачі щотижнево фіксуються після обстрілів території України.

¹³⁶ КНДР відправляє своїх військових до України, передає балістичні ракети KN-23, постачає майже 3 млн артилерійських снарядів на рік.

¹³⁷ Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія; наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. С. 425.

Національна безпека і оборона України в сучасних умовах стала частиною глобальної та міжнародної безпеки. Сьогодні Україна є прикладом спроможності протистояти одній з найчисельніших армій світу завдяки консолідації зусиль всього українського народу та об'єднанню навколо цього всієї демократичної світової спільноти. Як справедливо зазначають С. І. Пирожков і Н. В. Хамітов, «війна РФ проти України привела до дивовижного посилення популярності, значущості й авторитетності нашої держави у світі»¹³⁸. «Усвідомлення значного підвищення рівня міжнародного авторитету України стимулює формування в масовій свідомості позитивних установок стосовно держави, попри трагедії та труднощі війни»¹³⁹. Зважаючи на це, вибір будь-якої з існуючих сьогодні моделей безпеки потребує від держави створення власної та ефективної стратегії забезпечення національної безпеки і оборони України. Усе це передбачає оновлення ключових документів у сфері національної безпеки і оборони, зважаючи на зміну системи національних інтересів, наявних загроз, безпекових можливостей. Зокрема, доцільно сформулювати нові стратегічні завдання щодо посилення міжнародної правосуб'єктності України на короткострокову (до трьох років), середньострокову (до п'яти років) та довгострокову (до десяти років) перспективи, а також засоби їх досягнення. Основними з них є відновлення територіальної цілісності, механізм гарантування безпеки країни та непорушності кордонів, реінтеграція окупованих територій, вступ до ЄС та НАТО, новий формат відносин з Росією, боротьба з виявами сепаратизму, кібератаками тощо. Тобто нова стратегія національної безпеки і оборони повинна враховувати масштаб наявних загроз, бути інтегрованою в систему міжнародної і регіональної безпеки, що дасть змогу мати відповідний горизонт прогнозування шляхом врахування розвитку воєнно-політичної ситуації у світі, змін зовнішніх і внутрішніх факторів,

¹³⁸ Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38.

¹³⁹ Збереження і розвиток України в умовах війни та миру : національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 49.

3.2. Посилення міжнародної суб'єктності України як складова національної безпеки і оборони України

які негативно впливають на досягнення національних інтересів тощо. Недарма з цього приводу наголошується, що об'єднання у воєнні союзи не лише зміцнюють оборонні можливості держав, а також сприяють розвитку партнерства у політичній, економічній, культурній та інших сферах життєдіяльності¹⁴⁰.

Отже, формування доктрини національної безпеки і оборони України для повоєнного періоду не може відбуватися без врахування нинішньої системи міжнародної безпеки, яка за останній період зазнала істотної трансформації (неефективна ООН, формалізована ОБСЄ, відсутність єдності між членами НАТО). Сьогодні міждержавні відносини стали дуже конфліктними, існує стійка тенденція до розгортання воєн світового масштабу. Нинішня міжнародно-правова система безпеки не має важелів впливу на росію як державу-агресора, оскільки остання як член Ради Безпеки ООН використовує право вето, чим блокує всі механізми колегіального впливу.

Систему міжнародної безпеки, яка діяла до акту агресії росії проти Грузії, можна було б з певними застереженнями назвати обов'язковою для всіх країн — членів ООН, а напрацьовані методи превентивної дипломатії — дієвими. Зазначена система базувалася на впевненості про невідворотну реакцію світу на порушення визначених Статутом ООН та безпековими конвенціями зобов'язань. Однак вже наприкінці ХХ ст. система міжнародної безпеки з великими труднощами реагувала на наростання політичних конфліктів у світі та їх переростання у збройні протистояння. Події ж у Грузії, а згодом і в Україні, продемонстрували неспроможність раніше дієвих принципів відповідальності за порушення країнами-членами взятих на себе зобов'язань щодо дотримання положень Статуту ООН, Гельсінських угод 1975 р., а у випадку з Україною — Будапештського меморандуму 1994 р., великого договору між Україною та росією — Договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р., Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору 1996 р. Мало того, вже тоді з боку окремих країн, що виступили гарантами безпеки цілісності сувернітету України,

¹⁴⁰ Палій О. Україна: шлях до Європи через НАТО. *Універсум*. 2003. № 7–10. С. 59.

заввучали наративи про допустимість урахування стратегічного національного інтересу агресора при порушенні взятих на себе зобов'язань.

Зазначена «міна уповільненої дії» заклала, по суті, можливість відмови однієї країни — члена НАТО від захисту партнера у разі агресії проти нього, що прямо порушує основоположний принцип колективної оборони Альянсу, який об'єднує усіх членів організації, зобов'язуючи їх захищати один одного від зовнішніх загроз. Натомість навіть незначна пауза в реагуванні на агресію свідчатиме про крах системи міжнародної безпеки. На підтвердження зазначеного варто навести висловлювання Президента США Д. Трампа про те, що НАТО важливіший насамперед для європейських країн, які повинні заплатити «свою справедливу частку» за їх оборону¹⁴¹. Схожа риторика уже призвела до виникнення статусів «країн-постачальників» та «країн-споживачів» безпеки, що є тривожним сигналом для усієї євроатлантичної спільноти.

Слабка реакція з боку міжнародної спільноти на агресію росії щодо Грузії у 2008 р., України у 2014 р., інтервенцію в Сирію у 2015 р., збройний конфлікт між Ізраїлем та палестинськими бойовиками у 2023 р. породила відчуття безкарності і спонукає порушників міжнародного порядку до нових протиправних дій, апофеозом яких може стати світова війна з використанням зброї масового знищення. Нездатність нинішньої системи міжнародної безпеки асиметрично реагувати на загрози та, що більш важливо, запобігати їм свідчить про необхідність порушення питання щодо формування нової системи міжнародної безпеки. Недарма сьогодні ми є свідками формування нових правил безпеки у світі, пов'язаних із втратою США статусу міжнародного гегемона, який донедавна виконував, за висловом Г. Кіссинджера¹⁴², функцію «міжнародного поліцейського».

Якщо проаналізувати агресію росії в Україні, події на Близькому Сході, загострення ситуації навколо Тайваню, то складається

¹⁴¹ Трамп заявив, що не виводитиме США з НАТО, якщо Європа заплатить свій внесок. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3842097-tramp-zaaviv-so-nevivoditime-ssa-z-nato-akso-evropa-zaplatit-svij-vnesok.html> (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁴² Кіссинджер Г. *Дипломатія / Генрі Кіссинджер*; Пер. з англ. М. Гоцацюка, В. Горбатька. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2022. 846 с.

3.2. Посилення міжнародної суб'єктності України як складова національної безпеки і оборони України

враження про слабкість світової демократичної спільноти та недієвість її багатогранних інституцій, а також про реванш автократій. За цих умов виникає необхідність визначення нового формату взаємодії держав і вироблення правил, які будуть закладені в основу формування нової системи міжнародної безпеки. З цього приводу слушно наголошується, що сучасний технологічний, економічний, інформаційний розвиток призвів до появи широкого спектра загроз нового типу, підсилює дію вже відомих загроз, що провокує невизначеність світового простору безпеки, а в деяких випадках стимулює міжнародних акторів на випереджувальне застосування сили¹⁴³.

У цьому аспекті при формуванні доктрини національної безпеки і оборони України слід враховувати зміщення акцентів впливу у світі із Заходу на Схід. На міжнародній безпековій арені поруч зі США, ЄС та росією з'явилися нові впливові гравці — Китай, Індія, Туреччина, Бразилія, ПАР, Індонезія. Відповідно й національна безпекова стратегія України повинна враховувати її місце на міжнародній безпековій арені, з урахування факторів, які на це впливають: зовнішня політика, міжнародні відносини та географічне розташування. Зокрема, Україна поступово стає одним із гарантів європейського балансу сил, стримуючи росію, як у XVIII ст. британці стримали наполеонівську Францію, а у XX ст. — гітлерівську Німеччину. Саме після розгрому Франції, яка прагнула стати гегемоном Європи, Англія на початку XIX ст. істотно вдосконалила свою зовнішньополітичну стратегію, яка до того постійно змінювалася залежно від партії, яка перебувала при владі. Однак британці зрозуміли, що їхня власна безпека залежить від підтримання балансу сил у Європі. Схоже усвідомлення поступово приходить до ключових держав — членів ЄС, тому при формуванні національної безпекової стратегії України доцільно закладати там розвиток оборонного потенціалу і для власного захисту, і для захисту інших країн Альянсу, а це багато в чому залежить від справедливості покарання росії за розв'язану війну та виплати репарацій.

¹⁴³ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. С. 470.

Вторгнення росії на територію суверенної України має і другий (окрім трагічного) бік медалі. Під гаслом недопущення розширення НАТО на схід Фінляндія і Швеція стали членами Альянсу. Замість розквіту «великої і могутньої росії» — міжнародна ізоляція та ордер Міжнародного кримінального суду на арешт путіна. Україна стала впізнаваним суб'єктом на міжнародній арені, зміцнюючи свою суб'єктність та відновлюючи свій вплив на регіональному і глобальному рівнях. З цього приводу в юридичній літературі слушно наголошується, що саме у такі періоди світової історії закладаються на довгострокову перспективу підвалини нового світового порядку, місце й роль країни у міжнародних розкладах¹⁴⁴.

Найбільш фундаментальною основою рівноваги інтересів і сил ключових світових суб'єктів є співвідношення економічних сил, які залежать від природних умов і населення, технічного прогресу і рівня суспільного розвитку країн. На цьому підґрунті формується воєнний, політичний та ідейний потенціали суб'єктів міжнародних відносин. Тому закріплення стратегії посилення міжнародної суб'єктності України дасть змогу остаточно позбутися сприйняття України як провінції росії. Зважаючи на це, у повоєнний період Україна на мапі Європи повинна постати як демократія із сильною армією, економікою, унікальною культурою, яка пропонує поєднання відданості ідеалам свободи і рішучості ефективно захищати ці ідеали. Без України безпека у Східній Європі, євроатлантична безпека, як і формування нової архітекτονіки світової безпеки, є неможливими. Відповідно стратегічним завданням України є посилення своєї ваги на міжнародній арені, особливо зважаючи, що ми, за влучним висловом В. П. Горбуліна, «вирішення проблеми, а не сама проблема»¹⁴⁵. Підтвердженням цього є висловлювання Генерального секретаря НАТО М. Рютте, який наголосив на важливій ролі України в контурах європейської безпеки: «вона прикриває найпроблемніший

¹⁴⁴ Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія; наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. С. 423.

¹⁴⁵ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 241.

3.2. Посилення міжнародної суб'єктності України як складова національної безпеки і оборони України

фланг НАТО, володіє безцінним досвідом бойових дій із сильним противником, у неї вливають і ще ввільють величезну кількість коштів на підвищення опірності та підтримання високого рівня боєготовності»¹⁴⁶.

Сьогодні в питанні удосконалення оборонного потенціалу держави, організації опору агресії Україна значно обійшла західних партнерів, оскільки жодна держава чи колективне утворення не стикалися з таким масштабом військової агресії від часів Другої світової війни. У цьому протистоянні Україні немає рівних, особливо зважаючи на напрацьований нещодавно досвід переведення бойових дій на територію противника, що ще раз підтверджує, що Україна сьогодні стала каменем спотикання для озвученої у 2005 р. путіним стратегії повернення на європейський континент «союзної росії». Недарма зміни політичних режимів у пострадянських державах (Україна, Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Молдова, Киргизстан, Азербайджан, Вірменія), їх орієнтування на відмінний від росії вектор розвитку сприймалися останньою як загроза союзному реваншу. В той час росія прямо оголосила СНД зоною свого інтересу, підтвердженням чого стала розв'язана нею у 2008 р. російсько-грузинська війна. Продовжує своє існування й союзна держава росії і білорусі, із вдалою спробою росії після втручання у вибори президента білорусі у 2020 р. підпорядкувати внутрішню і зовнішню політику москві. Відповідно, Україна сьогодні є лакмусом подальших дій росії на пострадянському просторі. Пророчими з цього приводу виявилися слова Президента Литви Д. Грібаускайте, яка у 2015 р. попереджала про необхідність зупинення росії, яка веде відкриту агресію проти свого сусіда, оскільки наступними будуть країни — члени ЄС.

Водночас такі дії росії свідчать про її регресивний рух у минуле, повернення до старої радянської системи управління з безкомпромісним деспотизмом внутрішнього устрою, обмеженими технологічними ресурсами, повною ізоляцією, немодернізованою армією, агресивною політикою, підпорядкуванням ідеології російського імперіалізму. Слушним і для сучасних подій

¹⁴⁶ НАТО Україну Росии не отдаст. URL: <https://haqqin.az/news/329216> (дата звернення: 27.03.2025).

є висловлене в середині минулого століття Дж. Кеннаном твердження, що якщо Радянський Союз не досягатиме успіхів в експансії нових територій, на нього чекатиме хвиля внутрішніх криз і, як наслідок, розпад¹⁴⁷. Доцільно наголосити на істотних прорахунках щодо цього при формуванні і зовнішньої, і внутрішньої політики незалежної України та необхідності їх врахування при розробленні стратегії національної безпеки і оборони повоєнної України. Зокрема, повномасштабне вторгнення на територію України докорінним чином трансформувало зовнішні та внутрішні обставини існування української держави і кардинально збільшує масштаби завдань, які постають перед владою та суспільством.

Прогнозований росією бліцкриг під гаслом «Київ за три дні» провалився, а потенційна поразка росії в цій війні остаточно поставить крапки над «і» щодо поширюваної росією дезінформації про відсутність української державності, штучність української незалежності, неіснування української нації. Більшість питань щодо взаємовідносин між двома народами буде вирішено остаточно, а рівень україно-російського антагонізму досягне найвищої точки за весь період їхніх відносин. Навіть у разі утримування росією окупованих територій суверенної України та фіксування цього факту на рівні відповідних домовленостей призведе до негативних наслідків для самої росії, якій потрібно буде хоча б створити загальну картинку відновлення зруйнованого Донбасу. Недарма в проєкті «мирного договору про врегулювання ситуації в Україні та нейтралітет України» від 7 березня 2022 р. росія внесла пункт про визнання Україною «незалежності» так званих «донецької та луганської республік» у межах адміністративних меж Донецької та Луганської областей України, а також фінансування відновлення інфраструктури Донбасу. Однак перенаправити кошти з торгівлі енергоносіями вже не вдасться через застосування санкцій, втрату європейських ринків, жорсткість позицій таких покупців, як Китай та Індія, вихід на ці ринки Азербайджану, Туркменістану, Казахстану, наслідком чого стане неминуче

¹⁴⁷ George F. Kennan The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*. Vol.25. No 4 (July 1947).

3.2. Посилення міжнародної суб'єктності України як складова національної безпеки і оборони України

посилення соціальних конфліктів не лише на окупованих територіях (як приклад зростання невдоволення можна навести антипутінські висловлювання терориста І. Гіркіна), а й у самій росії. Відповідно, формуючи повоєнну доктрину національної безпеки і оборони України, у разі неможливості повернення окупованих територій силовим шляхом доцільно закладати бачення боротьби за ці території в політичній, дипломатичній, соціально-економічній та культурній сферах. Зокрема, шляхом жорсткого блокування окупованих територій з припиненням будь-яких контактів та вичікуванням слушної нагоди, як це реалізував Азербайджан у Нагірному Карабаху шляхом капітуляції Нагірно-Карабаської псевдореспубліки. Реалізація цього сценарію безкровного повернення окупованих територій стане можливою у разі економічного зростання України, єднання української нації та становлення європейської України як потужного суб'єкта на міжнародній арені. Визначальними щодо цього є спроможності (передусім державних інститутів) щодо виявлення, запобігання та зниження можливого негативного впливу від небезпек руйнації культурного коду макросоціальної спільноти (нації), яка проживає на території держави. Про це переконливо свідчить історичний досвід, наприклад, єврейської та китайської націй, коли втрата державності не стала фатальною для її відродження з часом, оскільки цим націям вдалося зберегти свій культурний код. Тому пріоритетність реагування державних інститутів та інститутів громадянського суспільства на небезпеки руйнації культурного коду макросоціальної спільноти (нації) не може викликати сумніву¹⁴⁸. Зважаючи на це, формування доктрини національної безпеки і оборони України в сучасних умовах військової агресії та повоєнного відновлення повинно бути спрямоване на закріплення комплексу невідкладних заходів, які мають знайти своє відображення у стратегічних документах забезпечення державної безпеки, зокрема й через реалізацію зовнішньополітичних завдань посилення міжнародної суб'єктності України.

¹⁴⁸ Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 92.

3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони

Основним напрямом зовнішньої політики нашої держави є здійснення та захист її національних інтересів, під якими розуміються життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян (ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України»). Відповідно й формування стратегії національної безпеки і оборони України має відбуватися на основі чітко спланованих стратегій розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства. Зважаючи на це, розвиток зовнішньої політики повоєнної України слід здійснювати на основі формування стратегії такої політики у відносинах з іншими країнами світу.

Розвиток зовнішньої політики України відбувається під впливом географічного розташування країни, яка межує безпосередньо з Європейським Союзом, НАТО, Шанхайською організацією співробітництва. Певною мірою Україна здійснює міжнародне співробітництво в рамках Євразійських співдружностей. Таке географічне розташування України зумовлює формування зваженого зовнішньополітичного курсу, який би відповідав засадам верховенства права та забезпеченню національних інтересів. Водночас урахування геополітичної парадигми для формування зовнішньої політики, зокрема й оборонної, відбуватиметься з урахуванням місця України в забезпеченні світового балансу сил, основу якого дедалі більше становлять економічні інтереси.

Дії росії щодо анексії Автономної Республіки Крим та введення військ на територію України в 2014 р. всупереч положенням Будапештського меморандуму, великого договору між Україною та росією — Договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. продемонстрували крах системи міжнародної безпеки та втрату США статусу «міжнародного поліцейського». Відповідно вирішеною видається й давня дилема української

3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони

зовнішньополітичної стратегії: вибору між європейською / євроатлантичною та євразійською парадигмами на користь європейської / євроатлантичної. Сьогодні для України європейська / євроатлантична інтеграція — це досвід і шлях модернізації країни, її оборонно-промислового комплексу, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, вихід на світові ринки.

Щодо цього популярним сьогодні є питання про доцільність виконання Україною взятих на себе зобов'язань відповідно до Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року», зокрема про відновлення ядерного потенціалу країни. На наш погляд, зазначене питання не потребує додаткових пояснень. Навіть якби ми сьогодні володіли частиною ядерного арсеналу, який би ще зберігся, застосування його проти агресора, який переважає в силі (у тому числі і ядерній), неминуче призвело б до катастрофічних наслідків планетарного масштабу. Перехід до вимушеного у зв'язку з актом агресії використання ядерного потенціалу призвів би до втрати і суверенітету та територіальної цілісності країни, і нації загалом. Тому й спроба відновлення Україною статусу ядерної країни аж ніяк не сприятиме розвитку дружніх відносин з цивілізованим світом і призведе до можливої повної ізоляції на міжнародній арені. Та й опинитися в клубі країн-ізгоїв поруч з росією, іраном, північною кореєю тощо не видається перспективним шляхом розвитку України.

Сьогодні Україні з огляду на об'єктивні обставини варто формувати свою зовнішню політику через механізми модернізації світового порядку шляхом повернення ціннісних вимірів, відповідальності світових лідерів за недовіру зафіксованих безпекових гарантій. При формуванні нової стратегії української зовнішньої політики із врахуванням національних інтересів слід звернути увагу на доцільність посилення комунікації з країнами, які під час голосування на Генеральній Асамблеї ООН резолюції із засудженням агресії росії, обрали тактику утримання від такого засудження. Особливо доцільно звернути увагу на держави Британської співдружності — ПАР та Пакистан, а також ключові держави Індо-Тихоокеанського регіону — Китай, Індію, Індонезію.

Зазначені країни, керуючись насамперед своїми національними інтересами, обрали підхід врахування «законних інтересів» агресора та виправдання незаконних дій росії.

Крім того, російсько-українська війна продемонструвала внутрішні конфлікти всередині ЄС. Уже після анексії Криму, а згодом і повномасштабного вторгнення, окремі країни — члени ЄС відкрито заявили про свою позицію щодо допустимості врахування стратегічного національного інтересу росії, недоцільності введення економічних санкцій щодо неї тощо. Відповідно й при формуванні вітчизняної зовнішньої політики доцільно враховувати вибір окремими країнами — членами ЄС принципу «жодної моралі в політиці, тільки інтереси». Саме тому жорсткий прагматизм дасть змогу в майбутньому будувати власну зовнішньополітичну стратегію.

Зважаючи на це, виваженим та таким, що відповідатиме національним інтересам України, є налагодження більш конструктивного діалогу з країнами Індо-Тихоокеанського регіону, зокрема з Китаєм як стороною — гарантом за Будапештським меморандумом, Договором про дружбу і співробітництво між Україною і Китайською Народною Республікою, Спільною декларацією України і Китайської Народної Республіки про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства. Доцільно враховувати надані КНР Україні гарантії безпеки щодо незастосування ядерної зброї, а також гарантій безпеки у разі погроз або ж її застосування з боку третіх країн. Відповідно, крім покращення зовнішньоекономічних відносин¹⁴⁹, доцільно враховувати можливості впливу КНР як держави — гаранта за Будапештським меморандумом на росію щодо незастосування останньою ядерної зброї. Зазначене відображено в оприлюдненій МЗС Китаю позиції щодо війни в Україні. Зокрема, КНР виступає проти загрози або використання

¹⁴⁹ Наприклад, з 2019 р. триває реалізація Меморандуму про надання Державною експортною кредитною агенцією КНР Sinosure Групі Нафтогаз страхової квоти на 1 млрд дол. для закупівлі сучасного бурового обладнання та освоєння Україною нових родовищ. У 2020 р. за результатами засідань Міжурядової комісії Китай — Україна підписано План дій щодо співпраці та пришвидшення реалізації спільних намірів у торговельно-економічній, інвестиційній сферах, секторах інфраструктури та енергетики, аграрній, промисловій та гуманітарній сферах.

3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони

ядерної зброї, проти розробки чи використання хімічної та біологічної зброї. Понад те, КНР, формуючи імідж відповідального світового гравця, відіграватиме конструктивну роль у побудові нової системи міжнародної безпеки.

Водночас слід враховувати активну економічну експансію КНР на європейський ринок, що призвело до протестів у країнах ЄС представників сталеплавильного виробництва, автомобілебудування тощо. Зокрема, у сфері виробництва сталі КНР посідає перше місце у світі за обсягами. Щодо виготовлення електромобілів, то країни-виробники з ЄС звинувачують уряд Китаю в незаконному субсидуванні свого автопрому та в нечесній конкурентній боротьбі. Наслідком чого стало підвищення ввізного мита для китайських автовиробників. Це викликало відповідну реакцію, коли Китай дав зрозуміти, що готовий вжити заходів у відповідь, пригрозивши заходами щодо сільського господарства, авіації та автомобілів з великими двигунами. Із чого Україні доцільно робити відповідні для національних економічних інтересів висновки, адже економічна війна Заходу та КНР набуває нових обертів, на тлі чого слід спробувати замінити експорт сільськогосподарської продукції, авіації, двигунів тощо до ЄС. З цього приводу доцільно керуватися правилом, за яким жорстка конкуренція між демократіями та автократіями пришвидшує рух світового порядку до багатополярності і, відповідно, перегруповання країн у закриті ідеологічні групи.

Отже, при плануванні зовнішніх відносин з Китаєм слід враховувати переформатування глобальної економіки у нинішньому її форматі. Також доцільно враховувати й, на перший погляд, дружні, однак насправді прагматичні відносини Китаю з росією, у яких КНР має користь від ізоляційної слабкості росії для реалізації власних інтересів. Найбільш яскраво це простежується на нафтовому та газовому ринках, де Китай вміло користується скороченням обсягів поставок у ЄС та доволі жорстко диктує свої умови росії щодо таких поставок.

Окремим блоком розвитку української зовнішньої політики є відносини з найближчими сусідами. російсько-українська війна продемонструвала важливу роль ведення політики добросусідства. У зв'язку з цим перегляду потребують питання

удосконалення транскордонного співробітництва з найближчими сусідами — членами ЄС, зокрема з Угорщиною, Словаччиною, Польщею, Румунією. Тим паче що й політика розширення ЄС вимагає суттєвої трансформації механізму транскордонного співробітництва, вироблення дієвої стратегії використання переваг у нових геополітичних умовах шляхом зменшення регіональних диспропорцій. Слід наголосити, що в цьому напрямі Україною пройдено значний шлях трансформацій від затвердження у 2001 р. Концепції державної регіональної політики до ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. та прийняття законів України «Про засади державної регіональної політики» у 2015 р. та «Про міжнародне територіальне співробітництво громад» у 2024 р. Водночас доцільно зазначити, що Україна проходить відмінний від своїх сусідів шлях до європейської / євроатлантичної інтеграції, що відбувається не за схемою «повернення до Європи», а за значною важчою і в політичному, і в процесуальному плані моделлю «входження в Європу».

У зв'язку з цим напрацьований механізм міжнародного територіального співробітництва між громадами України та сусідів — членів ЄС сприятиме транснаціональній кооперації на мікрорівні, що дасть змогу спільно вирішувати завдання місцевого, регіонального та державного розвитку. Наприклад, з початку повномасштабного вторгнення значно покращилися відносини з Румунією, які донедавна супроводжувалися суперечками щодо делімітації континентального шельфу й виключної економічної зони в Чорному морі, дотримання прав нацменшин, мовного питання тощо. Сьогодні ж Румунія показала себе як стратегічний партнер України, свідченням чого є надання значних пакетів військової допомоги, істотна дипломатична підтримка на міжнародній арені, прихисток українських біженців тощо.

Окремим питанням сьогодні є блокування кордонів з ЄС такими сусідами, як Польща, Угорщина, Словаччина, що свідчить про потребу оновлення основних завдань транснаціональної кооперації, що полягає у необхідності підвищення її ефективності як інтеграційного механізму ЄС на регіональному рівні. Тобто подальший розвиток української зовнішньої політики у відносинах з найближчими сусідами повинен будуватися із врахуванням

3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони

національних інтересів держави та використанням інтеграційного механізму ЄС щодо впливу на не завжди добросусідські дії. Недарма ст. 174 Договору про функціонування ЄС закріплено принцип економічної, соціальної та територіальної згуртованості, за яким: «Союз спрямовує свою діяльність на зменшення диспропорцій між рівнями розвитку різних регіонів та відсталих регіонів, що перебувають у найменш сприятливих умовах».

При формуванні зовнішньополітичної стратегії України у сфері національної безпеки і оборони викликає інтерес зовнішня політика України у відносинах з росією, особливо зважаючи на протяжність спільного кордону, задекларовані наміри росії щодо «поділу України до 2045 р.» тощо. У цьому напрямі політика добросусідства не видається логічною, тому з огляду на реалії сьогодення Україні у відносинах з росією слід орієнтуватися саме на складний формат вимушеного співіснування.

При формуванні повоєнних взаємовідносин доцільно пам'ятати про неефективність демократизації росії після розпаду СРСР. Серед країн колишнього СРСР росія останньою проводила демократичні реформи — лише взамін на західне фінансування. Також росія, втративши вплив на колишні радянські республіки, заклала підвалини потенційних конфліктів у Східній Європі (Придністровська Молдавська псевдореспубліка), на Кавказі (псевдореспубліка Абхазія, псевдореспубліка Південна Осетія), у Центральній Азії (Нагірно-Карабаська псевдореспубліка). Небажання лідерів ключових світових держав протягом тривалого часу помічати дедалі більш виразні ознаки згортання демократичних процесів, зростання авторитарних тенденцій і реваншизму в росії призвели до того, що було пропущено той поворотний момент, з якого дії керівництва рф почали становити серйозну загрозу для європейської та світової безпеки¹⁵⁰.

Цілі й мета росії в розгорнутому нею глобальному і локальному протистоянні свідчать про істотний дисбаланс між бажаннями правлячої еліти та економічними можливостями. Так, план росії посісти місце США як впливового гравця на європейській

¹⁵⁰ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. С. 469.

арені після 2014 р. зазнав краху як неконкурентоспроможний та безальтернативний. Євразійський проект зазнав історичного фіаско¹⁵¹. Неможливо не враховувати зовнішню політику росії щодо підриву основ політичних систем країн — жертв гібридної агресії і використання цієї нестабільності для просування власних інтересів та планів формування нового міжнародного порядку. Спрощено геополітична мета росії при розв'язуванні глобального гібридного конфлікту, як наголошує В. П. Горбулін, усвідомлювалася так: методами гібридної війни зруйнувати нинішній світопорядок, щоб відновити світопорядок періоду «холодної війни» і в ньому посісти звичне місце (або максимально прирівняне — з поправками на зміцнілий Китай тощо)¹⁵². І так, цей новий світопорядок формується. Однак, чи буде він таким, яким бачить його росія, багато в чому залежить зараз і від України. Недарма у Стратегії воєнної безпеки України від 25 березня 2021 р. прямо наголошується на статусі російської федерації як воєнного противника України, який вчиняє збройну агресію проти України, тимчасово окупував територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, території у Донецькій та Луганській областях, системно застосовує воєнні, політичні, економічні, інформаційно-психологічні, космічні, кібер- та інші засоби, що загрожують незалежності, державному суверенітету і територіальній цілісності України¹⁵³.

Формуючи повоєнну доктрину національної безпеки і оборони України, слід враховувати, що росія не відмовиться від подальшої агресії, зважаючи на озвучені плани ліквідації української державності до 2045 року. Такого висновку доходимо, зважаючи, що в основі рішення росії напасти на Україну лежать не

¹⁵¹ Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. *Діалоги з істориками*. У двох книгах. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Борjak, Олексій Ясь. Київ : НАН України. Ін-тут історії України, 2022. Книга 1. С. 216.

¹⁵² Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 208.

¹⁵³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони

територіальні претензії, членство в НАТО чи природні багатства, а, як стало зрозуміло з виступу путіна ще 23 лютого 2022 р., несумісність української демократії з російською автократією. Недарма саме після Революції гідності та повалення автократичного режиму В. Януковича росія анексувала Крим та вторглася на територію суверенної України. Зважаючи на це, стратегічним завданням України є агітування союзників до завдання воєнної поразки агресору, оскільки лише воєнна поразка росії, а також інтеграція України в ЄС та НАТО, забезпечать довгостроковий мир на європейському континенті. Натомість формула «Україна має виграти так, щоб росія не прогала» призведе до втрати української державності та суверенітету, а далі до нападу на найближчі країни — члени НАТО.

З огляду на це слід враховувати, що навіть при досягненні мирних домовленостей у найкращому для України варіанті гібридні атаки з боку росії триватимуть, набувши якісно інших форм. З цього приводу В. П. Горбулін цілком доречно попереджає, що «для України воєнна загроза з боку росії не зникне ніколи»¹⁵⁴. Якщо звернути увагу на зміст різних російських стратегічних документів, публічних висловлювань політичної еліти, то кут зору росії повністю повернутий у бік застосування сили (в усіх її проявах) за кордоном, аналіз зовнішніх ворогів та союзників, переписування ядерної доктрини тощо.

Зважаючи на це, а також усвідомлюючи дію правила «істина в деталях», вже сьогодні потрібно шукати можливі шляхи превентивного захисту від цього противника з урахуванням збереження тенденцій його подальшого авторитаризму. Розвиток сектору безпеки і оборони, оборонно-промислового комплексу є довгостроковим пріоритетом стратегії національної безпеки України, незважаючи на будь-які зміни політичної кон'юнктури. У зв'язку з цим, а також враховуючи агресивні висловлювання росії щодо війни з НАТО, Україні потрібно формувати на міжнародній арені усвідомлення власних можливостей виступити спільно з Альянсом у питаннях колективної оборони від агресії.

¹⁵⁴ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 180.

Насамперед потрібно змінювати підходи до формування доктрини національної безпеки і оборони, де на перше місце має виходити саме стратегічне планування та управління, за яким повинно слідувати оперативно-тактичне. Реалізація стратегічних завдань держави лежить у площині досягнення мирних домовленостей на вигідних для нас умовах з подальшим чітким повоєнним вектором розвитку країни та поверненням деокупованих територій. Нестандартність дій, інноваційність мислення повинні стати фундаментом повоєнної стратегії України у відносинах з російською федерацією, що відобразатиметься в ініціативності щодо реформування Ради Безпеки ООН у питаннях неможливості держави-агресора зловживати своїм правом вето, визнання ідей «руського міра» як нацистських, розширення кібербезпекових засобів боротьби з усвідомленням, що захист завжди дорожче та важче реалізовувати, ніж саму атаку.

Окремо слід зважати й на економічні важелі такого протистояння. росія продовжуватиме проти нас економічні війни, намагатиметься втягнути в гонку озброєнь, симетричне протистояння тощо. У зв'язку з цим слід уже зараз у доктрину національної безпеки та оборони закладати стратегічні завдання досягнення економічної безпеки, при чому не за описаним Ільфом і Петровим сценарієм «закордонної допомоги», а шляхом ухвалення та реалізації нестандартних, інноваційних рішень у напрямі власних розробок в ОПК, посилення державно-приватного партнерства в цій сфері. У межах формування доктрини національної безпеки і оборони України доцільно по-іншому подивитися на приватний сектор економіки, який здатен швидко реагувати на потреби та кон'юнктуру ринку. Повномасштабне вторгнення яскраво продемонструвало роль та значення приватного бізнесу в обороні держави, однак механізм співробітництва з державою досі не напрацьовано. Приватний бізнес, який позбавлений бюрократичного формалізму, здатен посилити оборонні можливості держави, надаючи їм більшої гнучкості. Приватний бізнес уже сьогодні дає фору державному виробництву, виготовляючи вже апробовані на полі дієві зразки продукції оборонної сфери (гармати «Богдана», ракети «Нептун», РЕБи, БПЛА тощо), які багато в чому перевершують західні аналоги. З цього приводу доцільно підтримати

3.3. Зовнішньополітична стратегія України у сфері національної безпеки і оборони

тезу, що «якщо продукція виготовлена, оплачена, вчасно поставлена і при цьому виробник може робити більше, він повинен мати право продавати в дружні та нейтральні країни навіть під час війни. Це потрібно для того, щоб бізнес мав стимул виробляти більше і мати великі оборотні кошти, щоб йти в ногу з часом на дуже конкурентному ринку»¹⁵⁵.

Перегляду при розробці стратегії зовнішньої політики України потребують відносини зі ще одним сусідом — білоруссю, протяжність кордону з якою становить понад 1000 км. При формуванні повоєнних відносин слід враховувати і факт вторгнення російських військ з території білорусі у перші дні повномасштабного вторгнення, і сьогоднішню потребу концентрації сил на кордоні задля недопущення повторення прориву противника. Такі дії білорусі дістали відповідну реакцію з боку міжнародної спільноти. Оцінку дій білорусі по відношенню до України доцільно здійснювати, виходячи з норм міжнародного права, зокрема із закріпленого в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 від 14 грудня 1974 р. (надалі — Резолюція) визначення агресії, під яким розуміється застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй, а також закритого переліку дій, які, незалежно від оголошення війни, кваліфікуються як акт агресії. До таких дій належить: е) застосування збройних сил однієї держави, що розміщені на території іншої держави за згодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; ф) дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави.

Виходячи із вищенаведених положень Резолюції та їх міжнародно-правового тлумачення, доцільно зважати на той факт,

¹⁵⁵ Білецький А. Буде перемир'я чи ні, ми перебудуємося або помremo. *Українська правда*. 7 січня 2025. URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2025/01/7/7492235/> (дата звернення: 27.03.2025).

що дії білорусі у контексті сприяння росії щодо воєнного вторгнення на територію України будуть кваліфікуватися як акт агресії. Білорусь як держава, що дозволила, щоб її територія використовувалася для вчинення акту агресії проти України, навіть за відсутності активної участі в збройному конфлікті, є державою-агресором, але не є стороною цього конфлікту. Такі дії білорусі є міжнародним злочином з відповідними правовими наслідками щодо вищого військово-політичного керівництва країни. Відповідно, будуючи відносини з цією країною, слід враховувати такий її міжнародно-правовий статус.

Поза сумнівом, на оцінку повоєнних відносин України з цими державами впливатимуть умови завершення війни, що враховуватимуть масштаби людських, економічних втрат, розмір виплати репарацій тощо. Від початку повномасштабного вторгнення у свідомості українців закладаються певні засади прийняття країни-агресора, які певною мірою визначатимуть ставлення до майбутніх відносин з нею в довгостроковій перспективі. Зважаючи на це, забезпечення національної безпеки і оборони України має бути найважливішим пріоритетом розвитку держави, адже сусідство з такими державами і надалі створюватиме ризики виникнення воєнних конфліктів. Відповідно, найбільш прийнятний у цих умовах рівень національної безпеки і оборони України пов'язаний з урахуванням такого сусідства. Саме тому стратегічним завданням забезпечення національної безпеки і оборони України вже сьогодні є вступ до ЄС та НАТО, а також розвиток оборонно-промислового комплексу і модернізація власних Збройних Сил з урахуванням досвіду НАТО щодо забезпечення обороноздатності інших країн. Водночас реалізація вищевказаних завдань можлива лише за умови забезпечення політичної стабільності країни, орієнтованої на членство в ЄС та НАТО, продовження політики добросусідства, розвитку дружніх відносин з Шанхайською організацією співробітництва. Україна сьогодні довела свій гуманістичний цивілізаційний вибір, який і надалі зберігатиме та посилюватиме. Саме це і має залишатися основою зовнішньополітичної стратегії розвитку України у повоєнний період.

3.4. Посилення внутрішніх спроможностей України як основа національної безпеки і оборони України

З моменту проголошення незалежності перед Україною посталала низка серйозних загроз зовнішнього та внутрішнього характеру. Зовнішніми загрозами того часу одразу були територіальні претензії щодо делімітації та демаркації кордонів, зовнішній тиск інших країн щодо позбавлення ядерного статусу, іноземне втручання у внутрішні справи, спрямоване на послаблення економічного суверенітету (газові, м'ясні, молочні війни тощо). Внутрішніми загрозами незалежної України були падіння розвитку економіки, корупція, політична нестабільність, слабкість державних інституцій, загрози національним інтересам.

Уже перший спровокований росією у вересні 2003 р. конфлікт щодо спорудження дамби до острова Тузла з метою делімітації кордону в Керченській протоці та Азовському морі продемонстрував відсутність стратегічного курсу країни на розбудову системи забезпечення національної безпеки і оборони України. Основною причиною цього було ставлення до розвитку та модернізації сектору національної безпеки і оборони України як до чогось формального та непотрібного (розпродаж військових потужностей, фінансування за залишковим принципом програм розвитку безпекового сектору, корупція в найвищих ешелонах Збройних Сил України, призначення на керівні державні посади осіб з відкритою антиукраїнською позицією тощо). Наслідком такого формального підходу стали неспроможність системи забезпечення національної безпеки і оборони України до аналізу безпекового середовища задля своєчасного виявлення загроз та значний вплив з боку іноземних спецслужб на керівництво суб'єктів забезпечення національної безпеки і оборони України.

Давно відомою панацеєю від наведених хвороб є чітка стратегія розвитку держави, в основі якої закладена доктрина національної безпеки і оборони держави. Це гарантує виживання та розвиток будь-якої країни. На національному рівні це означає посилення внутрішніх спроможностей щодо протидії викликам

і загрозам, на міжнародному — формування інтеграційних систем співробітництва із західними державами¹⁵⁶. Особливе місце в системі правового забезпечення національної безпеки і оборони посідає Стратегія національної безпеки України, в якій визначаються актуальні загрози національній безпеці та пріоритети державної політики у сфері національної безпеки і оборони на визначений період. Саме цей документ є засадничим у визначенні пріоритетів національних інтересів України, передбаченні поточних та прогнозованих загроз, оскільки повинен містити деталізацію відображених у доктрині цільових настанов державної політики національної безпеки. На його основі повинно відбуватися комплексне планування діяльності органів державної влади у сфері забезпечення національної безпеки і оборони та розробка інших стратегічних і програмних документів, якими визначаються цілі, напрями і механізми діяльності органів державної влади у сфері національної безпеки¹⁵⁷. Зокрема, на основі Стратегії національної безпеки України розробляються стратегії військової, громадської безпеки, цивільного захисту, розвитку оборонно-промислового комплексу, кібербезпеки тощо. Єдність підходів щодо розробки наведених стратегічних документів можливо забезпечити шляхом оновлення доктрини національної безпеки і оборони України як наукової основи розробки нових та удосконалення чинних стратегічних документів.

Відповідно й реалізація цього завдання можлива за умови вирішення комплексу життєво важливих внутрішніх проблем країни. Насамперед кардинального реформування потребує вітчизняна гібридна (пострадянсько-олігархічна) політична система, докорінна трансформація якої є запорукою перемоги та післявоєнного відновлення. Доцільно наголосити, що такий спосіб політичного устрою, коли монополії та олігополії зосереджують політичну владу, держава через ухвалення різнорівневих нормативно-правових актів безпосередньо втручається у ринкові відносини (прикладом

¹⁵⁶ Копилов Е. Формування принципів безпеки держави в умовах воєнного стану. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2024)*. Ч. I. С. 108.

¹⁵⁷ Братунь К. О. Безпековий вимір міждержавних українсько-російських відносин : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2021. С. 148.

останнього є ухвалення Господарського кодексу України, положення якого закріплюють втручання держави у ринкові відносини), на жаль, став хворобою не лише політичних систем пострадянських країн чи окремих країн Африки, Латинської Америки, а й відомі випадки з досвіду Італії та навіть США.

Сформоване та апробоване російською агресією громадянське суспільство потребує активного діалогу з владою на базових принципах довіри та відкритості, коли влада максимально пояснює ухвалені рішення, оперуючи національними інтересами. Саме такий підхід дасть змогу забезпечити підтримку держави своїми громадянами, які сприйматимуть навіть не завжди популярні рішення, спрямовані на утвердження державного суверенітету й територіальної цілісності держави. Лише сильна економічно та стабільна політична система є запорукою національної безпеки і оборони України. Відповідно й держава існує не для задоволення інтересу наближених до її структур осіб, а для захисту цінностей і національних інтересів. Стабільна ж політична система залежить від міцної української політичної нації, міцного середнього класу, консолідуючий потенціал яких залежить від таких чинників, як: територія, мова, культура, історична пам'ять, релігія тощо. Зазначені чинники є запорукою суспільної консолідації, яка на пряму впливає на здатність не лише стримати та відбити ворога за межі своїх кордонів, а й вступати в перемовини щодо членства в ЄС та НАТО з усвідомленням власної ролі в таких колективних утвореннях.

Зважаючи на це, досягнення вищенаведених завдань можливе лише за умови забезпечення політичної стабільності країни у майбутньому, що всіляко намагатимуться не допустити наші вороги. З цього приводу настав час вирішити одне з ключових політичних питань: Україна буде президентською чи парламентською республікою. Зазначена конституційна реформа дасть змогу подолати хворобу багатовекторності виконавчої влади та, що не менш важливо, назавжди вирішити проблему стабільності політичної системи держави. Як видається, вирішення на стратегічному рівні цього завдання забезпечить і баланс гілок влади, оскільки жодна з реформ судової гілки влади не буде ефективною без подолання багатовекторності виконавчої влади, яку у вітчизняній і зарубіжній політології ознаменували як

напівпрезиденталізм або семіпрезиденталізм (суть якого в доктрині зводиться або до чергування парламентської і президентської форм правління, або ж до поділу влади між президентом і прем'єр-міністром)¹⁵⁸. Симтоматика ж хвороби напівпрезиденталізму, яка є атрибутом усіх постколоніальних країн, населення яких прагне свободи від зовнішнього впливу і сподівається на «сильну руку», здатну вирішити внутрішні соціальні та економічні проблеми, зводиться до роздвоєності свідомості, у сенсі одночасної орієнтації на повністю протилежні політичні моделі¹⁵⁹.

Водночас в умовах дії воєнного стану цілком логічною видається ситуація з концентрацією влади в руках воєнного керівництва, зокрема в особі Верховного головнокомандувача, яким є Президент України. Відомо, що така концентрація має і свої ризики, пов'язані зі спокусою консервації воєнно-політичної форми правління. З цього приводу слід наголосити, що президенталізм може бути ефективною формою правління не тільки у воєнний і відбудовний, а й у мирний період, але запобіжником його перетворенню на авторитаризм або на диктатуру має бути глибока й усталена демократична традиція, якій населення віддане більше, ніж владі. Звідси й питання, яке кожне демократичне суспільство має постійно ставити собі й на яке постійно повинне шукати відповідь: як далеко можна дозволити собі зайти в захисті демократичних цінностей (зокрема у виборі методів захисту) і при цьому не втратити їх у процесі?¹⁶⁰

Відповідь на поставлене академіком В. П. Горбуліним питання полягає у зрілості нації, яка здатна захистити усталену демократичну традицію і від зовнішньої загрози, і від авторитарних спокус політичної еліти¹⁶¹. З цього приводу можемо стверджувати,

¹⁵⁸ Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 18.

¹⁵⁹ Там само. С. 25.

¹⁶⁰ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 254.

¹⁶¹ Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 50.

3.4. Посилення внутрішніх спроможностей України як основа національної безпеки і оборони України

що до Революції гідності переважна більшість українців не позиціонували себе як повноцінних членів громадянського суспільства, здатних самоорганізуватися, відігравати активну роль у політичних процесах, контролювати владу тощо. Однак акт анексії Криму й агресія на сході України продемонстрували рівень розвитку суспільства, завдяки самоорганізації якого Україна бореться до сьогодні. Відповідно оновлення у повоєнний період потребує суспільний договір, основними умовами якого є соціальна справедливість, рівність перед законом, діалог між державою та суспільством.

Зважаючи на це, при формуванні сучасної доктрини національної безпеки України насамперед потребує закріплення системне бачення державної політики та її реалізації, оскільки постійні зміни форми правління (1996–2004 рр. — президентсько-парламентська; 2004–2010 рр. — парламентсько-президентська; 2010–2014 рр. — президентсько-парламентська; 2014 р. — до сьогодні — парламентсько-президентська з урахуванням умов воєнного стану) не сприяють демократизації політичного режиму. Очевидно, з остаточним переходом до парламентсько-президентської моделі організації влади та завершенням процесу децентралізації у контексті адміністративно-територіальної реформи Україна, врешті, зупинить цей маятник у точці усталеної (повноцінної) демократії¹⁶². Процес інституціоналізації влади гостро потребує серйозних підходів. Правила повинні встановлюватися виважено і надовго, оскільки зараз відбудеться повне перезаснування держави й ефективна конституційна модель організації влади — це та матриця, від якої залежить виживання країни¹⁶³. Це єдиний варіант напрацювання адекватної з огляду на нову реальність моделі захисту незалежності та суверенітету держави, здатної до постійної комунікації з громадянським суспільством.

Окремим стратегічним напрямом повоєнного відновлення країни є стратегія повернення (реінтеграції) окупованих росією

¹⁶² Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 135.

¹⁶³ Там само. С. 492.

територій України. Як видається, в середньостроковій перспективі розвитку державної політики, спрямованої на відновлення державної влади та місцевого самоврядування на деокупованих територіях України, нагальним стане питання обмеження виборчих прав населення тимчасово окупованих територій України. Пов'язано це насамперед зі зміною демографічного складу населення на окупованих територіях, особливо тих, що перебувають під окупацією з 2014 р.¹⁶⁴, а також формування у молоді викривлених основ російської ідентичності¹⁶⁵. Крім того, потребуватиме вирішення також питання розробки програм з їх українізації шляхом проведення проукраїнських пропагандистських кампаній, створення проукраїнських громадських і політичних організацій, діяльність яких буде направлена на впровадження української ідеології через освіту та формування національної ідентичності у молоді. Наведений стратегічний курс дасть змогу забезпечити домінування проукраїнської політичної волі на деокупованих територіях з поступовим формуванням проєвропейських цінностей, особливо серед молодого покоління, яке має ключове значення для майбутньої траєкторії розвитку України.

Окремим блоком питань, що потребують свого закріплення на рівні стратегічних завдань національної безпеки України, є консолідація українського суспільства на релігійному ґрунті. Настав час вирішити задовнені релігійні проблеми. І держава не може, як раніше, дистанціюватися від них, адже лише суспільний діалог здатен якщо не вирішити, то хоча б зняти напруження, яке часто використовує у своїх інтересах росія (так звана боротьба «за духовну незалежність»). Особливе місце в цьому діалозі відведено українській церкві, роль якої значно зросла з моменту отримання у 2019 р. Православною церквою України Томосу про

¹⁶⁴ Так, за оцінками правозахисних організацій, тільки на територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя за час окупації могло переміститися до 1 млн громадян російської федерації. Протиправне заселення (колонізація) громадянами російської федерації тимчасово окупованої території України є частиною політики російської федерації, спрямованої на заміщення місцевого населення, нелояльного до російської федерації, а також прямим наслідком мілітаризації тимчасово окупованої території, зокрема Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

¹⁶⁵ З освітніх програм виключаються такі предмети, як українська мова, українська література, історія України. Освітні процеси відбуваються російською мовою.

автокефалію. Окремим непростим, однак рішучим кроком на захист національної та громадської безпеки стало прийняття Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 р. № 3894-IX. Незважаючи на серйозний спротив окремих членів суспільства та російської пропагандистської машини, зазначений законодавчий акт створив підґрунтя для дострокового розірвання договорів оренди об'єктів культурної спадщини з іноземними релігійними організаціями, діяльність яких в Україні заборонена, та дав змогу вести суспільний діалог на цю тему. Зокрема, наведені противниками прийняття цього законодавчого акта аргументи щодо його невідповідності Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Хартії основних прав Європейського Союзу є маніпулятивними та такими, що не відповідають дійсності. Так, у державах — членах ЄС діяльність релігійних організацій може бути обмежена або заборонена з точки зору національної безпеки, якщо ця діяльність становить загрозу для громадського порядку, безпеки, прав та свобод громадян, за умови доведеності: 1) зв'язку з екстремізмом або тероризмом; 2) пропаганди ненависті та дискримінації; 3) використання релігії для маніпуляції; 4) фінансування з-за кордону; 5) створення потенційної загрози національній безпеці.

Обмеження чи заборона зазвичай базуються на національних конституціях, законах про громадський порядок та боротьбу з тероризмом (у Франції діє закон про боротьбу із сепаратизмом і повагу до принципів республіки, у Німеччині — про захист Конституції, в Австрії — закон про іслам, в Італії — закони, що регулюють свободу асоціацій), а також на міжнародних угодах про права людини, які дозволяють державам вживати заходів для забезпечення безпеки своїх громадян (Директива (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради від 15 березня 2017 р. про боротьбу з тероризмом та заміну Рамкового рішення Ради 2002/475/ЖНА та внесення змін до Рішення Ради 2005/671/ЖНА, Рамкове рішення Ради 2008/919/ПВД від 28 листопада 2008 р., що змінює Рамкове рішення 2002/475/ПВД про боротьбу з тероризмом). З чого робимо висновки про закріплення в стандартах ЄС принципу «держава вища за релігійні норми» винятково

у випадках виникнення загрози національній безпеці, правам і свободам людини.

Підсумовуючи розгляд питань формування доктрини національної безпеки і оборони України шляхом закладення підвалин внутрішньополітичної стабільності, доцільно наголосити, що героїчний опір українського народу російській військовій агресії є не лише боротьбою за незалежність та суверенітет однієї держави, це захист всього демократичного світу з його ідеалами та цінностями. Зважаючи на це, в основі доктрини національної безпеки і оборони України повинно бути закладено стратегічні цілі завершення війни на максимально вигідних для України умовах; повоєнного відновлення України із залученням найбільш сучасних технологій та зміцненням інституційних спроможностей; об'єднання навколо українського питання держав-партнерів, які сповідують та готові обстоювати демократичні цінності.

3.5. Європейське та євроатлантичне партнерство України як складова національної безпеки і оборони України

У сучасних глобалізаційних умовах спостерігається активізація міжнародного військово-політичного та військово-технічного співробітництва, що свідчить також про глобалізацію в оборонній сфері шляхом розширення міжнародних військових зв'язків. Сьогодні цілком слушно стверджується про фактичне завершення формування глобального воєнно-стратегічного простору, у межах якого: великі відстані між центрами глобальної військової сили фактично втратили своє значення та існує більш тісний контакт між ними; істотно зросла можливість демонстрації військової сили з боку тих чи інших держав і воєнних блоків (союзів, коаліцій тощо); час прийняття рішень на застосування військової сили, на надання відсічі, на комплексне оцінювання реалій стратегічного становища безперервно скорочується, через що зростає ймовірність виникнення конфлікту між центрами глобальної військової сили; у низці країн створено структури військово-політичного командування, які постійно вдосконалюються під час стратегічних командно-штабних навчань у контексті підготовки до ведення регіональних і глобальних воєн; відбувається інституалізація регулювальних режимів у воєнній сфері¹⁶⁶.

Зважаючи на це, питання членства України в Організації Північноатлантичного договору багато в чому є продовженням розглянутих у попередніх підрозділах питань узгодження зовнішньої та внутрішньої політики держави. Обґрунтовується це тим, що вступ до Альянсу потребуватиме визнання принципів і дотримання його стандартів, а також забезпечення сталого розвитку економічної, соціальної, політичної, воєнної сфер. Водночас участь України в таких міждержавних утвореннях, як Європейський Союз, Північноатлантичний альянс створює відповідні виклики національному суверенітету держави, оскільки

¹⁶⁶ Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 181.

це пов'язано з його делегуванням відповідним наднаціональним утворенням. Інакше кажучи, держава як головна одиниця і суб'єкт історичного процесу починає поступово поступатися місцем більшим одиницям¹⁶⁷. Зокрема, членство в НАТО багато в чому відбувається через денационалізацію воєнної сфери, кооперації національних збройних сил різних держав. У моделі безпеки ЄС вимоги також передбачають десуверенізацію заради досягнення загальної мети. На відміну від «кооперативності» моделі НАТО, яка будується на домінуванні вимог політико-ідеологічної і воєнної компоненти безпеки, «кооперативність» моделі ЄС будується на домінуванні вимог світоглядно-ціннісної, правової й економічної компоненти¹⁶⁸.

Акт військової агресії з боку росії яскраво продемонстрував можливість протистояння доволі сильному агресору шляхом поєднання героїзму українського народу та колективної допомоги прогресивної світової спільноти, що дало змогу стримувати агресію росії проти державного суверенітету України, а також свідчить про зближення національної безпеки України з безпекою міжнародною. У цьому контексті складні системні питання безпеки залишаються не лише важливим чинником виживання і незалежності держав, вони також виступають глобальними інтеграторами сучасного світу. Тому формування сучасної та повоєнної доктрини національної безпеки України слід реалізовувати, зважаючи на набутий непростий досвід¹⁶⁹.

Реалізація цього стратегічного завдання є можливою за умови продовження реформування Збройних Сил України до стандартів Альянсу як політико-військової організації, утвореної в 1949 р. з метою колективної оборони держав-членів, що мала базуватися на трансатлантичних зв'язках, спільних демократичних ідеалах та ефективному партнерстві. Воєнні дії в Україні продемонстрували труднощі в забезпеченні військової безпеки власними засобами.

¹⁶⁷ Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 479.

¹⁶⁸ Там само. С. 547.

¹⁶⁹ Воронкова В. Г. Політика євроатлантичної інтеграції України: методика антропологічної експертизи. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 23.

3.5. Європейське та євроатлантичне партнерство України як складова національної безпеки і оборони України

Тому участь у системі колективної безпеки є оптимальним безпечним рішенням і для України, і для країн — членів Альянсу, зважаючи на той факт, що Україна сьогодні формує сучасне середовище євроатлантичної безпеки. Мало того, сьогоднішня геополітична картина світу свідчить про складність індивідуального захисту навіть такими сильними країнами, як США, Китай тощо. Парадоксальною сьогодні є ситуація, коли навіть держава-агресор, армія якої донедавна вважалася другою армією світу, в агресії проти України залучає допомогу інших країн. Відповідно, вступ та повноправне партнерство в НАТО для України є сьогодні єдиною можливим варіантом забезпечення себе від майбутніх агресивних дій росії.

Водночас відносини Україна — НАТО, починаючи з моменту проголошення державного суверенітету у 1990 р., дають змогу дійти низки висновків. Насамперед слід наголосити, що після проголошення незалежності Україна закріпила намір не вступати до різних військових блоків та альянсів, чим засвідчила своє ставлення до Організації Варшавського договору. Водночас уже в січні 1992 р. Україна направила свого представника на засідання Робочої групи високого рівня — Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС)¹⁷⁰, а вже в лютому цього ж року відбулися зустрічі з Президентом України Л. Д. Кравчуком, на яких обговорювали питання двостороннього співробітництва. Як наслідок, у 1993 р. було затверджено Основні напрями зовнішньої політики України, де одним із стратегічних напрямів закріплено розвиток партнерських відносин з НАТО: «з огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки»¹⁷¹. Результатом вищенаведеного стало приєднання України у 1994 р. до Програми НАТО «Партнерство заради миру».

¹⁷⁰ Хандогій В. Динаміка відносин з Альянсом. *Україна — НАТО*. 2005. № 2. С. 24.

¹⁷¹ Про Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 37. Ст. 379 (втратила чинність на підставі Закону України від 01.07.2010 № 2411-VI).

У 1997 р. під час Мадридського саміту НАТО було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО, якою закладено основи для створення механізму двостороннього співробітництва між Україною і Альянсом через утворення постійно діючої комісії Україна — НАТО. Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО складається з 5 розділів, що стосуються питань поглиблення відносин між Україною та НАТО на основі закріплених фундаментальних принципів, здійснення консультацій та/або співробітництва між Україною та НАТО шляхом утворення кризового консультативного комітету для випадків, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, незалежності або безпеці.

Закріплений підхід знайшов своє продовження у рішенні Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» від 23 травня 2002 р., а також Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. (втратив чинність на підставі Закону від 21.06.2018 № 2469-VIII), де офіційно відображено позицію України про намір вступити до НАТО. Відповідно, керівництво Альянсу разом з Україною ухвалили План дій для досягнення визначеної мети, де вперше на офіційному рівні задекларовано прагнення України щодо членства в Альянсі.

Після Помаранчевої революції 2004 р. доцільно констатувати активізацію відносин України з НАТО. Прикладом зазначеного став саміт Україна — НАТО, який відбувся 22 лютого 2005 р. у Брюсселі за участі Президента України В. А. Ющенко і 26 глав держав та урядів країн — членів Альянсу, а також Вільнюське засідання Комісії Україна — НАТО на рівні міністрів закордонних справ (квітень 2005 р.), на якому започатковано інтенсифікований діалог, задекларований на саміті Україна — НАТО у Стамбулі (червень 2004 р). Це, по суті, стало першим кроком на шляху підготовки України до членства в Альянсі¹⁷².

¹⁷² Король І. Україна в сучасній глобальній міжнародній системі: курс на членство в НАТО. *Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми* : матеріали міжнародно-практичної конференції. Ужгород, 2007. С. 147.

3.5. Європейське та євроатлантичне партнерство України як складова національної безпеки і оборони України

За цей час Президентом України В. А. Ющенком підписано низку указів («Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 року «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)», «Про Національну систему координації співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору» від 13 березня 2006 р.), якими закріплено механізм реалізації державної політики щодо співробітництва України з НАТО, в тому числі досягнення критеріїв членства. Зокрема, Кабінет Міністрів України отримав доручення щодо необхідності створення органу з питань підготовки України до вступу в НАТО (Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України), створення належної правової бази для цього, звітування про виконану роботу, інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України.

Однак реалізовані кроки щодо наближення членства України в НАТО було зупинено в період президенства В. Ф. Януковича, коли відносини між Україною і НАТО від рівня інтенсифікованого діалогу відкотилися знову на рівень співпраці. Зазначений період характеризувався відсутністю консенсусу щодо вступу в Альянс і серед політичної еліти, і серед населення України.

Агресивні дії росії щодо окупації Автономної Республіки Крим та початок бойових дій у Донецькій та Луганській областях продемонстрували наслідки вищенаведеної політики щодо членства в НАТО і різку зміну настроїв щодо цього. Україна відмовилася від політики позаблоковості. Пріоритетність вступу до ЄС та НАТО отримала своє відображення у 2014 р. шляхом внесення змін до ст. 11 Закону України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», а також у Стратегії національної безпеки України 2015 р. (втратила чинність), де головною зовнішньою загрозою вперше було визначено «агресивні дії росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна». В 2019 р. Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» внесено зміни до преамбули, ст.ст. 85, 102,

116 Конституції України, якими закріплено набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору як стратегічний курс держави. Крім того, цим Законом виключено з Конституції України положення, яким передбачалася можливість використання військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди відповідно до міжнародних договорів.

Позитивної оцінки заслуговує проведена Україною робота, за результатами якої в 2022 р. було утворено міжнародну консультативну групу з розробки пропозицій щодо гарантій безпеки для України. Цього ж року консультативною групою презентовано «Київський безпековий договір. Міжнародні гарантії безпеки для України: рекомендації». У запропонованих рекомендаціях зазначається, що найсильнішою гарантією безпеки для України є її здатність захищатися від агресора, а гарантії мають бути обов'язковими для виконання на основі двосторонніх угод та об'єднані в межах спільного документа «Київський безпековий договір». Станом на вересень 2024 р. до декларації приєдналися 24 країни, 18 з яких уже підписали безпекові угоди.

Наведені двосторонні угоди України не передбачають безпосередніх гарантій безпеки, оскільки їх зміст зводиться до допомоги та співпраці з Україною країнами-підписантами в різних сферах, ключовими з яких є: військова сфера, демократичні перетворення та відповідальність росії за агресію. Фактично двосторонні безпекові угоди фіксують наявний рівень співпраці України та держав-підписантів з декларуванням намірів розширення такої взаємодії. Натомість Україна взяла на себе зобов'язання, незважаючи на воєнний стан, продовжувати реформування своїх Збройних Сил через модернізацію систем командування, управління, контролю та розвідки, обмін інформацією, впровадження безпілотних літальних апаратів, суттєве підвищення ефективності систем протиракетної оборони, вдосконалення механізмів підготовки та освіти особового складу і військових підрозділів.

Крім того, процес входження до НАТО є стимулювальним фактором для проведення соціально-економічних реформ усіх сфер суспільного життя, що сприятиме покращенню інвестиційної

3.5. Європейське та євроатлантичне партнерство України як складова національної безпеки і оборони України

привабливості країни. Так, глибина деіндустріалізації української економіки внаслідок російської агресії вже на цей момент така масштабна, що без залучення іноземних коштів у вигляді позик, грантів та приватних іноземних інвестицій і, відповідно, виконання політичних вимог донорів та кредиторів відновлення, не кажучи вже про модернізацію, не можливе¹⁷³. Прикладом цього є напрацьований досвід країн, що порівняно нещодавно стали членами НАТО, зокрема Польщі, Чехії, Угорщини, Болгарії, Румунії. Однак насамперед Україну як жертву військової агресії цікавлять безпрецедентні гарантії забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів. Вступ України до НАТО здатне припинити агресію росії.

У цьому контексті може бути корисним напрацьований досвід співпраці з НАТО у сфері розмінування територій, вирішення психологічних, соціальних проблем звільнених у запас військовослужбовців, реабілітації осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України. З цього приводу заслуговують уваги програми Альянсу щодо перепідготовки військовослужбовців, звільнених у запас, які реалізовувалися в Україні до 2014 р. Ключову роль відіграв Альянс у збереженні найбільшого у Європі полігона «Яворів» тощо.

Зважаючи на це, питання членства України в НАТО вже не є предметом внутрішніх дискусій, натомість вектор дискусій змістився на обговорення самими країнами — членами НАТО можливості прийняття в члени Альянсу «країни, що воює». Нинішня національно-визвольна війна України викликає острах у членів Альянсу щодо необхідності вступу у війну Альянсу. Сьогодні окремі країни-члени відкрито нехтують загальноєвропейськими цінностями заради власної вигоди в поставках дешевшої нафти, газу тощо. Зокрема, такий підхід створює враження дезінтеграції та відсутності в межах ЄС злагодженої співпраці, слабкості самого об'єднання та неможливості відповідати глобальним викликам. Зважаючи на це, при формуванні внутрішньої підготовки

¹⁷³ Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 455.

України до вступу в Альянс слід продовжувати дипломатичну роботу з його країнами-членами, адже росія відкрито заявляє про війну з НАТО, тим самим готуючи своє суспільство до потенційних бойових зіткнень у країнах Балтії, Польщі, Фінляндії тощо. Понад те, лідери цих країн відкрито заявляють, що вони наступні, якщо Україна зазнає поразки. Тому вищенаведені кроки України на шляху до повноправного членства і в ЄС, і в Організації Північноатлантичного договору свідчать про поступову підготовку України до цього, але не заради реалізації наміру «сховатися під чужу парасольку», а заради безпосередньої участі в оновленні архітектури європейської та світової безпеки. З цього приводу заслуговують уваги міркування про роль ЄС у повоєнній модернізації України, за якими окремі автори вважають, що «план Маршалла» для однієї України є малоімовірним. На їхню думку, Україна має стати частиною масштабного «плану Маршалла» для ЄС, який, провівши роботу над помилками, буде виправляти економічні і політичні наслідки монопольного домінування рф на європейському енергетичному ринку¹⁷⁴. Щодо цього слід наголосити, що Україна вже робить свій посильний внесок у вирішення міжнародних безпекових нагальних проблем, адже є, за влучним висловом В. П. Горбуліна, «не контрибутором, а донором безпеки, причому як регіональної, так і міжнародної»¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Фінансування програми відновлення України, дискусія КМЕФ 2022. 17.11.2022.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=t9u5KKjc7DE&t=989s> (дата звернення: 14.02.2025).

¹⁷⁵ Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. С. 240.

3.6. Модернізація Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу в контексті євроатлантичної інтеграції

Важливим гарантом суверенітету будь-якої держави є її збройні сили. Недарма в системі національної безпеки будь-якої країни оборонна безпека є однією з ключових компонентів, оскільки характеризує стан її збройних сил та оборонних потужностей. Це зумовлено тим, що забезпечення обороноздатності держави включає значну кількість чинників (модернізація збройних сил, оборонно-промислового комплексу, воєнно-економічне та воєнно-технічне співробітництво тощо), які дають змогу забезпечити суверенітет та територіальну цілісність. Відповідно, при формуванні доктрини національної безпеки і оборони України модернізація її Збройних Сил є одним із ключових завдань. При формуванні Стратегії воєнної безпеки України слід враховувати модернізацію самих Збройних Сил і модернізацію оборонно-промислового потенціалу держави до виконання завдань у сфері оборони. Отож доктрина національної безпеки і оборони України повинна визначати концептуальні підходи та напрями забезпечення національної безпеки і оборони; рівні воєнної загрози національній безпеці України на глобальному, регіональному, національному рівнях та варіанти реагування на них; питання ресурсного забезпечення потреб оборони; варіанти власного виробництва озброєння і військової техніки, а також їх закупівлі; методику моніторингу забезпечення потреб ЗСУ та стану використання оборонних ресурсів.

Всеохопна оборона України є основою Стратегії воєнної безпеки України та передбачає використання всього потенціалу держави та суспільства, здійснення превентивних дій, стійкого опору та застосування всіх форм і способів збройної боротьби у багатовимірному просторі з дотриманням норм і принципів міжнародного права. Стратегічним оборонним бюлетенем України, затвердженим Указом Президента України від 17 вересня 2021 р. № 473/2021, закріплено бачення модернізації сил оборони України зразка 2030 р., що об'єднані єдиним керівництвом та

Розділ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

складаються з професійно підготовленого та мотивованого особового складу, оснащені сучасним озброєнням і військовою (спеціальною) технікою, здатні забезпечити захист суверенітету та територіальної цілісності України, готові до ведення операцій у повітрі, на суші, на морі, ведення протидіючого в інформаційному просторі та кіберпросторі, спроможні діяти асиметрично, нестандартно, є проактивними та інтегрованими до євроатлантичної безпекової архітектури.

Стратегією воєнної безпеки України від 25 березня 2021 р. № 121/2021 одним із пріоритетних завдань забезпечення національної безпеки визначено нарощування спроможностей Збройних Сил України, сил територіальної оборони у їх складі, інших складових сил оборони до виконання покладених завдань. Зокрема, як пріоритетні визначено завдання зі створення системи комплексного стратегічного аналізу воєнних загроз національній безпеці України, оновлення доктрин, концепцій, планів з питань безпеки та оборони, підвищення рівня боєздатності Збройних Сил України та інших складових сил оборони, формування відповідно до євроатлантичних принципів системи об'єднаного керівництва з підготовки та ведення всеохопної оборони України, законодавчого унормування переведення Збройних Сил України та інших складових сил оборони на професійну основу із заміною строкової військової служби обов'язковою службою у військовому резерві, розвиток системи воєнної науки та військової освіти, модернізація озброєння, військової та спеціальної техніки тощо¹⁷⁶.

Однак повномасштабне вторгнення росії продемонструвало істотні недоліки у воєнній організації України, зокрема в організації Збройних Сил України. Оборонна безпека будь-якої держави базується на показниках допустимих витрат на забезпечення своїх збройних сил та оборонну промисловість. Перехідна економіка України, яка переживала системну кризу, виявилася неспроможною нести великі військові витрати. Логічним результатом

176

¹⁷⁶ Стратегія воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 27.03.2025).

3.6. Модернізація Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу в контексті євроатлантичної інтеграції

недооцінювання ролі ЗСУ у формуванні національної безпеки і оборони стала втрата українською армією свого людського та військового потенціалу. Відповідно й сучасні виклики та загрози незалежності та державному суверенітету країни зумовлюють необхідність створення нової системи забезпечення національної безпеки, де модернізація Збройних Сил України за стандартами НАТО є першоосновою гарантій безпеки. Це означає, що самі ЗСУ зацікавлені у сумісності з відповідними структурами держав — членів НАТО, введенні в дію нових військових статутів (доктрин) на основі євроатлантичних принципів та з урахуванням національних традицій, розвитку спроможностей щодо отримання допомоги від іноземних партнерів та її надання іншим державам, виробництві та придбанні технічних засобів і технологій, придатних для конфлікту високого ступеня інтенсивності, виходячи з пріоритету зовнішніх загроз та орієнтування на одноосібні дії у відповідь на зовнішню агресію. Недарма професійні військові вже сьогодні наголошують на необхідності модернізації Збройних Сил та оборонно-промислового комплексу України, зважаючи на новий виток науково-технічної революції на полі бою, що відображається у використанні наземних роботизованих безпілотних комплексів, появі машинного зору, самонаведення тощо. Масове застосування роботизованих і безпілотних систем дасть змогу зменшити і кількість піхоти, і навантаження на неї. Це потребує вже зараз структурних і штатних змін у силах оборони¹⁷⁷.

Зокрема, подальшої модернізації потребує робота з родами військ, з їх оперативного та швидкого розгортання, маневреності, що свідчить про необхідність продовження адаптації командної структури ЗСУ до стандартів НАТО. Зважаючи на це, необхідні перегляд наявної кількості штабів різного рівня та вдосконалення їх ефективності. Робота в штабах потребує високого рівня інтелекту і мотивації. Фахівці мають потрапляти в штаби після IQ- та психологічних тестів, а не за зірками на погонах. Штабних працівників потрібно навчати за протоколом MDMP (військовий

¹⁷⁷ Білецький А. Буде перемир'я чи ні, ми перебудуємося або помremo. *Українська правда*. 7 січня 2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/01/7/7492235/> (дата звернення: 27.03.2025).

процес ухвалення рішень) і готовими комплектами передавати у війська¹⁷⁸.

Окремим питанням ефективної модернізації Збройних Сил України є удосконалення механізмів управління, контролю та розвідки, злагодженості та обміну інформацією між різними родами військ, технологізація засобів ведення війни, у тому числі й шляхом впровадження безпілотних апаратів, істотне підвищення ефективності систем протиракетної оборони. Зокрема, адаптація командної структури ЗСУ до стандартів НАТО передбачає модернізацію системи об'єднаного керівництва силами оборони шляхом її подальшої трансформації, переходу до більших оперативних і тактичних структур — дивізій і корпусів. У цьому напрямі слід наголосити на вже виконаній роботі з розмежування функцій формування державної політики у сфері оборони та її реалізації, розмежування повноважень, відповідальності та підзвітності між керівництвом Міністерства оборони України та Збройних Сил України, розмежування відповідальності та підзвітності між органами військового управління ЗСУ стратегічного та оперативного рівнів; запровадження чіткої ієрархії військового управління із забезпеченням принципу відокремлення функцій генерування військ (сил) від їх застосування та з урахуванням національних особливостей щодо захисту суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності України.

Доцільно при формуванні стратегічних завдань військової безпеки України оновити й військово-кадрову політику, яка б закріплювала відхід від радянських методів підготовки молодих кадрів та ґрунтувалася на стандартах НАТО, а також набутому вітчизняному досвіді комплектування сил оборони професійним особовим складом. У зв'язку з цим в основі модернізованої кадрової політики лав ЗСУ повинно бути закладено принцип людиноцентризму, в основі якого лежать принципи соціальної справедливості, гендерної рівності та належної якості підготовки військовослужбовців. Належним чином організована за стандартами

3.6. Модернізація Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу в контексті євроатлантичної інтеграції

НАТО військово-кадрова політика дасть змогу формувати підготовлений резерв з метою доукомплектування в особливий період Збройних Сил України. Багато в чому зміцнення кадрового потенціалу Збройних Сил України залежить від забезпечення кар'єрного зростання військовослужбовців за чітко визначеними критеріями, що ґрунтуються на людських та професійних цінностях. Сьогодні надважливо закладати підвалини формування нового стилю військового управління та трансформації професійної культури шляхом відходу від дідівщини та інших видів нестатутних відносин, від системи швидкої підготовки солдата в так званих учебках, що істотно підривають авторитет армії серед молоді. У зв'язку з цим потребують перегляду підходи до підготовки сержантського складу, за яким сержанти становлять паралельну з офіцерською гілку військового управління. Крім того, реформування сил мобілізаційної підготовки відбуватиметься з усвідомленням зростання рівня патріотизму, правової та політичної культури суспільства, якісної освіти та громадянської відповідальності, нетерпимості до корупції, що сприяє професіоналізації Збройних Сил України та інших складових сил оборони.

Зважаючи на це, реформування сил мобілізаційної підготовки повинно відбуватися шляхом комплектування ЗСУ професійними та вмотивованими військовослужбовцями. Реалізація цього завдання напряму пов'язана з патріотичним вихованням молоді в закладах загальної середньої освіти шляхом збільшення кількості навчальних занять з допризовної підготовки, навчанням у системі військової освіти та управлінням кар'єрою військовослужбовця, а також турботою про збереження життя і здоров'я особового складу, належним соціальним забезпеченням військовослужбовців, членів їх сімей та осіб, звільнених з військової служби в запас і відставку, підготовкою навченого резерву. Закладення в нову доктрину національної безпеки і оборони України вищенаведених мотиваційних чинників для проходження військової служби у військовому резерві, участі в територіальній обороні, підвищення ефективності підготовки резервістів і військовозобов'язаних сприятиме формуванню потужного військового резерву.

Модернізації підходів потребує й система військової освіти, якій сьогодні притаманна застарілість під час формування її

Розділ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

структури та змісту. Зокрема, потребують вирішення на системному рівні питання: 1) пріоритетності розвитку військово-правової науки; 2) розроблення багаторівневої системи професійної військової освіти, що забезпечує набуття фахових компетентностей для виконання службових (бойових) функцій відповідно до стандартів НАТО; 3) відповідності змісту військової освіти набутому бойовому досвіду оперативної підготовки військ (сил); 4) посилення інтеграції стандартів НАТО в професійну військову освіту тощо.

Реалізувати це неможливо без розвитку воєнної науки, спрямованої на вирішення теоретичних і практичних завдань забезпечення всеохопної оборони України, розроблення новітніх систем озброєння, військової та спеціальної техніки. Лише в такому тандемі можливим видається: 1) впровадження багаторівневої системи професійної військової освіти; 2) забезпечення взаємосумісності структури військової освіти у складових силах оборони із структурами та організацією військової освіти держав — членів НАТО; 3) міжвідомча координація під час підготовки військових фахівців у складових силах оборони; 4) забезпечення відповідності змісту військової освіти сучасному досвіду бойової та оперативної підготовки військ (сил); 5) посилення рівня інтеграції стандартів НАТО в професійну військову освіту¹⁷⁹. Такий стан негативно позначається на вирішенні правових питань застосування сил безпеки та оборони, залучення цивільних осіб до захисту України, моніторингу та правового оцінювання воєнних злочинів, що є вкрай актуальним в умовах російсько-української війни. Не сприяє ефективному забезпеченню воєнно-правової та військово-правової науки та освіти відсутність належної координації відповідних наукових розробок у межах Національної академії наук України¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Концепція трансформації системи військової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.1997 № 1410; в ред. постанови Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1490. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁸⁰ Шакун В. І. Чи потрібна Україні воєнно-правова наука? *Нове українське право*. Вип. 2. 2024. С. 119.

3.6. Модернізація Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу в контексті євроатлантичної інтеграції

Зважаючи на це, а також на набутий ЗСУ бойовий досвід оборони країни не лише на власній території, а й на території противника, модернізації потребує система мобілізаційного резерву. Зокрема, необхідний перегляд системи рекрутингу та комплектування ЗСУ, мобілізаційної підготовки, військово-патріотичного виховання молоді, підготовки населення до всезагальної оборони України, цивільного захисту. Реформування системи мобілізаційного резерву має відбуватися з усвідомленням необхідності вирішення низки питань щодо: пошуку людей відповідно до потреб та функціоналу; упорядкування відносин роботодавця — працівник-військовозобов'язаний; визначення соціальних та майнових гарантій резервістів; визначення механізму комплектування військ резервістами у мирний та воєнний час. Відповідно, модернізація системи мобілізаційного резерву повинна враховувати потреби країни у формуванні резервів для розгортання руху опору на тимчасово окупованих територіях України, проведенні спеціальних операцій на території противника, формуванні мобілізаційного резерву із числа цивільних осіб. Значну увагу слід приділити формуванню підходів до організації та підтримки руху опору на окупованих територіях України. Зокрема, сформована та належно організована система руху опору дасть змогу підтримувати контакти з вмотивованим та підготовленим до опору населенням окупованих територій, забезпечити їх підтримку і взаємодію з військовослужбовцями Збройних Сил України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України.

Як видається, питання модернізації вітчизняних Збройних Сил багато в чому залежить від реалізації закріпленого в Конституції України стратегічного курсу на повноправне членство України в Організації Північноатлантичного договору. Безперечно, зазначений вектор руху потребуватиме істотного переформатування ЗСУ до стандартів НАТО. Водночас слід наголосити, що відповідно до практики НАТО нові держави-члени можуть продовжувати використовувати в системі національної оборони наявні зразки озброєнь і військової техніки. Наприклад, Чехія, Словаччина та Румунія продовжують використовувати артилерійські системи калібру 152 мм (основний калібр країн Варшавського

договору) і навіть ініціювали започаткування розробки відповідного стандарту НАТО¹⁸¹. Переоснащення потребують лише підрозділи, виділені для взаємодії за планами НАТО, зокрема, в рамках спільних операцій. Загалом до 40% арсеналу нових членів НАТО з Центральної та Східної Європи донедавна становило озброєння радянського та російського виробництва. Головною вимогою є сумісність зі збройними силами країн — членів НАТО в напрямі проведення спільних військових операцій, що на сьогодні Україною виконано повною мірою. Зокрема, більш як 100 тисяч українських військових пройшли підготовку за натовськими стандартами у США та ЄС. Крім того, сьогодні ЗСУ використовують на полі бою гаубиці калібру 155 мм, що підтверджує сумісність озброєння ЗСУ з підрозділами НАТО. Наші повітряні сили вже використовують американські винищувачі зразка F-16, що свідчить про поступовий перехід в озброєнні до зразків Альянсу.

Окремий напрям модернізації оборонно-промислового комплексу стосується виготовлення й використання так званої нелетальної зброї, призначення якої полягає у виведенні з ладу бойової техніки й озброєння, а не знищення живої сили противника. З цього приводу слушно наголошується на сильній залежності сучасних армій світу від інформації. Тому їх можна привести у небоєздатний стан, «оглушивши» та «осліпивши» засобами радіоелектронної боротьби¹⁸². Відповідно, розробка нових видів таких озброєнь (зі штучним інтелектом) дасть змогу завдавати ворогу значних матеріальних втрат. Вважається, що такі види зброї будуть основою засобів збройної боротьби воєн сьомого покоління і в кінцевому підсумку приведуть до того, що війни сьомого покоління взагалі виключать людину із зони протиборотства¹⁸³.

¹⁸¹ Хандогій В. Окремі аспекти співробітництва України з НАТО. *Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми* : матеріали міжнародно-практичної конференції. Ужгород, 2007. С. 21–22.

¹⁸² Ситник Г. П., Орел М. Г. *Національна безпека в контексті європейської інтеграції України* : підручник; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 189.

¹⁸³ Ситник Г. П., Орел М. Г. *Національна безпека в контексті європейської інтеграції України* : підручник; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. С. 190.

3.6. Модернізація Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу в контексті євроатлантичної інтеграції

Водночас запровадження таких засобів ведення воєн сьомого покоління потребує запровадження комплексу штатних структур під них, зокрема підрозділів спостереження, ураження, логістики тощо. Перебуваючи в другій лінії за передовими підрозділами, вони зможуть максимально ефективно стримувати противника на своїх ділянках фронту та завдавати йому максимальних втрат¹⁸⁴.

Зважаючи на це, імплементація стандартів НАТО і в напрямі підготовки військових, і в напрямі модернізації озброєння має стати стратегічним завданням повоєнного відновлення країни, адже це дасть змогу перезапустити повоєнну економіку країни через підсилення ОПК країни, вихід на нові ринки збуту озброєнь, доступ до новітніх технологій при спільному виробництві зброї, зниження оподаткування виробництва ОПК і дозвіл на експорт, що додатково простимулює модернізацію власного озброєння та створить нові робочі місця. З огляду на те, що закупівля за кордоном озброєнь і військової техніки не забезпечує усіх оборонних потреб країни, необхідно розвивати власний ОПК, зокрема шляхом залучення у цей сектор приватних інвестицій. Пріоритетом є оснащення сил оборони високоточною зброєю, технічними засобами розвідки, протитанковими комплексами та артилерійськими системами, багатофункціональними безпілотними авіаційними комплексами, засобами радіоелектронної боротьби. Оснащення ЗСУ сучасними системами озброєнь доцільно здійснювати також з використанням механізмів державно-приватного партнерства на договірній основі й у рамках міжнародної безпекової допомоги.

¹⁸⁴ Білецький А. Буде перемир'я чи ні, ми перебудуємося або помremo. *Українська правда*. 7 січня 2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/01/7/7492235/> (дата звернення: 27.03.2025).

Розділ 4

ЕКОНОМІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

4.1. Фундаментальна і актуальна структура співвідношення економіки і права

Безсумнівним є положення про те, що повоєнне відродження України має не просто відбудувати втрачене, а формувати українську економіку і суспільство на новій, сучасній, реконструктивній основі. Це завдання потребує вирішення цілої низки принципових питань, до яких належить також правове забезпечення повоєнного відродження України. Правова система, її інститути та регуляторні акти можуть відкривати простір для перетворювальної інноваційної діяльності, можуть бути до неї нейтральними, або створювати перепони, консервувати структури, які не відповідають новим реаліям. Це значно підсилює актуальність проблем правового забезпечення повоєнного економічного і суспільного розвитку.

Економіка і право перебувають у складному взаємозв'язку, без врахування якого неможливо створити ні ефективну економіку, ні відповідну правову систему. Ключовим у цьому взаємозв'язку є розуміння фундаментальної й актуальної структури співвідношення економіки і права. Актуальна структура складається з тих самих елементів, що і фундаментальна, але роль значення елементів в актуальній структурі змінюється. Те, що було підґрунтям у фундаментальній структурі, в актуальній стає обґрунтованим, і навпаки. Економіка — це система матеріальних відносин між людьми щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання благ, а право виражає вольові відносини між людьми. Вольові відносини здійснюються у самому економічному процесі і залежать від нього, але правову форму вони набувають у разі їх унормування. В унормованому стані вони стають активним чинником впливу на економічні відносини.

Звідси витікає, що у фундаментальній структурі економічні процеси передують і обумовлюють правові відносини. В актуальній структурі це співвідношення змінюється на протилежне, відбувається «обертання основи»: не економіка обумовлює право, а право передує і визначає зміст економічного процесу. В

доринковому господарстві виробник безпосередньо був поєднаним із землею як головним засобом виробництва. Жодного окремого акта поєднання виробника із засобами виробництва не існувало. У ринковій економіці, де панує наймана праця, перш ніж увійти в економічний процес, робітник повинен пройти правову процедуру найму, укласти угоду з роботодавцем. В актуальній структурі ринкової економіки фактично всі економічні дії (підприємницька діяльність, інвестування, кредитування тощо) потребують попередніх правових процедур. Феномен «обертання основи» має суттєве значення для правового забезпечення функціонування економіки, бо право повинно відповідати суті економічного процесу і спрямовувати його в корисному для суспільства і суб'єктів економічної діяльності напрямі.

Право є однією з форм інститутів, які можуть бути інклюзивними і екстрактивними. Інклюзивні інститути відкривають можливості для людей реалізувати свої здібності, захищають їхні права і забезпечують доступ до ресурсів. Екстрактивні інститути сприяють зосередженню влади в руках еліти і стримують економічний розвиток¹⁸⁵. Ці висновки нобелівських лауреатів з економіки 2024 року необхідно доповнити двома положеннями. По-перше, інститути, як правило, виникають як спосіб розв'язання суперечностей і на висхідному етапі свого розвитку відіграють позитивну роль, тобто є інклюзивними, але потім перестають відповідати новим економічним реаліям і перетворюються на екстрактивні. Наприклад, патріархальне рабство у первісному суспільстві, колонат у рабовласництві тощо.

По-друге, інститут (і правова норма як його форма) не працює належним чином сам по собі. Він функціонує у певному інституційному середовищі, елементом якого він є сам. І якщо інституційне середовище є іншим порівняно з тим, у якому цей інститут виник (це буває тоді, коли інститут просто переноситься з однієї країни в іншу шляхом копіювання законодавчих норм без належного їх аналізу й адаптації до умов країни-реципієнта), то він може перетворитися з інклюзивного на екстрактивний.

¹⁸⁵ The Prize in Economic Sciences 2024. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2024/popular-information/> (дата звернення: 27.03.2025).

4.1. Фундаментальна і актуальна структура співвідношення економіки і права

Наприклад, закон про банкрутство, який у своїй початковій формі нерідко ставав інструментом рейдерства. З урахуванням цих обставин необхідно запроваджувати не окремий інститут, а інституційний комплекс, тобто інститут у його взаємозв'язку з іншими інститутами (законами, правовими нормами). Це також важливо для ефективності правового забезпечення повоєнного відродження і розвитку економіки України.

Для вирішення проблем правового забезпечення повоєнного економічного відродження України необхідно: 1) мати чітке уявлення про стан економіки і суспільства; 2) з'ясувати об'єктивні тенденції світового і регіонального розвитку; 3) знайти шляхи приведення траєкторії руху українського суспільства у відповідність до прогресивних глобальних тенденцій (для України ці завдання конкретизуються через її рух до інтеграції у Європейський Союз); 4) сформулювати правове поле, адекватне завданням повоєнного відродження України.

Війна росії проти України призвела до втрати значної частини економічного потенціалу — руйнування енергетичних, промислових, аграрних, інфраструктурних та інших об'єктів, істотне зменшення людського потенціалу (внаслідок бойових дій і вимушеної еміграції), неспроможність самостійно, без зовнішньої допомоги, забезпечувати фінансування воєнних і соціальних потреб. За оцінками Світового банку, зробленими на початку 2024 р., Україні потрібно буде для відновлення і відбудови протягом наступного десятиліття 486 мільярдів доларів США¹⁸⁶. Ця сума зросте до часу припинення бойових дій. Вийти з такого стану можна лише на основі адекватного позиціонування України з точки зору вирішення внутрішніх проблем і по відношенню до зовнішнього світу. При цьому необхідно врахувати світовий досвід пошуку моделей успішного розвитку.

¹⁸⁶ UKRAINE. Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3). February 2022 — December 2023. February 2024, the World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

4.2. Міжнародний досвід пошуку моделей успішного економічного розвитку

У науковій літературі, присвяченій пошуку шляхів виходу країн у першій ешелон, розглядаються стратегії модернізації, наздоганяючого і випереджаючого розвитку, експортної орієнтації та імпортозаміщення¹⁸⁷, але не звертається увага на те, що визначальним чинником успішності були не самі по собі стратегії імпортозаміщення чи експортної орієнтації, випереджаючого чи наздоганяючого розвитку, а створення виробництв у власній країні, без чого ні імпортозаміщення, ні експортної орієнтації взагалі не може бути.

Найбільш узагальнено досвід створення моделей розвитку представлено Вашингтонським, Пекінським, Мумбайським, Сеульським та Європейським консенсусами. Осердям Вашингтонського консенсусу, запропонованого Дж. Уільямсоном¹⁸⁸, були, як зазначав Дж. Гелбрейт, лібералізація, приватизація і дерегуляція. Ці принципи широко використовувалися багатьма країнами Латинської Америки, Африки, Азії та Європи. Сам Дж. Уільямсон наполягав на 10 принципах, до яких, зокрема, входили фіскальна дисципліна, пріоритетність видатків бюджету на охорону здоров'я, освіту, інвестиції в інфраструктуру, помірні податкові ставки за

187-1

¹⁸⁷ Burkett P., Hart-Landsberg M. A Critique of «Catch-Up». *Theories of Development. Journal of Contemporary Asia*. 2003. № 33(2). P. 147–171. URL: <https://doi.org/10.1080/00472330380000101> (дата звернення: 27.03.2025); Железняк Я. 5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України. LB.ua. 2022. URL: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html (дата звернення: 27.03.2025); Москаленко О. М. Випереджаючий економічний розвиток: теоретико-інституціональні засади і проблеми реалізації в Україні. *Економіка України*. 2014. № 8(633). С. 4–18; He C. *China Modernization Report Outlook (2001–2010)*. Peking University Press. March 20, 2013; Лизун М. В. Випереджаюче економічне зростання: міжнародний та український аспекти : дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02. Тернопіль, 2007. 207 с.; Mathews J. A. Catch-up Strategies and the Latecomer Effect in Industrial Development. *New Political Economy*. 2006. № 11(3). P. 313–335. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13563460600840142> (дата звернення: 27.03.2025).

187-2

¹⁸⁷⁻² (дата звернення: 27.03.2025); Москаленко О. М. Випереджаючий економічний розвиток: теоретико-інституціональні засади і проблеми реалізації в Україні. *Економіка України*. 2014. № 8(633). С. 4–18; He C. *China Modernization Report Outlook (2001–2010)*. Peking University Press. March 20, 2013; Лизун М. В. Випереджаюче економічне зростання: міжнародний та український аспекти : дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02. Тернопіль, 2007. 207 с.; Mathews J. A. Catch-up Strategies and the Latecomer Effect in Industrial Development. *New Political Economy*. 2006. № 11(3). P. 313–335. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13563460600840142> (дата звернення: 27.03.2025).

188

¹⁸⁸ Williamson J. (1999). What Should the World Bank Think about the Washington Consensus? / Peterson Institute for International Economics. July 1, 1999. URL: <https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/what-should-world-bank-think-about-washington-consensus?ResearchID=351/> (дата звернення: 27.03.2025).

4.2. Міжнародний досвід пошуку моделей успішного економічного розвитку

широкої податкової бази, ринкові засади відсоткових ставок і валютного курсу тощо. Такий підхід підтримували МВФ і Світовий банк, адміністрація США і найвідоміші аналітичні центри США. Саме це і давало можливість називати такий підхід консенсусом. Практичне використання Вашингтонського консенсусу мало суперечливий ефект, а криза 2008–2009 рр. поклала край його впливу на економічну політику¹⁸⁹. Україна, яка активно використовувала головні принципи Вашингтонського консенсусу і була відкрита до глобалізаційних процесів, фактично деіндустріалізувалася і навіть у довоєнні роки не досягала 70% ВВП 1991 р.

На зміну Вашингтонському прийшов Пекінський консенсус. Така назва була запропонована Дж. Рамо (консультантом американської інвестиційної компанії «Goldman Sachs» і професором китайського університету Цінхуа)¹⁹⁰, хоч це не був консенсус у звичному сенсі. Це була китайська модель успішного економічного розвитку, на яку дедалі більше звертали увагу. Оцінки цієї моделі також є суперечливими, але практичний успіх Китаю, який став однією з провідних країн світу і конкурує із США за світове лідерство, є беззаперечним. Цю модель не можна оцінювати за критеріями віднесення до наздоганяючого чи випереджаючого розвитку, експортоорієнтованої стратегії чи стратегії імпортозаміщення, бо все це використовувалося в комплексі. Дослідники звертають увагу на те, що Пекінський консенсус має інноваційну спрямованість, є зорієнтованим на збалансований якісний розвиток і підвищення соціальної рівності та враховує національну специфіку¹⁹¹.

Економічне зростання Індії звернуло увагу на нову модель, яку Л. Саммерс, радник Б. Обама, назвав Мумбайським консен-

¹⁸⁹ Голюк В. Я., Волощук С. Д. До питання вибору економічного консенсусу розвитку держави через моделювання заощаджень. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 8. С. 25–28. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2015/7.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁹⁰ Ramo J.C. The Beijing Consensus. URL: <https://fpc.org.uk/wp-content/uploads/2006/09/244.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁹¹ Дем'яненко Б. Л., Дем'яненко В. М. «Китайська модель (реформ)» («Пекінський консенсус»): причини і сутність стрімкого економічного піднесення Китаю. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. (8), 165–195. URL: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249046> (дата звернення: 27.03.2025).

189

190

191

сусом. У 2010 р. дослідницький центр «Гетвей Хаус» (Мумбай) сформулював 6 принципів Мумбайського консенсусу: плюралістична демократія, стратегія поступового досягнення результату і децентралізація (у політичній практиці), розвиток і укріплення широких мас (у соціально-економічному аспекті), превалювання виробництва товарів і послуг, орієнтованих на внутрішній ринок (в економічній сфері), приватне підприємництво і інновації (у бізнесі), неекспансійна міжнародна політика, орієнтована на співробітництво (у геополітиці)¹⁹².

Ще одна економічна модель, яка була запроваджена у Південній Кореї, розглянута на саміті G-20 у листопаді 2010 р. і представлена як нова концепція зростання світової економіки та соціального прогресу, названа Сеульським консенсусом. Стовпами цієї моделі стали: інфраструктура, розвиток людських ресурсів, торгівля, приватні інвестиції та створення робочих місць, продовольча безпека, стійке зростання, фінансова доступність, мобілізація внутрішніх ресурсів та обмін знаннями¹⁹³. Крім того, і це дуже важливо, Сеульський консенсус виходить з того, що немає загальної для всіх країн формули економічного розвитку¹⁹⁴.

Європейський Союз, піклуючись про стратегію розвитку, ухвалив свій документ, який назвали Європейським консенсусом. Він був прийнятий у 2005 р. і спрямований на подолання поглиблення нерівності між бідними і багатими країнами, зростання нестабільності та кризових явищ¹⁹⁵. У 2017 р. було ухвалено

192

¹⁹² Голук В. Я., Волошук С. Д. До питання вибору економічного консенсусу розвитку держави через моделювання заощаджень. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 8. С. 28. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2015/7.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

193

¹⁹³ G20. Annex II to G20 Leader's communique: Multi-Year Action Plan on development. Seoul. 2010. November 12. URL: https://g7g20-documents.org/fileadmin/G7G20_documents/2010/G20/Korea/Leaders/2%20Leaders%27%20Annexes/Annex%20II%20to%20Seoul%20Summit%20Document%20%20MultiYear%20Action%20Plan%20on%20Development_12112010.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

194

¹⁹⁴ Голук В. Я., Волошук С. Д. До питання вибору економічного консенсусу розвитку держави через моделювання заощаджень. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 8. С. 28. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2015/7.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

195

¹⁹⁵ The European Consensus on Development. *EUR-Lex. Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-european-consensus-on-development.html> (дата звернення: 27.03.2025).

4.2. Міжнародний досвід пошуку моделей успішного економічного розвитку

оновлений Європейський консенсус¹⁹⁶, який врахував Цілі сталого розвитку ООН¹⁹⁷, сформовані у 2015 р., і Порядок денний ООН у сфері сталого розвитку до 2030 р.¹⁹⁸. Він зберігає спрямованість на боротьбу з бідністю і акцентує на економічній, соціальній та екологічній складових сталого розвитку, передбачає розширення співпраці із зацікавленими партнерами.

Уважне вивчення змісту та історичних умов прийняття розглянутих консенсусів свідчить, що назва «консенсус» — це умовність. Вашингтонський, Сеульський і Європейський консенсуси певною мірою відповідають цій назві, бо вони мали офіційне визнання міжнародними структурами (Вашингтонський консенсус підтримали МВФ і Світовий банк, Сеульський — G-20, Європейський — прийнято ЄС), а Пекінський і Мумбайський консенсуси — це просто успішні моделі розвитку Китаю та Індії, які стали привабливими для інших країн. Крім того, Сеульський консенсус, який сформовано на основі моделі розвитку Південної Кореї, після рішень G-20 став офіційним документом з рекомендаціями щодо міжнародної допомоги розвитку, сконцентрованої на інвестиціях в інфраструктуру й довгострокових структурних реформах. Європейський консенсус також спрямований на міжнародне співробітництво, передбачаючи насамперед боротьбу з бідністю, соціальні права людини та зростання добробуту¹⁹⁹.

З метою узагальнення міжнародного досвіду всі консенсуси можна розглядати як моделі успішного розвитку. Ці моделі втілюють фактично всі основоположні варіанти розвитку і поєднують

¹⁹⁶ European Consensus on Development — «our world, our dignity, our future» — English (signed version) 26/06/2017. *European Commission*. 2022, March 8. URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/european-developmentpolicy/european-consensus-development_en/ (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁹⁷ Цілі сталого розвитку. *United Nations Development Programme*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁹⁸ Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. *United Nations Development Programme*. 11 May 2018. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> (дата звернення: 27.03.2025).

¹⁹⁹ Піляєв І. С. Сеульський та Європейський консенсуси з питань розвитку: чи можлива спільна платформа по Україні? *Економічна теорія*. 2024. № 3. С. 73. URL: <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.073> (дата звернення: 27.03.2025).

усі базові компоненти, але в кожній моделі є провідна ланка, яка відіграла структуроутворювальну роль. Вашингтонський консенсус базується на ліберальних у своїй суті засадах розвитку. Пекінський консенсус активно використовує роль держави в економічному розвитку і зростанні експортного потенціалу. Мумбайський консенсус орієнтує на розвиток внутрішнього ринку і споживання та формування середнього класу як основи економічного розвитку. Сеульський консенсус, який передбачає насамперед розвиток інфраструктури, захист інвестицій, ефективне державне управління і соціальний захист, містить також висновок про те, що кожна країна має свою специфіку і не існує єдиної формули успіху для всіх країн. Європейський консенсус акцентує на міжнародній співпраці задля подолання бідності та розривів у розвитку країн.

З проведеного аналізу можна зробити такі висновки:

– основою успішності економічного розвитку країн є створення виробництва у своїй власній країні, які є основою імпортозаміщення, експортної орієнтації, стратегій як наздоганяючого, так і випереджаючого розвитку. Це можна узагальнено визначити як формування національно укоріненого розвитку;

– важливими складовими успіху є створення достатньо ліберального ринкового і конкурентного у своїй основі середовища (Вашингтонський консенсус), активне використання держави у визначенні та підтримці стратегічних напрямів розвитку (Пекінський консенсус), всебічний розвиток внутрішнього ринку (Мумбайський консенсус), стратегічне значення розбудови інфраструктури (Сеульський консенсус), соціальний розвиток і міжнародна співпраця (Європейський консенсус). До цього необхідно додати промислову політику, яка виходить із забуття і стає актуальною, важливий для умов України аграрно-сільський розвиток, а також врахувати імператив інноваційного розвитку — квінтесенцію доповіді М. Драги «Майбутнє європейської конкурентоспроможності»²⁰⁰, під час презентації якої в Євро-

4.2. Міжнародний досвід пошуку моделей успішного економічного розвитку

парламенті він сказав: «Інноваційний розрив лежить в основі уповільнення зростання продуктивності в Європі порівняно зі США. Тому ми маємо повернути інновації до Європи — і у доповіді пропонується зробити це шляхом реформування всієї інноваційної екосистеми»²⁰¹;

– жодна з моделей не може бути застосована механічно, у своїй початковій формі, бо вона включає в себе в неявному вигляді національну специфіку, поза якою вона втрачає риси успішності і навіть може давати негативні ефекти. Україна повинна уважно вивчити весь світовий успішний досвід, глобальні тренди, специфіку власного середовища, значно деформованого війною, і на цій основі сформуванати національну модель розвитку. Цієї моделі ще не існує, вона тільки формується, але уже запропоновано її назву — Київський консенсус²⁰²;

– правове забезпечення повоєнного економічного відродження України повинно враховувати особливості траєкторії економічної динаміки України і необхідність перехідного періоду для імплементації норм європейського законодавства, бо їх пряма імплементація може давати негативні ефекти внаслідок суттєво нижчого рівня економічного розвитку та його якості.

²⁰¹ Draghi Mr. Presentation of the report on the Future of European competitiveness / European Parliament. Strasbourg. 17 September 2024. URL: https://commission.europa.eu/topics/strengthening-european-competitiveness/eu-competitiveness-looking-ahead_en#paragraph_47059/ (дата звернення: 27.03.2025).

²⁰² «Київський консенсус» задля економічного відродження України (довідка академіка НАН України Валерія Гейця). *Світ*. 2024, 23 листопада. URL: <https://svit.kpi.ua/2024/11/23/київський-консенсус-задля-економі/> (дата звернення: 27.03.2025).

201

202

4.3. Національно укорінений розвиток — ключова умова повоєнного відродження

Змістом національно укоріненого розвитку є створення господарського комплексу, який базується на використанні національних сировинних, трудових і науково-технічних ресурсів для організації мережі ланок переробки сировини в кінцеву продукцію задля задоволення споживчих та інвестиційних потреб населення, зростання його добробуту та експорту. Такий підхід дасть змогу перетворити Україну з економічно фрагментованого сировинного придатка більш розвинених держав на повноцінного суб'єкта міжнародних економічних відносин.

Реалізація такого підходу насамперед передбачає низку скоординованих дій, починаючи з визначення, з одного боку, внутрішніх потреб і зовнішнього попиту, а з іншого — наявних ресурсів для їх задоволення, на основі чого вибудовується мережа ланцюгів переробки сировини в готову продукцію, вирішуються завдання організаційного та фінансового забезпечення цього процесу.

Загальна структура механізму національного укорінення економічного розвитку має: механізм цілепокладання (наукове забезпечення політики національно укоріненого розвитку, стратегічне планування, розроблення планово-ринкових механізмів вирішення стратегічних завдань); механізми забезпечення досягнення мети національно укоріненого розвитку (логістичний — перетворення ресурсів на готову продукцію, організаційного та фінансово-кредитного забезпечення)²⁰³.

Такий механізм спирається на використання сили взаємодії двох протилежних інститутів: ринку і держави. Панівне положення в економічному мейнстрімі — що менше держави в економіці, то краще — є продуктом ринкового фундаменталізму і не відповідає сучасним реаліям. У цьому випадку спочатку ринку приписують здатність вирішувати всі проблеми, а потім, коли з'ясується, що він не здатний це робити, фіксуються так звані

²⁰³ Гриценко А. А. Механізми забезпечення економічної стійкості та безпеки на засадах національної укоріненості економічного розвитку. *Економічна теорія*. 2024. № 3. С. 11–12. URL: <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.005> (дата звернення: 27.03.2025).

4.3. Національно укорінений розвиток — ключова умова повоєнного відродження

«провали ринку», які дозволяється заповнювати втручанням держави. Реальність зовсім інша. Кожний громадянин має спільні та відмінні від інших громадян економічні інтереси. Спільні інтереси не можуть бути реалізовані окремо кожним громадянином. Для цього потрібен один суб'єкт, яким є держава. Тому громадяни шляхом демократичних процедур, виборів і голосування передають цю функцію державі. А приватні економічні інтереси громадяни як суб'єкти господарювання реалізують через ринок.

Отже, ринок і держава реалізують свої власні функції: ринок є формою погодження інтересів приватних власників товарів, виробника і споживача, а держава є представником спільних інтересів усіх громадян суспільства. Ці функції не замінюють, а доповнюють одна одну. Вони є комплементарними. Теорія «провалів ринку» сама є провальною теоретичною аберацією, бо спочатку приписує ринку невластиву йому функцію, а потім її невиконання називає провалом. Це схоже на те, якби ми спочатку вирішили, що крокодил може все, приписали йому невластиву функцію, а потім невміння літати назвали його провалом.

Сама дійсність постійно перекреслює цю «провальну» теорію, бо в кризових ситуаціях ринкові фундаменталісти забувають про свою теорію і діють відповідно до реалій. Що б було, якби під час економічної кризи 2008 р. держава не втрутилася в економічний процес і не застосувала антикризові заходи? Руйнівні процеси були б значно масштабнішими і глибшими. Роль держави була визначальною і в період боротьби з коронавірусною пандемією, яка розпочалася у 2019 р. Прихильники ринкового фундаменталізму забувають про свою теорію і фактично діють відповідно до обставин. Майже достовірним є теоретичне положення про комплементарність функцій держави і ринку²⁰⁴. Це положення є особливо актуальним в умовах повоєнного відродження України, коли збалансованість економіки і суспільних структур порушена війною і потребує цілеспрямованих дій з її відновлення на основі стратегії національно укоріненого розвитку.

²⁰⁴ Гриценко А. А. Методологія дослідження трансформації економічних функцій держави в умовах глобалізації. *Економіка України*. 2021. № 7. С. 5–13. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.005/> (дата звернення: 27.03.2025).

Стратегія національно укоріненого розвитку не є ізоляцією національної економіки від зовнішнього світу. Навпаки, вона передбачає використання всіх можливостей міжнародної співпраці, але не як стихійного процесу, який веде до деградації національної економіки внаслідок її слабкої конкурентоспроможності порівняно з розвиненими економіками, а як процесу, спрямованого на розвиток національного виробництва шляхом мобілізації внутрішнього потенціалу і залучення іноземного капіталу.

У цій стратегії важливо врахувати особливості сучасного етапу соціально-економічного розвитку суспільства. Згідно з логіко-історичною концепцією, яка є альтернативною цивілізаційному і формаційному підходам, ми перебуваємо на інформаційно-цифровому етапі переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки²⁰⁵. У цивілізаційному підході розвиваються і зникають цивілізації, але вони не є історичними етапами прогресивного розвитку суспільства як цілого. У формаційному підході кожна наступна ступінь є вищою порівняно з попередньою і розвиток суспільства має свою загальну історію, але в ній кожна наступна формація знищує і змінює попередню. В логіко-історичному підході кожна наступна система включає в себе попередню як своє підґрунтя, перетворюючи її на свою підсистему: натурально-господарська система стає підсистемою індустріально-ринкової, бо виробництво продуктів і їх споживання нікуди не зникає, воно лише опосередковується товарно-грошовими відносинами, які стають основоположними; інформаційно-мережева система не знищує індустріально-ринкову, а заглиблює її в свою основу, концентруючись на виробництві інформації як головного продукту і ресурсу.

Інформаційно-мережева економіка проходить три етапи свого розвитку: інформаційно-аналоговий, який уже переважно пройдено, інформаційно-цифровий, на якому ми перебуваємо, і нейромережевий, який ще до завершення попереднього етапу започатковано з кінця 2021 р. на основі переходу до масового

²⁰⁵ Формування інституційної архітектури інформаційно-мережевої економіки : монографія / за ред. академіка НАН України А. А. Гриценка; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»; ДННУ «Академія фінансового управління». Київ, 2021. 736 с.

застосування штучного інтелекту. В процесі економічного розвитку інформаційно-мережеві технології стають елементами інформаційно-цифрових, а останні — нейромережевих. Наприклад, при проведенні наукових конференцій онлайн у просторі учасника конференції від його очей до екрана комп'ютера діють інформаційно-аналогові технології, а між комп'ютерами — інформаційно-цифрові. Якщо на конференції використовують штучний інтелект, то тоді до цього долучаються і нейромережеві технології, які перебувають на початковому етапі розвитку. Ці технології обумовлюють відповідні форми економічних відносин. Коли, наприклад, людина одержує заробітну плату на платіжну карту, а потім купує в торговельному центрі товари, то рух вартості як основи обміну відбувається лише у віртуальному просторі, а в реальності залишається праця і одержання товару для споживання, тобто натурально-господарські відносини, започатковані разом з виникненням людства і знову актуалізовані на новому етапі.

Криві попиту і пропозиції на мережеві блага мають конфігурацію, яка є протилежною кривим попиту і пропозиції на звичайні матеріальні блага. Наприклад, корисність телефона як мережевого блага зростає разом з кількістю телефонів (один телефон взагалі не має корисності). Відповідно, крива попиту на мобільний телефон як мережеве благо є зростаючою, тоді як крива попиту на звичайні матеріальні блага є спадаючою. Разом з розповсюдженням мережевих благ змінюються закони попиту і пропозиції з усіма економічними наслідками, які витікають із цих змін. Якщо це не буде враховано в економічній політиці, то зростатимуть хаотичність і кризовий характер розвитку.

Розуміння специфіки інформаційно-мережевої економіки і переходу до неї від індустріально-ринкової системи має важливе значення для правового забезпечення цього історичного процесу. Інформаційно-мережева економіка базується на принципово інших економічних законах функціонування порівняно з індустріально-ринковою. Її основним продуктом і ресурсом стає інформація, яка може бути одночасно власністю всіх і кожного, чого в принципі не може бути в індустріально-ринковій економіці, яка базується насамперед на приватному привласненні

матеріально-предметних продуктів і послуг. Тому правове забезпечення функціонування інформаційно-мережевої економіки повинно враховувати ці трансформації. До цього додаються ще й особливості воєнно-повоєнного стану економіки України і необхідність імплементації європейського законодавства, що значно ускладнює вирішення проблем правового забезпечення функціонування української економіки і суспільства в цілому.

4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України

Відсутність цілісності української економіки, її фрагментованість обумовлені частково попередньою траєкторією розвитку, частково наслідками війни. Ця характеристика стосується і суспільства в цілому, і його правової системи, яка має багато невідповідностей, суперечностей і прогалин у законодавстві. Повоєнне відродження — це час, коли доцільно не тільки створити правові форми, що сприяють відбудові, а й навести лад у правовій системі, зокрема в частині, що стосується регулювання економічних відносин.

Врахування особливостей сучасних трансформацій, пов'язаних з формуванням інформаційно-мережевої економіки, обумовлює необхідність відповідних змін у вирішенні проблем правового забезпечення цих трансформацій. Основою індустріально-ринкової економіки є приватна власність. Вона є адекватною економіці, в якій панує виробництво матеріально-предметних благ. В інформаційно-мережевій економіці поступово визначальним стає виробництво інформації, колись таку роль виконувало аграрне виробництво (зараз у США воно дає менш як 1% ВВП), потім індустріальне, яке раніше давало понад половину ВВП, а тепер його частка значно зменшилася, поступившись місцем розвитку сфери послуг. Виробництво і поширення інформації також відбувається через розвиток сфери послуг.

Привласнення і використання певного матеріального предмета однією людиною виключає таке ж відношення до цього предмета іншої людини. Тому в індустріально-ринковій економіці основою є приватна власність. З поширенням і зростанням ролі виробництва інформації розвивається всезагальна власність, об'єкт якої може бути привласнений всіма і кожним. Всезагальна власність не заперечує приватну, а виводить її на новий рівень: одне і те саме інформаційне благо може бути приватною (особистою) власністю всіх. Особливістю інформаційного блага є те, що воно може бути вироблено один раз і розповсюджено безоплатно чи продано багато разів. Межею тут є кількість споживачів. Це створює нову реальність, яка набуває суттєвого економічного значення і потребує відповідних правових форм.

Економічним підґрунтям всезагальної власності є всезагальна праця, прикладом якої є наукова праця, винахід, відкриття. Вчений може працювати один, але у своїй діяльності використовувати наукові здобутки Арістотеля, Гегеля, Ньютона і інших. Його індивідуальна і відособлена праця є скооперованою в своїй основі із працею усіх попередників і має всезагальний характер, а сама операція не обмежена у просторі і часі. Тому і результатом всезагальної праці є продукт, що повинен бути у всезагальній власності, частина якої належить виробнику продукту. Наприклад, зареєстрований патент згідно з таким підходом є всезагальною власністю, частиною якої є інтелектуальна власність володаря патенту.

Згідно з ч. 5 ст. 8 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»²⁰⁶ «винахіднику належить право авторства, яке є невід'ємним особистим правом і охороняється безстроково». Частиною 6 ст. 28 цього Закону передбачено: «Володілець патенту може передавати на підставі договору виключні майнові права інтелектуальної власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником...»²⁰⁷.

Правонаступник має право зробити з винаходом все, що бажає, наприклад, не дати використовувати, що в історії траплялося, коли монополії викупували патенти, щоб не дати конкурентам їх застосувати і не знецінити свої капіталовкладення, що ще не окупилися. Такі дії не порушують чинне законодавство. Але якщо виходити із всезагального права на патент, то тоді викуп патенту з метою його виключення із застосування повинно бути заборонено законом, бо це порушує право суспільства як суб'єкта всезагальної власності на отримання користі від використання патенту. Доречно наголосити, що це ніяк не порушує прав інтелектуальної власності винахідника.

Виникнення і розвиток відносин всезагальної власності як нової реальності, яка ще не має належного правового забезпечення, часто буде призводити до формування інституційних пасток, які виникають внаслідок того, що існуюча правова норма

²⁰⁶ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.

²⁰⁷ Там само.

4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України

(інститут) стає неефективною, бо перестає відповідати змісту нових відносин і тому стримує їх розвиток. Прикладом застосування принципів приватної власності до об'єктів, що за своєю природою адекватні всезагальному привласненню, в Україні є плата за друкування статей в журналах, які індексуються в наукометричній базі Scopus, що належить приватній компанії нідерландського походження з великими прибутками.

Український аспірант, місячна стипендія якого у 2024 р. становила 8023 гривні, повинен заплатити за друкування статті — результату своєї праці — в журналі, що індексується в Scopus, в середньому 700–1000 доларів США, тобто приблизно тримісячну стипендію. Це суперечить суспільній суті наукової діяльності, стримує її розвиток і породжує цілу низку форм паразитування на цій ситуації. Так, у базі даних Scopus з'являються хижацькі журнали, в яких лише за три роки було опубліковано понад 160 тисяч статей, що становило майже 3% досліджень, проіндексованих у Scopus за цей проміжок часу²⁰⁸. В інтернеті можна замовити статтю в скопуючому журналі без будь-якої участі у її підготовці тощо.

Усе це є наслідком застосування правил і норм, що виникли на суспільно-технологічній базі індустріально-ринкової економіки і продовжують застосовуватися до вирішення проблем, що виникли в умовах формування інформаційно-мережевої економіки на зовсім іншій суспільно-технологічній основі. Для виникнення таких пасток існує реальне підґрунтя, пов'язане із зміною базових форм власності. Але важливо оперативнo, з одного боку, їх фіксувати і долати, з іншого — прогнозувати їх виникнення і уникати. Провідна роль у цьому процесі належить правовому інструментарію. В міжнародному просторі рейтингування журналів та відбір статей для публікації в них доцільно проводити міжнародними організаціями на безоплатній основі для авторів (за рахунок внесків зацікавлених держав). А в Україні доцільно створити національну базу.

²⁰⁸ Dalmeert S. C. Hundreds of 'predatory' journals indexed on leading scholarly database. Nature. 08 February 2021. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-021-00239-0> (дата звернення: 27.03.2025).

Спробами знайти проміжні економічні форми між приватними і всезагальними благами та відшукати відповідні їм способи забезпечення ними членів суспільства є розрізнення суспільних, патронатних і мериторних благ²⁰⁹. Суспільним благом є «таке благо, що забезпечує неподільні вигоди, тобто саме його існування дозволяє кожній особі скористатися ним незалежно від того, скільки інших людей отримують вигоду з нього»²¹⁰. Національна оборона, наприклад, є суспільним благом, яке не можна розподілити між членами і з користування яким не можна нікого виключити. Це благо привласнюється суспільством в цілому і фінансується з податків.

До патронатних благ²¹¹, які потребують підтримки держави на національному рівні, належить, наприклад, діяльність консерваторій. Необхідною і достатньою умовою віднесення благ до патронатних є їх соціальна корисність. Мериторними є такі патронатні блага, приватний попит на які є меншим, ніж це вважає за потрібне держава, і тому вона розширює цей попит за рахунок державних коштів²¹². До мериторних можуть бути віднесені блага, які продукує культура, охорона здоров'я, освіта, наука. Участь держави у забезпеченні цих потреб значною мірою перетворює державні витрати на соціальні інвестиції²¹³.

Теорії суспільних благ і всезагальної власності, на жаль, ще не розроблені належним чином, але розвиток інформаційно-

209

²⁰⁹ Длугопольський О. В. Особливості фінансування суспільних благ в епоху глобальних трансформацій: теоретичні та прикладні аспекти. *Механізм регулювання економіки*, 2011. № 2. С. 113–122. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/24495/1/Dlugopolskiy.pdf>;jsessionid=3BED85E5155 C8EAC03D75145E47D7D41/ (дата звернення: 27.03.2025).

²¹⁰ Downs A. An. *Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row Publishers, 1957. 310 p.

²¹¹ Musgrave R. A. *Merit Goods. The New Palgrave: A Dictionary of Economics, 1st edition*. London, 1987.

²¹² Musgrave R. A. *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*. New York: McGraw-Hill, 1959.

213

²¹³ Длугопольський О. В. Особливості фінансування суспільних благ в епоху глобальних трансформацій: теоретичні та прикладні аспекти. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 2. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/24530/1/4.7_dlugopolsky_%d0%a71.pdf](https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/24530/1/4.7_dlugopolsky_%d0%a71.pdf);jsessionid=463BEEAAA04F653952FE3E3A04BAA4F6 (дата звернення: 27.03.2025).

4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України

мережевої економіки, підвищення ролі суспільних і всезагальних благ потребуватимуть більш ґрунтовного розуміння суті цих явищ і, відповідно, формування адекватних новим реаліям правових форм.

Зважаючи на важливу роль трансформаційних форм переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки, важливо знайти структуроутворювальні опори, які стануть основою подальшого розвитку похідних структур. На них доцільно зосередити увагу і створити для них правове поле для розвитку. Безумовно, для правової системи суспільства такою структуроутворювальною опорою є Конституція країни. Все подальше законотворення виходить з її основоположень. Повоєнне відродження, враховуючи новий стан країни і суспільства, потребуватиме відповідних змін у Конституції України. Але про ці зміни можна буде говорити тільки після завершення війни.

В інформаційно-мережевій економіці такою структуроутворювальною опорою стає штучний інтелект і бази даних, у яких він живе і знаходить засоби для своїх рішень, що дедалі більше проникають в усі сфери людської діяльності, починаючи з навчання і закінчуючи проектуванням та створенням нових об'єктів і траєкторій розвитку. Певний приклад своєчасної реакції на потреби правового забезпечення функціонування нових реалій дає Європейський Союз. В ЄС прийнято перший у світі Закон про штучний інтелект. Він містить основні положення, що передбачають регламентацію правил розроблення, впровадження і використання технологій ШІ, класифікацію за рівнем ризику і заборону використання певних систем ШІ, визначення відповідальності постачальників систем ШІ (включно зі штрафами), а також створення Європейської ради зі штучного інтелекту²¹⁴.

У ЄС зараз також діє Загальний регламент про захист даних (GDPR)²¹⁵. Він забезпечує захист персональних даних усіх осіб у

²¹⁴ Artificial Intelligence Act: deal on comprehensive rules for trustworthy AI. *News European Parliament*. 2023. URL: Dec 09. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231206IPR15699/artificial-intelligence-act-deal-on-comprehensive-rules-for-trustworthy-ai> (дата звернення: 27.03.2025).

²¹⁵ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on

межах ЄС та Єврозони і є складовою законодавства про конфіденційність і права людини. В ньому є положення, що стосуються експорту персональних даних за межі ЄС, питань контролю за персональними даними, спрощення регуляторного середовища для міжнародного бізнесу шляхом уніфікації регулювання в межах ЄС.

З вересня 2025 р. набере чинності Закон ЄС про дані (*EU Data Act* — Акт про дані)²¹⁶. Це — новий нормативно-правовий акт ЄС для Єврозони. Він не регулює захист персональних даних, а покращує обмін даними та забезпечує їх справедливий розподіл шляхом встановлення правил, пов'язаних із доступом та використанням даних. Закладені в ньому положення роблять більше даних доступними для використання, визначають правила щодо того, хто, до яких даних і для яких цілей може отримувати доступ та використовувати їх у ЄС. Акт запроваджує також нові права для користувачів пристроїв Інтернету речей (IoT) щодо доступу та спільного використання даних, створених у результаті застосування цих пристроїв. Загальний регламент про захист даних і Закон ЄС про дані регулюють різні правовідносини і діють паралельно.

У США у жовтні 2022 р. опубліковано проект білля про права ШІ. Він містить керівні принципи для відповідального проектування та використання штучного інтелекту. Цей біль підготовлений Управлінням з політики в галузі науки і технологій Білого дому у співпраці із вченими-правознавцями і широким загалом, зокрема такими великими компаніями, як Microsoft і Google. В ньому розглянуто також фактичні та потенційні порушення цивільних прав з боку штучного інтелекту, особливо в таких галузях, як найм, освіта, охорона здоров'я, доступ до фінансових

215-1

215-2

the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>. (україномовна версія — https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text) (дата звернення: 27.03.2025).

216

²¹⁶ Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act). PE/49/2023/REV/1. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj> (дата звернення: 27.03.2025).

4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України

послуг. Цей набір принципів не є обов'язковим для виконання, але розглядається як ознака майбутніх дій уряду США²¹⁷. У Канаді розглядається проект закону про штучний інтелект і дані²¹⁸. Є певний досвід правового регулювання цих відносин в Південній Кореї, Китаї, Японії.

Нагальним є питання щодо регуляторів цифрового ринку. В Європейському Союзі діє регулятор ринку даних (Європейська комісія з питань захисту даних (GDPR)). У США цими питаннями опікуються Федеральна торгова комісія (FTC), Національне управління США з авіації та космічних досліджень (NASA) та інші урядові установи, а також діють закони окремих штатів. У Канаді працює Комісар із захисту конфіденційності. В Австралії є Комісія з питань інформації. В Індії діє Агентство з питань захисту даних та конфіденційності.

Регулюванням ринку криптовалют і криптоактивів у США займається Комісія з цінних паперів та бірж. У ЄС цими проблемами опікуються Європейська комісія та національні регулятори кожної країни-члена. У Канаді ці ринки у сфері відповідальності Офісу комісара з цінних паперів та інвестицій та Агентства з питань цінних паперів та інвестицій. У Великій Британії діє Фінансова управляюча рада. В Японії — Агентство фінансових послуг. В Індії ринок криптовалют і криптоактивів перебуває у віданні Регулятора фінансових послуг і Міністерства фінансів.

В Україні активно розвиваються процеси цифровізації, входить у масове використання штучний інтелект, з лютого 2023 р. новий чат-бот ChatGPT, який було розроблено компанією OpenAI, став доступним для користувачів в Україні, що викликало жваве обговорення в суспільстві, в тому числі за участю юристів²¹⁹.

²¹⁷ Glover E. AI Bill of Rights: What You Should Know. <https://builtin.com/artificial-intelligence/ai-bill-of-rights>

²¹⁸ The Artificial Intelligence and Data Act (AIDA) — Companion document. Government of Canada. 2022. URL: <https://ised-isde.canada.ca/site/innovation-better-canada/en/artificial-intelligence-and-data-act-aida-companion-document/> (дата звернення: 27.03.2025).

²¹⁹ Глоба К., Вахліс І. Закон України «Про штучний інтелект»: він є? *Юридична Газета*. 13 березня 2023 р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/-zakon--ukrayini-pro-shtuchniy-intelekt-vin-e.html/> (дата звернення: 27.03.2025).

Розширюється використання криптовалют, зокрема для приховування тіньових операцій і доходів. Розвиток процесів цифровізації, використання криптовалют, технологій штучного інтелекту не тільки дає нові можливості подолання просторово-часових обмежень, підвищення ефективності праці, а й створює ризики і загрози щодо захищеності даних, використання нових технологій з метою шахрайства та інших злочинних дій.

Тому досить нагальними є питання законодавчого та нормативно-правового врегулювання застосування цифрових технологій і штучного інтелекту на основі вивчення світового і, насамперед, європейського досвіду, враховуючи необхідність імплементації європейського законодавства з урахуванням специфіки українських умов повоєнного відродження і національного укріплення економічного розвитку. Першочергове значення в цьому плані мають зміни до Закону України «Про віртуальні активи» і прийняття передбачених цим Законом необхідних актів для його реалізації; розроблення і прийняття законів про дані та про штучний інтелект; визначення регуляторів у цій сфері.

Усі ці проблеми і необхідність правового забезпечення їх вирішення пов'язані з переходом від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки. Але є цілий комплекс проблем, пов'язаних з індустріально-ринковою економікою і необхідністю забезпечення її ефективного функціонування у воєнно-повоєнних умовах. Вирішення цих проблем неможливе лише на ринкових засадах, необхідна активна участь держави. Це забезпечується насамперед стратегічним плануванням, яке використовують фактично всі розвинені країни. Закон про стратегічне планування в сучасній індустріально-ринковій економіці відіграє роль структуроутворювальної опори, яка забезпечує скоординовані дії держави і приватного бізнесу, спрямовуючи розвиток на досягнення суспільних цілей.

На жаль, в Україні відсутня належна нормативно-правова база для стратегічного планування. Верховна Рада України неодноразово робила спроби створити законодавче підґрунтя для стратегічного планування. Проект закону України «Про державне стратегічне планування» у 2011 р. розглядався Верховною Радою України, але не був прийнятий. Підготовлений в Мінекономіки

4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України

у 2017 р. проєкт залишився нерозглянутим²²⁰. Відсутність цього Закону істотно гальмує запровадження в практику стратегічного планування, а без нього воєнно-повоєнне відродження економіки України, яка втратила значну частину свого потенціалу і має суттєві диспропорції, неможливе. Сучасні реалії також обумовлюють доопрацювання проєкту закону. Доцільно в ньому передбачити формування і реалізацію національних проєктів. Вони б зосереджували зусилля бізнесу, громадськості та держави на виконанні ключових завдань воєнно-повоєнного розвитку. Нинішні обставини обумовлюють необхідність введення статті про особливості застосування закону про стратегічне планування в період військового стану та післявоєнного відновлення.

Значна роль у стратегічному плануванні належить Національній академії наук України. У розглянутих вище законопроєктах в ст. 23 «Повноваження Національної академії наук у сфері державного стратегічного планування» зазначено, що Національна академія наук бере участь у розробленні Візії майбутнього України, розглядає та обговорює підготовлений документ та надає рекомендації; бере участь у розробленні Стратегії розвитку України в частині підготовки довгострокового прогнозу розвитку України та аналізу геоекономічного та геополітичного положення та конкурентних переваг України²²¹.

Для виконання завдань довгострокового економічного прогнозування в Академії наук України діє Інститут економіки та прогнозування. А для виконання завдань щодо аналізу геоекономічного положення та конкурентних переваг України немає відповідної наукової структури. Раніше існував Інститут світової

²²⁰ Про державне стратегічне планування (Друге читання) : проєкт Закону України. 2011. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt2/reports.leftcol?ptid=9313> (дата звернення: 27.03.2025); Про державне стратегічне планування : проєкт Закону України. 05.12.2017. <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e7b8af7a-7c03-4d5b-aaa5-e1c0d7e84388&title=ProektZakonuUkrainiproDerzhavneStrategichnePlanuvannia> (дата звернення: 27.03.2025).

²²¹ Про державне стратегічне планування : проєкт Закону України. 2017. URL: <https://me.gov.ua/view/bdbf5c62-2499-4f5c-8cc1-212f0781eb28> (дата звернення: 27.03.2025).; Гриценко А. А. Механізми забезпечення економічної стійкості та безпеки на засадах національної укоріненості економічного розвитку. *Економічна теорія*. 2024. № 3. С. 12. URL: <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.005> (дата звернення: 27.03.2025).

220-1

220-2

220-1

221-2

економіки та міжнародних відносин, якого зараз немає. В цих умовах доцільно принаймні створити відповідний відділ в Інституті економіки та прогнозування НАН України.

Для забезпечення виконання функцій, покладених на Національну академію наук України Законом України «Про правотворчу діяльність», в НАН України створено Науково-координаційну раду з питань правотворчої діяльності при Президії НАН України, а Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України затверджено базовою установою цієї ради. Започаткування роботи цих інституцій створює науково-організаційні підґрунтя для вирішення завдань системного забезпечення правотворчої діяльності в нових техніко-технологічних і соціально-економічних умовах і формування в Україні правового поля, адекватного сучасним викликам.

Реалізація на практиці стратегічного планування, використання в цьому процесі цифрових технологій та штучного інтелекту дає можливість істотно підвищити ефективність управління і господарювання. Важливу роль у цьому процесі належить відіграти інституту розвитку на зразок німецької Кредитної установи для відбудови (KfW). Створення цього інституту є необхідним для фінансово-кредитної підтримки вирішення стратегічних завдань. Проект закону України про таку установу був підготовлений ще у другій половині 1990-х рр., але він не був прийнятий. Були багаторазові спроби започаткувати такий інститут, навіть створювалися подібні йому сурогати, але повноцінної Української фінансово-кредитної установи, здатної здійснювати широкомасштабну підтримку процесів відродження і реконструкції економіки України, так і не було створено. Тепер актуальність вирішення цієї проблеми значно зросла. Існує також проблема приведення грошово-кредитної політики у відповідність до нових реалій формування інформаційно-мережевої економіки і вирішення завдань повоєнного відродження України, а також координації цієї політики з бюджетно-податковою.

Європейська спрямованість правового забезпечення повоєнного відродження України тісно пов'язана з Планом Ukraine Facility, який розраховує протягом 2024–2027 рр. спрямувати від ЄС на фінансування державного бюджету, стимулювання

4.4. Правове забезпечення повоєнного відродження економіки України

інвестицій, а також технічну підтримку в реалізації програми 50 мільярдів євро. Цей план має 3 основні блоки (базові реформи, економічні реформи та ключові сектори), а також 3 наскрізні напрями («зелений» перехід, цифрова трансформація та європейська інтеграція), містить 69 реформ, виконання яких оцінюватиметься за понад 150 квартальними індикаторами²²² і передбачає прийняття низки законів і нормативно-правових актів, які будуть створювати необхідне правове забезпечення виконання плану. Ключові рішення щодо інвестування буде приймати Керуюча рада, яка забезпечуватиме стратегічне та операційне управління Ukraine Investment Framework. Уряд України у цій раді братиме участь як спостерігач. У цих умовах особливо важливим є функціонування Української фінансово-кредитної установи, яка матиме можливість використовувати національні фінансові ресурси насамперед для вирішення завдань національного укорінення економічного розвитку.

²²² Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. Ukraine Facility Plan. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/> (дата звернення: 27.03.2025).

Розділ 5

РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

5.1. Теоретико-методологічна доктрина європеїзації правової системи України

Європеїзація є багатовекторним концептом, дослідженням особливостей якого займаються представники різних галузевих наук, зокрема правознавства. Термін «європеїзація», як і багато інших, запозичених з іноземних мов, стає сьогодні чи не найпоширенішим у нашому науково-практичному вживанні стосовно будь-яких питань — політики, економіки, управління, освіти тощо. Проте, якщо у країнах Західної та Центрально-Східної Європи існує незліченна кількість публікацій з європеїзації, то аналогічні наукові розвідки в Україні лише починають розвивати. Європеїзацію дедалі частіше можна охарактеризувати як ту чи іншу роль держав-членів у процесах ухвалення рішень Євросоюзом.

У теоретичному вимірі європеїзація розглядається як процес формування, поширення та інституціоналізації формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, способів дій, які були розроблені на рівні ЄС і згодом інкорпоровані у національне законодавство. Цей процес є надзвичайно актуальним і для України, адже ми прагнемо інтегруватися до європейського правового простору через поступове наближення законодавства до *acquis*.

Процес правового наближення є найбільшим і найскладнішим завданням під час вступу до ЄС. Кожна майбутня держава — член ЄС повинна гармонізувати свою правову систему із положеннями правових актів ЄС. Союз не може функціонувати, якщо ключове законодавство не гармонізоване між його державами-членами. Отже, без прогресу в наближенні законодавства не буде прогресу на шляху інтеграції в ЄС.

Феномен європеїзації права як поступової і багатовекторної трансформації національного та наднаціонального (політичного та правового) ландшафтів уже не одне десятиліття викликає підвищений інтерес у представників європейської правової доктрини та поширюється українською правовою думкою. Динамічний розвиток її форм і механізмів поставив перед експертним співтовариством завдання осмислення їхньої сутності та розуміння меж такого впливу у цілому.

У теорії права європеїзація розглядається через призму двох основних підходів. Перший полягає в нормативному впливі права ЄС на національні правові системи шляхом імплементації європейського законодавства. Другий фокусується на зміні політико-правових цінностей і на формуванні європейської ідентичності серед органів влади, судової системи та суспільства.

У результаті європеїзації відбувається поступова трансформація правопорядків, національних правових інститутів, що дає підстави дійти висновку про те, що європейські стандарти стають невід'ємною частиною національної правотворчої, правозастосовної, правотлумачної і правозахисної діяльності таких держав.

Узагальнюючи наукову доктрину при вживанні поняття європеїзації, можна констатувати й використання аналогів, таких як європейська інтеграція, європеїфікація, регіоналізація, вестерналізація, ЄС-зація, євроїзація, європеїзм, інституціоналізм, наднаціональність, європейські традиції, європейська ідентичність тощо²²³. Поняття та сфери застосування терміна «європеїзація» були предметом у багатьох наукових публікаціях²²⁴. Очевидно, що система координат, у якій закріплено цей термін, досить широка й одночасно далека від значень, що властиві подібним концептам.

У європейській літературі поняття європеїзації вживають у кількох значеннях. Учений К. Вах пропонує розглядати його в семи площинах: географічній, соціологічній, політологічній,

²²³ Радишевська О. Р. Адміністративне право України в умовах європеїзації : монографія. Київ : Вид-во «Талком», 2020. С. 24–54.

²²⁴ Асоціація між Європейським Союзом і третіми країнами: сучасний стан і динамізм в умовах інтеграції та дезінтеграції : монографія / К. В. Смирнова, О. В. Святун, І. А. Березовська та ін., за ред. К. Смирнової. К. : ВПЦ «Київський університет», 2022. 239 с.; Смирнова К. В. Основи права конкуренції Європейського Союзу та «європеїзація» конкуренційного права України : навч. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2021. 223 с.; Смирнова К. В. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом як інструмент європеїзації правового порядку України. *Актуальні питання імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС* (До 20-річчя Української асоціації міжнародного права та 20-річчя кафедри європейського права факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка) : монографія, за ред. д.ю.н., проф. М. Микієвича, 2023; Smyrnova, K. (2023). The «Europeanization» of Competition Law in Ukraine. In: Richter, H. (eds) *Competition and Intellectual Property Law in Ukraine*. MPI Studies on Intellectual Property and Competition Law, vol 31. Springer, Berlin, Heidelberg.

5.1. Теоретико-методологічна доктрина європеїзації правової системи України

правовій, інституційній, макро- та мікроекономічній²²⁵. Свої роздуми вчений обґрунтовує позицією широкого розуміння європеїзації, де методологічною основою є компаративістичний метод наукового пізнання, котре ще К. Дайсон визначив як «процес, що розвивається з часом, що містить складну взаємодію змінних елементів і приводить до диференційованих, взаємозалежних і навіть суперечливих ефектів»²²⁶. Отже, можемо стверджувати, що це своєрідне соціально-культурне запозичення форм, властиве країнам західноєвропейської традиції цивілізаційного розвитку. Дослідниця Т. Флокхарт слушно вказує, що європеїзація — це «динамічний, багатосуб'єктний процес дифузії ідей, процедур і звичаїв у часі та просторі: у ній невід'ємно відстежуються історичні конотації із соціологічним підґрунтям, що знайшло своє підтвердження в проєкті Конституції для ЄС. Єдина Європа шукає своїх спільних коренів у європейській цивілізації, її культурному, релігійному, гуманітарному та правовому минулому — часів Римської імперії, Середньовіччя та Стародавньої Греції»²²⁷. Проте найпоширенішим аспектом, що розроблений в європейській і вітчизняній профільній літературі початку ХХ ст., є політологічний з акцентом на зв'язках з ЄС. Проаналізуємо його основні характеристики. Наприклад, під європеїзацією розуміють експорт європейської структури влади та функціонування соціальних норм: інституціональну організацію та практику, соціальні та культурні традиції, цінності, звичаєву поведінку, культурні норми та взірці поведінки²²⁸. Такий підхід поширено у наукових колах, де європеїзацію розглядають або як один із варіантів вестернізації згори донизу, або як процес свідомого сприйняття державами європейських норм і правил поведінки. Як було зазначено, останнім часом термін «європеїзація» став одним із найбільш часто вживаних в академічному дискурсі з політології та міжнародних

²²⁵ Wach K. Europeizacja — próba systematyki i konceptualizacji podejść badawczych. *Horyzonty polityki*. 2013. Vol. 4. № 8. S. 19.

²²⁶ Wach K. Wymiary europeizacja i jej kontekst. S. 30.

²²⁷ Flockhart T. Europeanization or EU-ization? *The Transfer of European Norms across Time and Space*. *Journal of Common Market Studies*. 2010. Vol. 48. P. 788.

²²⁸ Featherstone K. Introduction: In the Name of «Europe». P. 2.

відносин, оскільки дослідники прагнуть зрозуміти трансформації, що пов'язані з європейською інтеграцією; її вплив на країни — члени ЄС і суміжні держави, особливо на ті, що пережили недемократичні режими та внутрішні конфлікти²²⁹. Відповідно до сформованої в ЄС і його державах-членах концепції, європеїзація символізує поширення у світі загальноєвропейської політики, права, культури та інших цінностей, щоб їх сприймали інші народи, держави та спільноти. Деякі вчені наголошують на тому, що термін «європеїзація» може бути операційним і методологічно виправданим під час аналізу різних форм впливу інтеграційної системи на національні інститути та владні відносини тільки у співвідношенні із зарубіжною європеїстикою.

На думку Я. Костюченка, який здійснив комплексний аналіз правових засад асоціації у відносинах ЄС із третіми країнами й міжнародними організаціями та Україною, теорія європеїзації виступає у двох формах: як процес європеїзації всередині ЄС і як процес поширення його права на треті країни за рахунок імплементації положень об'єднання до правопорядків третіх країн. Автор доводить, що європеїзацію можна визначити як формування, поширення та інституціоналізацію формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, способів дій, спільних переконань і норм, які спочатку було розроблено та консолідовано на рівні ЄС, а згодом — інкорпоровано до законодавств держав — членів ЄС²³⁰. Поняття європеїзації пов'язане з низкою поліцентричних категорій: рецепція; процес переорієнтації форми політики держави щодо залучення політичної та економічної динаміки ЄС; формування, поширення та інституціоналізація формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, способів дій, спільних переконань і норм, які спочатку були розроблені та консолідовані на рівні ЄС, а згодом — інкорпоровані до національного законодавства його держав-членів; транспозиція (перенесення норм відповідних правових

²²⁹ Emerson M. Europeanisation as a Gravity Model of Democratisation. *Centre for European Policy Studies*. Working Document. 2004. 1 Nov. № 214. P. 4.

²³⁰ Костюченко Я. М. Правові засади асоціації у відносинах Європейського Союзу з третіми країнами й міжнародними організаціями та Україною : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2020. С. 312.

5.1. Теоретико-методологічна доктрина європеїзації правової системи України

актів ЄС до національного законодавства, наприклад, зобов'язання за Угодою про асоціацію України з ЄС 2014 р.); адаптація; наближення; регуляторне зближення; законодавча апроксимація (legal approximation); поширення впливу права ЄС на внутрішні правопорядки третіх країн, отже, створення ідентичних правових умов для суб'єктів права²³¹.

Також можна виділити два різновиди реалізації європеїзації: вертикальну і горизонтальну. Так, до вертикальних форм можна віднести прямий вплив норм європейського права на право держав — членів ЄС (top-down) та прямий вплив права держав — членів ЄС на європейське право (bottoms-up). Щодо горизонтальних форм європеїзації, то до них зараховують вплив права однієї європейської країни на іншу через низку форм та методів інституалізації (укладення міжнародних угод, вплив судової практики, робота експертних груп тощо), а також вплив європейського права на право неєвропейських країн (ad-extra).

Європеїзація права — це передусім вплив європейського права (у широкому розумінні) на процеси прийняття, застосування й тлумачення норм національного законодавства.

Європеїзація правового порядку України є складним та системним процесом адаптації національного законодавства до правових стандартів Європейського Союзу у межах євроінтеграційного курсу держави. Цей процес охоплює гармонізацію, імплементацію та трансформацію правових норм з метою забезпечення відповідності українського правопорядку *acquis* (сукупності норм і принципів права ЄС).

Процеси європеїзації правового порядку України можуть реалізовуватися на різних рівнях. По-перше, гармонізація законодавства передбачає поступове узгодження національних правових актів з актами ЄС шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Цей процес має обов'язковий характер у межах виконання міжнародно-правових зобов'язань, визначених Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та

²³¹ Смирнова К. Європеїзація правового порядку України: правові основи та тенденції правозастосування. *Нормативна сила ЄС*. URL: <https://e-learning.iir.edu.ua/pluginfile.php/523=1590766435365> (дата звернення: 27.03.2025).

Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі — Угода про асоціацію). По-друге, імплементація норм права ЄС полягає у впровадженні конкретних положень директив, регламентів та інших актів права ЄС у національну правову систему України. Імплементація здійснюється і через прийняття нових законів, і шляхом модифікації чинних актів. По-третє, інституційна адаптація передбачає реформування державних органів та створення нових інституцій для забезпечення ефективного впровадження європейських норм, зокрема в адміністративному, судовому та митному управлінні. Процедури європеїзації є чітко визначеними в теорії та закріпленими в практиці взаємовідносин між Україною та ЄС. Основною процедурою є виконання зобов'язань, визначених Угодою про асоціацію, що містить плани адаптації законодавства, а також секторальні стратегії гармонізації. Процес гармонізації передбачає моніторинг відповідності національних нормативних актів *acquis* ЄС, прийняття відповідних законодавчих ініціатив і забезпечення контролю за їх реалізацією.

У практичному вимірі це здійснюється через діяльність урядових структур, зокрема Урядового офісу з європейської та євроатлантичної інтеграції, а також через імплементацію на рівні парламенту відповідних законодавчих ініціатив.

Наслідки європеїзації виявляються і в правовій, і в соціально-економічній та політичній сферах. У правовій площині відбувається підвищення якості законодавства завдяки впровадженню європейських стандартів верховенства права, демократії та прав людини. У практичному аспекті це сприяє ефективному захисту прав громадян, підвищенню прозорості діяльності державних інституцій та забезпеченню незалежності судової системи. У соціально-економічній площині європеїзація правового порядку забезпечує доступ до єдиного європейського ринку, створюючи передумови для зростання економіки та іноземних інвестицій. Політичні наслідки полягають у зміцненні демократичних інститутів, покращенні механізмів державного управління та наближенні України до стандартів членства в ЄС.

Власне, європеїзація відбувається за допомогою механізму конвергенції, тобто зближення правового порядку ЄС та України.

А правова конвергенція, своєю чергою, поділяється на правотворчу, правозастосовчу та інтерпретаційну.

Отже, узагальнено та структурно дотримуються такі правила:

– під час прийняття є обов'язок національного законодавця відхилити норми, які суперечать положенням європейського права, і прийняти ті, що їм відповідатимуть;

– під час застосування є обов'язок національних органів публічної влади безпосередньо керуватися нормами європейського права та відмовитися від застосування положень, що йому суперечать;

– під час тлумачення є особливий порядок роз'яснення сенсу та змісту норми права, мета якого — поширення на невизначене коло осіб, що відповідало б меті та завданням європейського права.

Отже, вважаємо, що під європеїзацією права України необхідно розуміти прямий або опосередкований, поступальний вплив на формування вітчизняного правопорядку певних європейських цінностей. Цей вплив виявляється у трансформації національних правових інститутів; підходів до вирішення юридичних конфліктів; особливостях національної правотворчої, правозастосовної, правотлумачної та правозахисної діяльності, які беруть свій початок у європейській правовій традиції.

5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України

Угода про асоціацію між Україною та ЄС є правовим інструментом залучення України до євроінтеграційних процесів та динамічністю розвитку реалізації конституційного принципу набуття повноправного членства в Європейському Союзі²³². Дослідження правового регулювання правовідносин України та ЄС, правової природи Угоди, інституційних та імплементаційних механізмів найбільшого та безпрецедентного міжнародно-правового документа для України є надзвичайно актуальним. Цим питанням глибоко опікувалися й продовжують фокусувати свою увагу такі вчені: Т. Анакіна, М. Буроменський, В. Денисов, Т. Комарова, М. Микієвич, В. Муравйов, О. Шпакович та інші. З початком повномасштабного вторгнення на територію України почався новий етап юридизації наближення до Європейського Союзу.

Так, 28 лютого 2022 р. Президент України підписав заявку на членство України в Європейському Союзі. І вже на початку квітня 2022 р. Україна отримала опитувальник від Європейської Комісії для набуття статусу кандидата в ЄС і направила відповіді на його першу і другу частини у травні 2022 р. Заповнений опитувальник стає неоціненним джерелом аналізу правової системи України. За результатами аналізу опитувальника Європейська Комісія 17 червня 2022 р. представила висновок щодо заяви України про набуття членства в ЄС. Це рішення було покладено в основу для голосування Європейською Радою, до повноважень якої належить одностаїне надання статусу кандидата. А 23 червня 2022 р. Європейська Рада ухвалила рішення про надання Україні статусу держави — кандидата на вступ до ЄС .

²³² Смирнова К. В. Вступ до актуальної теми номеру «Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: особливості в умовах правового статусу України як країни — кандидата на вступ до Європейського Союзу». *Право України*. 2024. № 7. С. 9–12.

5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України

У доктрині лунали позиції з розтлумачення «шляху до членства через війну»²³³, однак з ними важко погодитися. Аргументом є те, що Україна й до подачі заявки на вступ до ЄС у 2019 р. успішно внесла зміни до Конституції України, де відображений загальнодержавний зовнішньополітичний курс держави. За офіційними даними уряду України, понад 60% зобов'язань відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС виконано протягом 2014–2021 рр.²³⁴. Враховуючи наведене, слід зазначити, що акти агресії РФ та військовий стан лише стали акселератором євроінтеграційних процесів в Україні.

Наступним етапом стало отримання Україною двох рішень Європейської Комісії — звіту по Україні у листопаді 2023 р. та висновку щодо готовності до відкриття переговорів. Уже 15 грудня 2023 р. на засіданні Європейської Ради було схвалено рішення про започаткування процедури відкриття переговорів ЄС щодо набуття членства Україною в ЄС. При цьому Угода про асоціацію між Україною та ЄС залишається єдиним рамковим юридичним інструментом, відповідно до якого будуть здійснюватися транспозиція *acquis* та оцінка виконання взятих зобов'язань.

Окремо слід зупинитися на офіційному скринінгу відповідності національного законодавства України праву ЄС. Скринінг українського законодавства розпочався із селф-скринінгу: первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis* ЄС), що був презентований 14 грудня 2023 р. Як зазначається на порталі Офісу віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, «Україна стала першою державою, у якій селф-скринінг провели ще до офіційного скринінгу Єврокомісії. Під час масштабної аналітичної експертизи вдалося опрацювати майже 28 тисяч актів права ЄС»²³⁵.

²³³ Roman Petrov, Christophe Hillion, «Guest Editorial: «Accession through war» — Ukraine's road to the EU» [2022] 59(5) *Common Market Law Review* 1289–1300.

²³⁴ Пульс Угоди: моніторинг реалізації плану заходів з виконання Угоди. URL: <https://pulse.kmu.gov.ua> (дата звернення: 27.03.2025).

²³⁵ Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis* ЄС) — селф-скринінгу. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-provedennya-pervynnoyi-otsinky-stanu-implementatsiyi-aktiv-prava-yevropejskogo-soyuzu-acquis-yes-self-skryningu/> (дата звернення: 27.03.2025).

234

235

За результатами проведеної українською стороною самооцінки 2739 актів права ЄС підлягають повній та/або частковій імплементації; 1625 актів права ЄС імплементовано повністю; 23456 актів права ЄС не потребують імплементації під час переговорного процесу²³⁶.

Слід зауважити, що після ухвалення 23 червня 2022 р. Європейською Радою рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі Верховна Рада України прийняла постанову від 29 липня 2022 р. № 2483-IX «Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції»²³⁷. З моменту прийняття цієї Постанови (тобто з 29 липня 2022 р.) Верховна Рада України станом на 16 січня 2025 р. прийняла загалом 81 законопроект у сфері європейської інтеграції.

Серед них — низка важливих законів, які були визначені необхідною складовою успішного початку та проходження переговорної процедури, зокрема законопроекти «Про хімічну безпеку та управління хімічною продукцією», «Про національні меншини (спільноти) України», «Про медіа», «Про колективні угоди та договори», «Про захист прав споживачів», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення діяльності Антимонопольного комітету України», «Про добросесне люб'ювання», «Про публічні консультації», «Про рейтингування», «Про географічні зазначення спиртних напоїв», «Про виноград та продукти виноградарства» тощо.

У межах підготовки до початку безпосередніх переговорів про вступ до ЄС має бути здійснено й офіційний скринінг — оцінку відповідності законодавства України праву ЄС, що визначено одним з вирішальних етапів переговорного процесу вступу України до ЄС. Відповідно до узгодженої процедури ЄС спільно з

²³⁶ Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis EC) — селф-скринінгу. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-provedennya-pervynnoyi-otsinky-stanu-implementatsiyi-aktiv-prava-yevropejskogo-soyuzu-acquis-yes-self-skyningu/> (дата звернення: 27.03.2025).

²³⁷ Варто зауважити цікавий факт: на виконання зазначеної постанови № 2483-IX Апарат Верховної Ради України забезпечує проставлення відповідних відміток (прапорців) у ЄАС до законопроектів згідно з висновком Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу.

5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України

українською стороною сформував план-графік зустрічей у межах скринінгу.

У червні 2024 р. завершено так звані пояснювальні сесії ЄС з Україною та Молдовою — країнами, що є кандидатами на вступ до ЄС, які становлять перший етап офіційного скринінгу Єврокомісії відповідності законодавства України та Молдови до права ЄС.

За цей період (лютий — травень 2024 р.) проведено 32 пояснювальні сесії, які стосувалися усіх переговорних розділів, розподілених на 6 кластерів²³⁸.

Варто зауважити, що загалом переговорним процесом щодо членства України в ЄС передбачено 35 переговорних розділів, 33 з яких об'єднані у 6 кластерів.

До Кластеру 1 «Основи процесу вступу в ЄС» віднесені розділ 23 «Судова влада та основоположні права», розділ 24 «Юстиція, свобода та безпека», розділ 5 «Державні закупівлі», розділ 18 «Статистика», розділ 32 «Фінансовий контроль».

Кластер 2 «Внутрішній ринок» містить розділ 1 «Вільних рух товарів», розділ 2 «Свобода переміщення працівників», розділ 3 «Свобода підприємництва і надання послуг», розділ 4 «Свобода руху капіталів», розділ 6 «Корпоративне право», розділ 7 «Право інтелектуальної власності», розділ 8 «Конкурентна політика», розділ 9 «Фінансові послуги», розділ 28 «Захист прав споживачів та охорона здоров'я».

Кластер 3 «Конкурентоспроможність та інклюзивний розвиток» складається з розділу 10 «Цифрова трансформація та медіа», розділу 16 «Оподаткування», розділу 17 «Економічна та монетарна політика», розділу 19 «Соціальна політика та зайнятість», розділу 20 «Підприємництво та промислова політика», розділу 25 «Наука та дослідження», розділу 26 «Освіта та культура» та розділу 29 «Митний союз».

Кластер 4 «Зелений порядок денний та сталий зв'язок» містить розділ 14 «Транспорт», розділ 15 «Енергетика», розділ 21 «Транс'європейські мережі», розділ 27 «Довкілля та зміни клімату».

²³⁸ Завершено перший етап офіційного скринінгу Єврокомісії. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/zaversheno-pershuj-etap-ofitsijnogo-skrinyngu-yevrokomisiyi/> (дата звернення: 27.03.2025).

Розділ 5. РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Кластер 5 «Ресурси, сільське господарство та політика згуртованості» складається з розділу 11 «Сільське господарство та розвиток сільських територій», розділу 12 «Продовольча безпека, ветеринарна та фітосанітарна політика», розділу 13 «Рибальство та водний промисел», розділу 22 «Регіональна політика та координація структурних інструментів» та розділу 33 «Фінансові та бюджетні положення».

І Кластер 6 «Зовнішні відносини» об'єднує два розділи: розділ 30 «Зовнішні зносини» та розділ 31 «Зовнішня політика та політика безпеки і оборони».

У цьому контексті слід зазначити, що розділ 34 «Інституції» та розділ 35 «Інші питання» розглядатимуться окремо, поза межами кластерів.

У липні 2024 р. проведено першу двосторонню зустріч Україна — ЄС щодо оцінки адаптації українського законодавства до права ЄС. На двосторонніх зустрічах Єврокомісії та України як кандидата Україна представлятиме стан наближення законодавства до законодавства Європейського Союзу з кожного переговорного розділу.

Як повідомляється на порталі Офісу віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, Україна завершила оцінку законодавства за першим блоком переговорного процесу щодо вступу до ЄС. «12 листопада 2024 р. в Люксембурзі завершилася двостороння зустріч між Україною та Європейською Комісією щодо розділу 18, присвяченого питанням статистики. Зустріч відбулася в межах офіційного скринінгу українського законодавства на відповідність праву ЄС. Це був завершальний розділ у блоці питань, що входять до Кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС» (Fundamentals), який є ключовим для всього переговорного процесу»²³⁹.

Слід зауважити, що процес скринінгу завершується представленням Єврокомісією звіту про стан відповідності законодавства України праву ЄС за кожним переговорним розділом.

Ще одним актуальним питанням є паралелізм процесів розширення та внутрішнього реформування й модернізація правового порядку самого Європейського Союзу.

239

²³⁹ Україна завершила оцінку законодавства за першим блоком переговорного процесу щодо вступу до ЄС. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/ukrayina-zavershylo-otsinku-zakonodavstva-za-pershym-blokom-peregovornogo-protseesu-shhodo-vstupu-do-yes/> (дата звернення: 27.03.2025).

5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України

Процедури ведення переговорів супроводжуватимуться оцінкою виконання Україною Угоди про асоціацію. За своєю сутністю ці процеси забезпечують проникнення права Європейського Союзу до правового порядку України. Ці процеси можна визначити як європеїзацію, феномен чого полягає у поступовій і багатовекторній трансформації національного і наднаціонального правопорядків.

Згідно із цілями Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, встановленими у ст. 1, Україна здійснює поступове наближення свого законодавства до права ЄС. Водночас необхідно враховувати, що законодавство ЄС є динамічним і постійно розвивається відповідно до нових потреб та викликів.

Угода про асоціацію відтворює поглиблені відносини між сторонами, що зумовлює потребу реалізації її положень за допомогою низки правових інструментів, зокрема врахування позиції Суду ЄС у процесі імплементації Угоди. Угода про асоціацію містить запозичені положення з установчих договорів про ЄС, а також значну кількість внесених до додатків актів інститутів Євросоюзу, при застосуванні яких Україна має враховувати відповідну практику ЄС у цих сферах.

Текст Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і додатки до неї ґрунтуються на основних принципах права ЄС, його спільних цінностях і відтворює норми права ЄС, використовуючи дві юридичні техніки — пряме відсилання до актів права ЄС (регламентів, директив, рішень, рекомендацій) або відтворення тексту норми у тексті Угоди. Це зумовлює реалізацію у правовому порядку України положень Угоди про асоціацію за допомогою низки правових інструментів. До них належать насамперед запровадження в Україні практики застосування норм права ЄС, визнання Україною законодавчих актів і рішень Суду ЄС. Крім цього, Угода про асоціацію містить запозичені положення з установчих договорів ЄС, а також значну кількість внесених до додатків актів інститутів Євросоюзу. Застосовуючи їх, Україна має враховувати відповідну практику ЄС у цих сферах²⁴⁰.

²⁴⁰ Монаенко А. О., Смирнова К. В. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. *Юридична газета online*. № 8(714). 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html> (дата звернення: 27.03.2025).

Угода про асоціацію між Україною та ЄС як частина права ЄС та законодавства України створює права для фізичних та юридичних (приватних) осіб, що обумовлює необхідність існування ефективних механізмів захисту цих прав. Тож із активізацією торговельних відносин слід очікувати зростання кількості випадків звернення до судових установ ЄС, держав-членів та України на підставі норм Угоди про асоціацію²⁴¹.

Так, в Угоді про асоціацію застосовуються такі терміни:

- «зближення» (преамбула, ст.ст. 1, 59, 84, 337, 358, 375, 405, 417, 428, 474 та інші);
- «законодавче зближення» (ст.ст. 149, 152);
- «регуляторне зближення» (ст.ст. 64, 114, 124, 133, 322);
- «гармонізація» (ст.ст. 359, 404);
- «адаптація» (ст. 138);
- «визнання міжнародних принципів і стандартів» (ст.ст. 291, 346, 378, 385);
- «взаємне визнання правил» (ст.ст. 70, 83, 106, 140);
- «транспозиція» (ст.ст. 56, 65, 96);
- «нормативно-правова апроксимація» (глава 3 «Технічні бар'єри у торгівлі», глава 4 «Санітарні та фітосанітарні заходи», глава 5 «Митні питання та сприяння торгівлі», глава 6 «Заснування підприємницької діяльності, торгівля послугами та електронна торгівля», глава 8 «Державні закупівлі», глава 10 «Конкуренція» розділу IV).

В Угоді йдеться про різні способи реалізації одного й того самого процесу, головною метою якого є створення однакових правових умов для суб'єктів співробітництва України та ЄС.

На кожному зі згаданих рівнів можна виокремити кілька способів гармонізації законодавства.

По-перше, це приєднання України до правових актів, які закріплюють міжнародні стандарти у тій чи іншій галузі.

Серед основних сфер, у яких гармонізація здійснюється шляхом приєднання до міжнародних зобов'язань у певній галузі, Угода про асоціацію визначає: захист права на інтелектуальну

²⁴¹ Право Європейського Союзу: основи теорії : підручник / [Т. Анакіна, Т. Комарова, О. Трагнюк, І. Яковюк та ін] ; за заг ред. І. Яковюка. Харків : Право, 2019. С. 352.

5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України

власність, енергетику, статистику, транспорт, промислову й підприємницьку політику, фінансові послуги, трудові та соціальні відносини, комунікації, охорону навколишнього середовища, боротьбу проти відмивання грошей і фінансування тероризму, протидію незаконному обігові наркотиків, боротьбу зі злочинністю та корупцією, боротьбу з тероризмом, правову співпрацю, митну справу, заснування компаній, інвестиції, управління державними фінансами.

Важливо, що гармонізація українського законодавства з правом Євросоюзу шляхом приєднання до міжнародних стандартів може поширюватися також на сектори, співпраця в яких не передбачається положеннями Угоди про асоціацію. Це стосується насамперед сфери трудових та соціальних відносин, міжнародного приватного права тощо. Зокрема, держави — члени Євросоюзу регулюють своє співробітництво у сфері трудових та соціальних відносин не тільки на основі створення норм права ЄС, а й за допомогою міжнародних конвенцій, що їх приймають у рамках Міжнародної організації праці.

Другий спосіб передбачає узгодження положень національної нормативної бази з положеннями актів інститутів Євросоюзу, що набуває форми прийняття національних правових актів, положення яких мають відповідати нормам права ЄС.

Ще одним способом гармонізації, передбаченим Угодою про асоціацію, є взаємне визнання сторонами правил іншої сторони. В Угоді про асоціацію цей спосіб гармонізації передбачено для процедур сертифікації продукції, визнання кваліфікацій, електронної комерції (ст.ст. 70, 106, 140).

До основних способів імплементації міжнародно-правових зобов'язань належать: відсилка, інкорпорація (рецепція) та трансформація.

Відсилка має місце, коли держава включає у своє законодавство норму, яка санкціонує застосування міжнародно-правових положень для регулювання внутрішньодержавних відносин.

Інкорпорація (рецепція) є включенням міжнародно-правових норм у національний правопорядок без зміни їхнього змісту. При цьому інкорпорація (рецепція) може бути загальною, коли в національний правопорядок включаються міжнародне право в

цілому, або спеціальною, коли йдеться про включення окремих міжнародно-правових норм.

Трансформація означає перетворення норм міжнародного права на норми національного права шляхом видання спеціального закону або іншого нормативного акта, який регулює те саме питання, що й відповідна норма міжнародного права.

Поняття «наближення законодавства», або апроксимація, означає процес гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Процес апроксимації включає методи та способи перенесення положень законодавства ЄС у національне законодавство, його інкорпорацію в національні правові системи, а також процес імплементації, який виявляється через реалізацію індивідуальних прав або взяття на себе конкретних зобов'язань. Натомість, адаптація національного законодавства до законодавства ЄС – це процес приведення національних законів та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis* ЄС. Проте адаптація законодавства це не тільки вдосконалення чинного законодавства, а й розробка проєктів нормативно-правових актів з урахуванням *acquis*, установчих договорів, положень Угоди про асоціацію (якщо така угода була укладена) та Копенгагенських і Мадридських критеріїв членства. Імплементація, по суті, означає практичне застосування правил, нещодавно включених до національної правової системи. Якщо положення права ЄС були внесені до національного законодавства держави-кандидата, але вони не застосовуються на практиці, процес наближення є незавершеним. Імплементація також вимагає, щоб фізичні та юридичні особи в державах-членах застосовували правила ЄС у своїй повсякденній діяльності. Як наслідок, межа між наглядом за імплементацією та правозастосуванням іноді може здаватися досить розмитою, і ці процеси мають бути здійснені гармонійно і синхронно. Процес наближення законодавства України до права ЄС здійснюється у нерозривному поєднанні сформульованого законодавства, відповідно до норм і принципів права ЄС, практики його застосування, з урахуванням правил тлумачення норм права ЄС та правозастосовної практики.

Під час опрацювання проєкту законодавчого акта, спрямованого на адаптацію законодавства України до права ЄС, варто

5.2. Значення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для реалізації європеїзації правової системи України

враховувати, що наближення законодавства не означає переписати текст акта ЄС у національний закон та включити його в національну правову систему. Ідеться про ефективне впровадження положень права ЄС, що передбачає визначення такого законодавчого механізму, який забезпечить ефективну реалізацію положень на практиці, тобто адаптацію національної правової системи. Рекомендовані дії під час опрацювання проекту законодавчого акта, спрямованого на адаптацію законодавства України до права ЄС: 1) визначення мети проекту закону. Необхідно визначити сферу суспільних відносин, яку передбачається врегулювати, та з'ясувати, чи передбачає мета проекту закону, визначена у пояснювальній записці та/або тексті проекту, виконання зобов'язань у сфері європейської інтеграції та адаптацію законодавства України до положень права ЄС; 2) визначення зобов'язань України в євроінтеграційній сфері, на виконання яких спрямований проект закону; 3) аналіз вимог кожного акта(-ів) права ЄС (з'ясовуються ключові цілі регулювання (преамбула), мета, предмет регулювання, коло суб'єктів, на яких спрямований цей акт); 4) порівняння положень проекту закону із положеннями Угоди про асоціацію, інших міжнародних договорів у сфері європейської інтеграції та правових актів ЄС; 5) дослідження висновків внутрішньопарламентських експертиз, а саме наукової експертизи, юридичної експертизи та експертизи Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу.

Слід додати, що систематизація як процес має відображати зрозумілі механізми утворення, зміни та трансформації системи²⁴².

Проникнення права ЄС у правопорядок України можна визначити як процес європеїзації, який простежується на рівні законодавчої й виконавчої гілок влади (шляхом прийняття відповідних норм і актів), а також у судовій практиці задля гармонійного тлумачення відповідних норм. Важливого значення у цьому процесі набувають практика Суду ЄС (Суду справедливості ЄС) та його правові позиції як джерело тлумачення норм, які за своєю

²⁴² Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць / за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Київ: Алерта, 2024. С. 56.

природою мають транспозиційний характер з права ЄС через виконання зобов'язань, включених в Угоду про асоціацію²⁴³. Саме за рахунок «судового активізму»²⁴⁴ правопорядок Європейського Союзу еволюційно розвивається як інтеграційне наднаціональне об'єднання, що фокусується на захисті приватних осіб.

Правові позиції, що сформульовані в рішеннях Суду ЄС, а також за запитом у преюдиційних рішеннях Суду ЄС можуть стати дієвим інструментом для формування українського законодавства у контексті його наближення до законодавства ЄС. Реалізація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС залежатиме від національної імплементації Угоди та визначення її статусу в системі джерел національного права.

²⁴³ Смирнова К. В. Правозастосування Угоди про асоціацію з ЄС у правопорядку України: судова практика. *Право України*. 2024. № 7. С. 13–22.

²⁴⁴ Комарова Т. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія. Харків : Право, 2018. С. 264.

5.3. **Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування**

Європеїзація має значний вплив на внутрішній правопорядок, зокрема на зміну правосвідомості, правової культури та інкорпорацію європейських правових принципів. Вона також стимулює політико-правові зміни, такі як переорієнтація політики держави на інтеграцію з ЄС, створення механізмів координації, зокрема урядових офісів і парламентських комітетів, що займаються питаннями євроінтеграції. Наслідком цього процесу також є підвищення якості національного законодавства шляхом уніфікації норм, необхідних для доступу до єдиного ринку ЄС. Динамізм *acquis* ЄС водночас забезпечує постійну модернізацію правової системи України.

Процедури європеїзації охоплюють різні рівні. На законодавчому рівні розробляються дорожні карти для виконання Угоди про асоціацію та гармонізуються нормативно-правові акти відповідно до *acquis*. У правозастосуванні ключовим є використання норм міжнародних договорів у судовій практиці, що дає змогу посилаючись на *acquis* ЄС, зокрема на рішення Суду ЄС. Координація євроінтеграційної політики здійснюється через взаємодію між Президентом України, урядом, парламентом і спеціалізованими департаментами. Важливу роль у цьому процесі відіграють євроінтеграційні портали та моніторингові системи, такі як «Пульс угоди», які дають змогу відстежувати прогрес виконання Угоди про асоціацію.

Європеїзація правового порядку України може здійснюватися у кількох основних формах:

- нормативна європеїзація — процес імплементації європейських норм і стандартів у національне законодавство. Це прийняття нових законів, які відповідають європейським стандартам, або внесення змін до чинних актів;

- інституційна європеїзація — реформування державних органів та інститутів для забезпечення їхньої відповідності європейським вимогам. Це може бути створення нових органів або зміна

функцій діючих, а також покращення їхньої взаємодії з європейськими структурами;

– процедурна європеїзація — адаптація процедур та процесів у межах національної правової системи до європейських стандартів, зокрема в частині прав людини, судового процесу та адміністративних процедур.

З теоретичної точки зору, європеїзація правового порядку України є не лише правовим процесом, а й соціальним та політичним явищем. Вона передбачає трансформацію законодавства, а також культурних та інституційних підходів до права.

На практиці ж європеїзація є складним і багатограним процесом, що передбачає зміни в національних законах, реформи в інституціях, що відповідають за правозастосування.

Можна також виокремити основні правові інструменти забезпечення форм європеїзації правового порядку України. Першою формою є гармонізація законодавства України з правом ЄС, що передбачає внесення змін до нормативно-правових актів відповідно до вимог *acquis* (правове надбання ЄС). Це стосується економічного, соціального, екологічного права, а також прав людини. Другою формою є проведення інституційних реформ, а саме реформ у судовій системі, правоохоронних органах і публічній адміністрації, спрямованих на забезпечення незалежності судів, боротьбу з корупцією та дотримання принципу верховенства права. Реформування судової системи необхідне для забезпечення верховенства права, незалежності судів та відповідності європейським стандартам (зокрема, рекомендаціям Венеційської комісії). Реформа правоохоронних органів необхідна для розвитку поліції, прокуратури та інших органів із акцентом на боротьбу з корупцією, посиленням прозорості та професійності. Третьою формою є інкорпорація міжнародних норм, це процес інтеграції положень міжнародного права та стандартів Європейського Союзу до національного законодавства і практики, зокрема норм інших міжнародних угод у сфері європейської інтеграції. Четвертою формою є участь у Європейських інтеграційних ініціативах. Участь у цих програмах та угодах сприяє поступовій інтеграції України в європейський простір і створює передумови для майбутнього членства в Європейському Союзі. П'ятою формою

5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування

можна виділити вплив практики міжнародного права на судову систему, а саме необхідність України використовувати у судовій практиці практику не тільки ЄСПЛ як джерела права в Україні, а й практику Суду справедливості ЄС. Шоста форма — розвиток демократичних інститутів, наприклад, впровадження практик прозорого врядування та посилення ролі неурядових організацій у моніторингу виконання правових реформ.

Державна політика щодо адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу формується як складова частина не лише правової реформи, а й таких реформ, як адміністративно-територіальна, судова, муніципальна, що пояснюється декількома причинами. По-перше, саме ці та інші реформи є складовими частинами системного реформування передусім суспільної, державної і соціально-економічної сфер у цілому. По-друге, адаптацію законодавства України до законодавства Європейського Союзу варто здійснювати відповідно до Копенгагенських і Мадридських критеріїв, тобто значно ширше й комплексніше, аніж просто як складову правової реформи.

Одним з фундаментальних принципів права ЄС є також доктрина прямої дії, яку необхідно враховувати у процесі європеїзації. Варто відзначити, що визнання прямої дії є однією з опор для так званого процесу «конституціоналізації співвідношення права ЄС з правопорядками держав-членів» та сприяє ефективності виконання договірних зобов'язань²⁴⁵.

Залежно від методів та способів здійснення (імплементатії) приписів норм, що регулюють інтеграційні процеси в рамках Євросоюзу, їх треба підрозділяти на норми прямої дії; норми, які потребують національно-правової імплементатії; норми, які потребують міжнародно-правової імплементатії; норми, які забезпечують імплементатію приписів права Євросоюзу.

Норми прямої дії є характерною ознакою права Євросоюзу. Вони згадуються в статтях установчих договорів про ЄС, де визначаються види актів, які ухвалюють інститути Євросоюзу, і де, зокрема, вказується на те, що регламенти мають пряму дію в усіх

²⁴⁵ Смирнова К. В., Березовська І. А. Розвиток доктрини прямої дії міжнародних угод у праві Європейського Союзу. *Право України*. 2019. № 6. С. 15–35.

держав — членах Євросоюзу (ст. 288 Договору про функціонування ЄС). Завдяки практиці Суду ЄС такими, що закріплюють норми прямої дії, визнані також певні положення установчих договорів, деяких директив, міжнародних угод ЄС та актів органів асоціацій із Союзом.

Набрання чинності нормами прямої дії (зокрема, закріпленими у регламентах ЄС) відбувається із зазначеної дати або, за її відсутності, на двадцятий день після їх опублікування в Офіційному віснику ЄС.

Юридичними засадами для застосування норм прямої дії в державах — членах Євросоюзу є акти державної влади країн-членів про ратифікацію або схвалення установчих договорів про ЄС, акти про приєднання країн до Союзу тощо. Їх можна розглядати як генеральні трансформаційні акти. Однак на практиці норми прямої дії після свого ухвалення інститутами Союзу діють на територіях держав-членів у кожному конкретному випадку ніби автоматично і не потребують санкціонування з боку національної влади.

Щодо доктрини, то в ній під нормами прямої дії розуміються норми, які проникають у внутрішні правопорядки держав — членів Євросоюзу без ухвалення спеціальних актів з їх імплементації органами виконавчої або законодавчої влади цих держав.

Норми прямої дії становлять значну частину норм права Євросоюзу. Їх існування означає закріплення в практиці Євросоюзу ідеї наднаціональності, оскільки держави — члени ЄС, і насамперед національні парламенти, обмежуються у своїх можливостях самостійно вирішувати питання стосовно способів здійснення приписів права Євросоюзу на національній території.

Беззаперечною є провідна роль Суду ЄС у розвитку вказаної доктрини. Практика Суду ЄС та правові позиції щодо вироблення тестів на наявність прямої дії свідчать про широке визнання Судом прямої дії низки положень міжнародних угод ЄС та пов'язаних з ними документів, зокрема прямої дії їх недискримінаційних положень.

Вперше Суд ЄС сформулював позицію щодо співвідношення права ЄС та міжнародного права у справі *Haegeman*²⁴⁶, наголошуючи, що:

²⁴⁶ Case 181/73 *Haegeman v. Belgium* [1973] ECR 449.

5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування

«положення угоди, починаючи з набуття нею чинності, є невід'ємною частиною права Співтовариства [...] Відповідно, Суд має юрисдикцію виносити попередні рішення щодо тлумачення цієї угоди».

Тим самим Суд ЄС прийняв класичну схему, відповідно до якої національна імплементація є заходом з реалізації норм міжнародного права.

Через десять років, у справі *Hauptzollamt Mainz v. C. A. Kupferberg*²⁴⁷, Суд ЄС застосував аналогічний, але вже більш обережний підхід. Зокрема, Суд знову підтвердив, що міжнародне право є невід'ємною частиною права ЄС, та додав, що це є логічним наслідком того, що кожний інститут ЄС і кожна з держав-членів зобов'язана здійснювати свої повноваження для забезпечення дотримання угоди, що укладена ЄС. У цій справі Суд ЄС вперше вказує й на необхідність врахування мети та характеру укладеної міжнародної угоди:

«Дія в ЄС положень угоди, укладеної Співтовариством (нині — ЄС) з країною, що не є членом ЄС, має бути визнана із врахуванням міжнародно-правової природи зазначених положень».

У своїй подальшій практиці Суд неодноразово звертався до питання прямої дії угод про асоціацію, укладених ЄС із третіми країнами²⁴⁸.

У справі *Pabst* Суд ЄС визнав, що угода про асоціацію Співтовариства і Греції здатна містити норми, які мають пряму дію. Суд підкреслив, що ця угода містить положення, які «мають на меті підготувати вступ Греції до Співтовариства». У цьому контексті Суд окремо виділив існування положень, спрямованих на створення митного союзу, гармонізацію сільськогосподарської політики, запровадження вільного руху працівників та інші заходи, адаптовані до вимог права Співтовариства. Особливо важлива позиція Суду була представлена Генеральним адвокатом пані Розе, яка зазначила, що угода про асоціацію з Грецією є ширшою, ніж угода про вільну торгівлю, і що «асоціація... є достатньо тісною

²⁴⁷ Case 104/81 *Hauptzollamt Mainz v. C.A. Kupferberg & Cie KG a.A.* [1982] ECR 3641.

²⁴⁸ Березовська І. А. Угоди про асоціацію в практиці Суду ЄС. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. № 111 (I). С. 226–232.

для того, аби кваліфікувати її як правопорядок, суб'єктами якого виступають не тільки договірні сторони, а й також їхні громадяни»²⁴⁹.

Через кілька років у справі *Demirel*²⁵⁰, що стосувалася угоди про асоціацію між ЄС і Туреччиною, а саме питання про можливість турецьких громадян користуватися правом вільного руху працівників, було зведено загальне твердження, яке з того часу залишалося основним положенням у практиці Суду ЄС щодо прямої дії положень міжнародних угод:

«[а] положення угоди, укладеної Співтовариством з третьою країною, повинні розглядатися як такі, що мають пряме застосування, коли, враховуючи їх формулювання, а також мету і характер самої угоди, таке положення містить чітке та однозначне зобов'язання, яке для його виконання чи дії не підлягає прийняттю будь-яких подальших заходів».

Отже, з одного боку, Суд припускає, що внутрішній вплив норм міжнародного права має визначатися шляхом застосування тих самих критеріїв, що використовуються для положень установчих договорів та внутрішніх актів інститутів ЄС, а саме: ясності (однозначності) та чіткості формулювань і безумовності зобов'язань. З іншого боку, Суд ЄС дійшов висновку, що дія міжнародної норми у правопорядку ЄС залежить також від міжнародно-правової природи цього положення та від мети укладення такої угоди.

Започатковані у вказаній справі підходи Суду в доктрині європейського права дістали назву «подвійного тесту»: спочатку аналізується положення угоди з метою перевірки, чи містить воно зрозуміле, чітке та безумовне зобов'язання, а потім перевіряється, чи такий висновок не буде скасовано внаслідок дослідження предмета й цілі угоди, в рамках якої має тлумачитися таке положення.

Досить цікавим видається також підхід до взаємопроникнення різних міжнародно-правових конструкцій у праві ЄС. У зв'язку з цим слід констатувати, що Суд ЄС виробив окрему непохитну

²⁴⁹ Case 17/81 *Pabst & Richarz v Hauptzollamt Oldenburg* [1982] ECR 1331.

²⁵⁰ Case 12/86 *Demirel v. Stadt Schwäbisch Gmünd* [1987] ECR 3719, para. 14.

5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування

позицію стосовно права ГАТТ/СОТ²⁵¹. З одного боку, Суд ЄС визнав себе компетентним тлумачити норми ГАТТ, а з іншого — виступив категорично проти можливості приватних осіб посилалися на право СОТ у своїх відносинах з ЄС.

Спочатку у справі *International Fruit*²⁵² Суд визнав, що угода ГАТТ 1947 р. базувалася на принципі переговорів, що проводилися на основі «взаємних і взаємовигідних домовленостей», і характеризується значною гнучкістю її положень, зокрема тих, що надають право на звільнення від виконання зобов'язань, заходів, що підлягають застосуванню при подоланні значних труднощів і механізмів врегулювання суперечок між сторонами. На підставі цього висновку Суд визнав, що право ГАТТ (нині СОТ) не може бути безпосередньо застосовним у праві ЄС, тобто воно не може надати громадянам держав — членів ЄС права, на які можна посилалися в судових органах ЄС. У цьому випадку головним завданням Суду було уникнення застосування внутрішнього законодавства для надання додаткових гарантій згідно з міжнародним правом.

Рішення Суду ЄС у справі «*Португалія проти Ради ЄС*»²⁵³ ілюструє, як еволюційно розвивався його підхід до відокремлення дії права СОТ у правопорядку ЄС. Суд ЄС відзначив, що:

«відсутність взаємності з боку торговельних партнерів Співтовариства стосовно угод СОТ, які в свою чергу ґрунтуються на «взаємних і взаємовигідних домовленостях», і які повинні *ipso facto* відрізнитися від угод, укладених співтовариством (нині ЄС) ... може призвести до нерівномірного застосування правил СОТ. Забезпечення відповідності та єдності права ЄС, що є безпосередньою функцією судочинства ЄС, в результаті позбавляє інститути Співтовариства можливості для маневру у торговельних партнерах Співтовариства».

²⁵¹ Allan Rosas, *The European Court of Justice and the Public International Law* (Eds. J. Wouters A., Nollkaemper E. *The Europeanization of International Law — The Status of International Law in the EU and its Member states*, T.M.C.Asser Press 2008) 71–87.

²⁵² Joined cases 21 to 24/72 *International Fruit Company NV v. Produktschap voor Groenten en Fruit* [1972] ECR 1219.

²⁵³ Case C-149/96 *Portugal v. Council of the EU* [1999] ECR I-8395.

Ще більш чітко Суд підтвердив свою думку у справі *Van Parys*²⁵⁴:

«Суд ЄС ... несе безпосередню відповідальність за забезпечення відповідності права ЄС нормам СОТ, позбавляючи інститути Співтовариства свободи дій, якими користуються аналогічні органи торговельних партнерів Співтовариства. Не заперечується, що деякі договірні сторони, які є одними з найважливіших комерційних партнерів Співтовариства, щодо предмета та мети угод СОТ дійшли висновку, що вони не належать до правил, що застосовуються їхніми судами при розгляді законності своїх національних норм. Така відсутність взаємності, якщо вона буде допущена, може призвести до виникнення аномалії у застосуванні правил СОТ».

На думку багатьох європейських дослідників, оцінений на класичному концептуальному тлі аргумент Суду ЄС щодо взаємності видається досить суперечливим²⁵⁵. Пошук взаємних переваг є не лише постійним мотивом укладання більшості міжнародних угод, а й найпотужнішим фактором, який спонукає сторони дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань. Якщо виключити можливість прямої дії угод, що встановлюють взаємні зобов'язання, це автоматично послабить систему національної імплементації.

У зв'язку з цим можливий інший погляд на взаємність, коли вона перестає розглядатися суто як механізм дотримання зобов'язань. Вона радше виступає частиною правових зобов'язань, яких було досягнуто; точний зміст цих зобов'язань визначається динамічно на основі постійного взаємного узгодження позицій сторін²⁵⁶. Посилаючись на пряму дію як «аномалію у застосуванні

²⁵⁴ Case C-377/02 *NV Firma Leon Van Parys v. Belgisch Interventieen Restitutiebureau* [2005] ECR I-1465.

²⁵⁵ Jan Klabbers, «International Law in Community Law: the Law and Politics of Direct Effect» (2001–2002) *Yearbook of European Law* 263; Thomas Cottier, «A Theory of Direct Effect in Global Law», in A. von Bogdandy, P. Mavroidis and Y. Mīny (Eds.), *European Integration and International Co-ordination: Studies in Transnational Economic Law in Honour of Claus Dieter Ehlermann*, (Kluwer Law International 2002) 99; Piet Eeckhout, «Judicial Enforcement of WTO Law in the European Union — Some Further Reflections» (2002) 5(1) *Journal of International Economic Law*, 91.

²⁵⁶ Enzo Cannizzaro, *The neo-monism of the European legal order* (Editors: Enzo Cannizzaro, Paolo Palchetti and Ramses A. Wessel, International Law as Law of the European Union, Brill, Nijhoff 2011) 42.

5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування

правил СОТ», Суд ЄС вказує, що зміст права СОТ повинен визначитися не тільки на підставі основних положень, а й на підставі особливих процесів прийняття рішень у СОТ, що ґрунтується на безперервному узгодженні відповідних позицій сторін.

Процес європеїзації супроводжується викликами, такими як необхідність уніфікації процедур нормотворчості та правозастосування, постійна адаптація до змін *acquis* ЄС, розширення судової практики із використанням рішень Суду ЄС і вдосконалення механізмів європеїзації в національному законодавстві.

Через відсутність в Україні спеціального закону про імплементацію Угоди про асоціацію питання про пряму дію є однозначно невизначеним. Водночас ще до Угоди про асоціацію судова практика України вже свідчила про можливість наділення норм міжнародного договору характером прямої дії, як було визначено у рішенні 2014 р. Разом із тим, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ визнав, що норми прямої дії мають не всі міжнародні договори, а деякі з них, зокрема ті, що безпосередньо встановлюють права для фізичних осіб²⁵⁷. У перспективі важливо забезпечити однаковість тлумачення *acquis*, врахування правозастосовної практики ЄС і динамічний розвиток законодавства України відповідно до норм і стандартів ЄС. Правозастосування, особливо у судовій системі, є важливим компонентом та процедурою європеїзації правового порядку України. Цей процес полягає у впровадженні європейських стандартів, принципів і практик у діяльність судів, прокуратури, адвокатури та інших суб'єктів правозастосування.

Як знакове слід згадати рішення колегії суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі № 910/14972/17 від 17.07.18²⁵⁸. У своїй постанові Верховний Суд

²⁵⁷ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. № 13 від 19.12.2014. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁵⁸ Постанова Верховного Суду від 17.07.2018 у справі № 910/14972/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75399206> (дата звернення: 27.03.2025).

257

258

застосував пріоритет ст. 198 Угоди про асоціацію²⁵⁹, порівняно із національним законодавством України.

Практика українських судів уже розвиває досвід використання не тільки положень Угоди про асоціацію, а й судової практики ЄС. Так, еволюційно це можна відобразити таким чином:

(i) колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у постанові від 17 липня 2018 р. у справі № 910/14972/17 (справа за позовом *Zentiva*) застосував пріоритет ст. 198 Угоди про асоціацію порівняно з національним законодавством України;

(ii) колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у постанові від 4 липня 2019 р. у справі № 910/4947/18 (справа *Канжут*) сформувала правову позицію, відповідно до якої ст. 198 Угоди про асоціацію може застосовуватися як норма прямої дії, оскільки вона встановлює нові стандарти захисту прав інтелектуальної власності.

Іншими словами, ці два рішення поставили крапку в наукових дискусіях щодо неможливості застосування норм Угоди як норм прямої дії без відповідного на те закону, а також щодо односторонньої моністичної позиції України стосовно пріоритету Угоди про асоціацію порівняно з національним законодавством.

Також у правових позиціях Верховного Суду вже еволюціонує підхід щодо використання джерел тлумачення. Так, колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у постанові від 31 березня 2020 р. у справі № 640/65/19 підтвердила правомірність використання рішень Суду ЄС (Європейського суду справедливості) та інших джерел права ЄС²⁶⁰ під час прийняття рішення.

У судовій практиці України вже наявні положення використання рішень Судів ЄС. Показовою є сфера державної допомоги, яка стала новим інститутом законодавства України про захист

²⁵⁹ Положення ст. 198 Угоди про асоціацію стосуються умов та підстав для анулювання торговельної марки. Нею передбачено п'ятирічний період, протягом якого торговельну марку не використовували, як підставу для її анулювання. А національне законодавство України, зокрема Закон України «Про знак для товарів і послуг», передбачає трирічний період.

²⁶⁰ Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу: новітні тенденції розвитку. *Право України*. 2017. № 6. С. 90–97.

5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування

економічної конкуренції із набуттям чинності відповідного спеціального Закону з 2017 р.

Так, колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у постанові від 31 березня 2020 р. у справі № 640/65/19 визначила, що «...керуючись статтями 264 Угоди про асоціацію, відповідно до якої сторони домовились, що вони застосовуватимуть статті 262, 263 (3) або 263 (4) Угоди з використанням як джерела тлумачення критеріїв, що впливають із застосування статей 106, 107 та 93 Договору про функціонування Європейського Союзу, зокрема, відповідну судову практику Суду Європейського Союзу, а також відповідне вторинне законодавство, рамкові положення, керівні принципи та інші чинні адміністративні акти Європейського Союзу...», а також чітко зазначає, що «...твердження позивача щодо помилковості використання Комітетом джерел права Європейського Союзу під час прийняття Рішення № 652-р є хибним, безпідставним, необґрунтованим та таким, що суперечить законодавству та матеріалам справи».

Відповідно було зафіксовано на прикладі, зокрема, цієї справи, що посилення у своєму рішенні Антимонопольного комітету України на Рішення Суду ЄС у справі C-280/00 *Altmark Trans GmbH, Regierungspräsidium Magdeburg v Nahverkehrsgesellschaft Altmark GmbH* є абсолютно правомірним та обґрунтованим.

Отже, все викладене свідчить про те, що беззаперечним джерелом тлумачення норм, які за своєю природою мають транспозиційний характер з права ЄС через виконання зобов'язань, включених в Угоду про асоціацію, є правові позиції, сформульовані Судом ЄС.

На це безпосередньо вказала Велика Палата Верховного Суду у постанові від 3 серпня 2022 р. у справі № 910/9627/20. Зокрема, Верховний Суд відзначає, що «Рішення Суду Європейського Союзу належить розцінювати як таке, що дає змогу встановити зміст положень актів законодавства Європейського Союзу, зазначених у статті 2 Закону України «Про ринок електричної енергії».

Подібно до практики застосування рішень Європейського суду з прав людини врахуванню підлягають принципи, що впливають із його рішень щодо схожих питань, навіть якщо вони стосуються інших держав.

Те, що статтею 67 Договору про заснування Енергетичного Співтовариства передбачено подання Секретаріатом Енергетичного Співтовариства щорічних звітів Раді міністрів, не означає, що його офіційні висновки, оформлені іншим чином, ніж щорічний звіт, не можуть бути взяті до уваги з метою встановлення змісту актів законодавства ЄС, зазначених у статті 2 Закону України «Про ринок електричної енергії», та застосування положень цього Договору судами. Встановлена плата за передачу щодо обсягів експортованої електричної енергії є за своєю природою і з урахуванням її структури такою, що має розцінюватися як захід, подібний до мита, встановлення якого не відповідає нормам статті 41 вказаного Договору й не є виправданим за пунктом 2 цієї статті»²⁶¹.

Не можна оминати увагою також започаткування процесу систематизації практики Суду справедливості ЄС для практики Верховного Суду²⁶². Така систематизація правових позицій українською мовою зумовить проникнення підходів аргументації права ЄС, поліпшить умови тлумачення та застосовування норм Угоди про асоціацію між ЄС та України й тлумачення спільних цінностей. Звичайно, на цьому шляху постає ціла низка юридичних питань, які потребують вирішення і доктриною, і практиками, зокрема, умови застосування правових позицій Суду ЄС та їх переклад, вироблення судової практики застосування норм права ЄС.

Отже, європеїзація правового порядку України є не тільки технічним процесом адаптації законодавства, а й складним політико-культурним явищем, що потребує інтегрованого підходу, політичної волі та готовності України до системних змін. Цей

261

²⁶¹ Зведений дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР за період із 01.01.2022 по 31.12.2022 / Упоряд.: департамент аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду / Відпов. за вип.: Секретар ВП ВС д. ю. н., професор, член-кореспондент НАПрН України Уркевич В. Ю. Київ, 2023. URL: https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_VP_2022.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

262

²⁶² Огляд практики Суду Європейського Союзу (квітень — липень 2023 року). Відп. за вип.: Перший заступник керівника Апарату Верховного Суду, д. ю. н. Р. Ш. Бабанли. Опрацювання та переклад рішень: Д. П. Мордас, О. Ю. Тарасенко, Д. О. Мудрак, А. А. Петренко. Київ, 2023. 190 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_SES_04_07_2023.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

5.3. Форми європеїзації правової системи України та перспективні напрями її реформування

процес спрямований на забезпечення сталого розвитку країни та її інтеграцію до європейського правового і політичного простору.

Така інтерпретація поняття «європеїзація правопорядків третіх країн» дає можливість визначити вплив, що здійснює право ЄС та європейські цінності на реформування правової системи України. У результаті завдяки європеїзації відбувається поступова трансформація правопорядку в цілому, окремих національних правових інститутів, що дає підстави дійти висновку про те, що європейські стандарти стають невід'ємною складовою національної правотворчої, правозастосовної, правотлумачної й правозахисної діяльності.

Європеїзація передбачає використання найкращих європейських практик у сфері правотворчості, правореалізації, правозастосування та правосуддя задля забезпечення таких цінностей, як повага прав людини, демократія та верховенство права.

Процес європеїзації, що також є її модернізацією, передбачає використання інструментів рецепції і гармонізації.

Положення Угоди про асоціації між Україною та ЄС як міжнародного договору широкомасштабного преференційного та інтеграційного характеру свідчать про застосування транспозиції та адаптації національного законодавства на законотворчому рівні та про правозастосовну практику з урахуванням того, що суди України під час тлумачення міжнародних договорів мають враховувати міжнародну правозастосовну практику. Такий підхід уможливорює врахування на національному рівні не лише норм міжнародних договорів, а й результатів міжнародної імплементації.

Практика національних судів України свідчить про започаткування процесу застосування Угоди про асоціацію. Показовою характеристикою судової практики застосування Угоди про асоціацію в судах України є те, що всі юрисдикції користуються такими посиланнями. Однак, звичайно, можна виділити адміністративну, цивільну та господарську юрисдикції як основні.

Практика переконливо свідчить, що Угода про асоціацію є частиною національного законодавства України, її положення мають імперативний характер та є обов'язковими до виконання на всій території України. Реалізація Угоди про асоціацію залежатиме від національної імплементації Угоди та визначення її статусу в системі джерел національного права. Незважаючи на те,

що доктринальна дискусія щодо співвідношення міжнародного та національного права у правопорядку України триває, практика застосування міжнародних угод свідчить про втілення принципу примату міжнародного права. Це засвідчує ухвалення низки рішень судами першої та апеляційної інстанцій та остаточне їх підтвердження Верховним Судом. Крім того, у судовій практиці України вже наявні положення використання рішень Судів ЄС. Кумулятивно всі ці процеси свідчать про започаткування процедур європеїзації правового порядку України.

Європеїзація не обмежується формальними змінами у нормативній базі, а поступово формує підґрунтя для стійких соціальних перетворень та політичної модернізації. Наслідки європеїзації є комплексними. З одного боку, вона підвищує якість законодавства, робить правову систему більш передбачуваною, а інститути влади — відкритішими і підзвітними. Це має позитивний вплив на інвестиційний клімат, стимулює розвиток малого та середнього бізнесу, полегшує доступ українських підприємців до єдиного ринку ЄС, спрощує умови експорту та створює нові можливості для міжнародної співпраці. Варто констатувати, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС одночасно є і наслідком європеїзації, і її інструментом.

Європеїзація правового порядку України є багатовекторним процесом, що має позитивні наслідки у вигляді зміцнення демократичних інститутів, економічного розвитку та захисту прав людини. Попри виклики, європеїзація залишається важливим кроком до інтеграції України у європейський простір, сприяючи побудові сучасної правової системи та стабільної держави.

Розділ 6

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

Повномасштабне вторгнення росії на територію України спровокувало зростання збройних конфліктів у світі, у зв'язку з чим виникне потреба постконфліктної відбудови. Україна в цьому питанні вже стикнулася з проблемою відновлення своїх територій після окупації. Деокуповані території — особливі території України, які тривалий час перебували під впливом держави-агресора з усіма негативними наслідками для української державності, права, мови, культурних традицій шляхом їх нівелювання та заперечень. Тому після деокупації Автономної Республіки Крим, частин Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей постане проблема ефективного відновлення, впровадження та становлення державних інституцій, права, мови, культури України на цих територіях. Насамперед проблема опосередковується правовими та мовно-культурними детермінантами як семіотичними елементами права, що потребують особливої уваги вітчизняного законотворця.

О. М. Балинська, проводячи дослідження із семіотики права, справедливо відзначає, що «право створюється, функціонує, адаптується до змінного суспільства, забезпечує потреби впорядкування цього суспільства, опираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності. А мовні правові знаки належать до ціннісно навантаженої лексики, адже відтворюють найбільш значущі пріоритети правової спільноти, представляють волю суспільства, формують відповідні соціальні цінності та орієнтири правової політики держави. А саме право — це не тільки інструкція щодо дій (чи бездіяльності), чітко окреслена лінія поведінки; але й тактико-стратегічний текст, у якому міститься чітка граматики (вибудова) дій соціальних суб'єктів»²⁶³. Відтак, питання мови і

²⁶³ Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. С. 320.

права тісно пов'язані, однак, беручи до уваги право як текст, як знаки та цінність, є потенціал до врахування більшості за мовно-культурними детермінантами споживачами права задля утворення єдиного правопорядку.

Вочевидь, у сучасних умовах правові засади повоєнного відродження України неможливі без врахування євроінтеграційних та євроатлантичних процесів, адже вони повинні містити насамперед забезпечення правопорядку на деокупованих територіях стандартами правового регулювання як вимога більшості населення України, потреба поширення верховенства права, впровадження та відновлення цивілізованого підходу до права на цих територіях.

Частиною 2 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII визначено основні напрями захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях, з яких слід виокремити: «...захист основоположних ... соціальних, культурних та інших прав і свобод людини; ...сприяння забезпеченню ... культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади; ...сприяння підтриманню культурних зв'язків; ...забезпечення доступу до закладів освіти та медіа України...»²⁶⁴. З метою реалізації наведених у законі напрямів Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України розроблено проєкт Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України (надалі — проєкт Стратегії відновлення та реінтеграції). У проєкті Стратегії відновлення та реінтеграції висвітлено аналіз поточного стану справ, тенденції та обґрунтування щодо необхідності розв'язання виявлених проблем. Серед інших актуальних проблем деокупації наведено аналітичні дані, які стосувалися безпосередньо питань стану культури, мовних традицій на окупованих територіях тощо. Зокрема, у проєкті Стратегії відновлення

²⁶⁴ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

та реінтеграції акцентується увага на тому, що постає проблема нерелевантності після деокупації та на період реінтеграції безпекової, інформаційної, культурної, економічної та інших політик держави, які діяли під час тимчасової окупації²⁶⁵.

За таких умов нагальною є проблема нормативно-правового забезпечення і формування мовно-культурного простору у правовий спосіб, оскільки гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу є процесом «не локального, а глобального та регіонального характеру, який спричиняє унормування та збалансування норм національного права із правом ЄС. Систематизуючи національне законодавство до права ЄС, адресати прав отримують правові гарантії, а держава — правопорядок, який відповідає стандартам ЄС ... що призводить до відповідних правових наслідків, які зумовлюють дію ефективного законодавства, посилюють вплив правової та соціальної культури та обізнаності носіїв прав, свобод та інтересів»²⁶⁶.

М. Г. Окладна та І. В. Яковюк, досліджуючи соціальну політику ЄС, доходять висновку, що «кожний напрям політики ЄС має чітко виражений територіальний ефект, підвищується увага до ролі і меж застосування принципу субсидіарності і пропорційності, а також до взаємодії і взаємоузгодження різних комунітарних політик на регіональному рівні»²⁶⁷. Відповідно й питання відновлення української державності, мовних традицій, культури на деокупованих територіях після їх звільнення лежить у площині нормативно-правового забезпечення. Зважаючи на це, окремої уваги заслуговують питання нормативно-правового забезпечення, оскільки у правовій доктрині ці питання мають різний характер та правове навантаження, що, зрештою, буде мати відповідне

²⁶⁵ Проект Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. 2024 р. С. 4. URL: <https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/proekt-strategiyi-.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁶⁶ Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2024. С. 69–70.

²⁶⁷ Окладна М. Г., Яковюк І. В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток. Х. : ТОВ «Оберіг», 2016. С. 36.

значення й для ефективного нормативно-правового забезпечення мовно-культурного простору у правовий спосіб.

О. П. Сидоренко, аналізуючи проблематику правового забезпечення, наголошує, що «правове регулювання, як і правове забезпечення, об'єднує в собі і процес творення правових норм, і їх реалізацію за допомогою спеціальних юридичних засобів. Разом з тим, обсяг поняття «правове регулювання» не містить таких компонентів, як забезпечувальні заходи (політико-правові, матеріально-технічні, організаційно-управлінські, кадрові, ідеологічні, технологічні), на відміну від поняття правове забезпечення²⁶⁸. «Правове забезпечення» та «правове регулювання» є взаємопов'язаними, проте відрізняються одне від одного множиною мислимих у них предметів. А сферою правового регулювання та правового забезпечення є різні види суспільних відносин (економічні, політичні, духовно-культурні, інформаційні тощо), які потребують упорядкування, юридичного закріплення та охорони шляхом застосування правових засобів»²⁶⁹. В. О. Копанчук з цього приводу акцентує увагу на необхідності кодифікації законодавства про безпеку, а отже, введення в законодавчий та науковий обіг поняття «безпекове законодавство», яким пропонує позначати систему законів України, чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, а також підзаконних нормативно-правових актів України, прийнятих відповідно до Конституції України, що регулюють суспільні безпекові відносини, відповідають національним цінностям і національним інтересам України²⁷⁰.

На наш погляд, варто скептично поставитися до питання можливої кодифікації мовно-культурного простору, однак ідея

268

²⁶⁸ Сидоренко О. П. Правове забезпечення: до питання інтерпретації поняття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. №1. С. 43. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/12.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

269

²⁶⁹ Сидоренко О. П. Правове забезпечення: до питання інтерпретації поняття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. №1. С. 43. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/12.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

270

²⁷⁰ Копанчук В. О. Нормативно-правове забезпечення державної політики національної безпеки та громадського порядку України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1610> (дата звернення: 27.03.2025).

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

безпеки законодавства цілком узгоджується з особливостями правового режиму на деокупованих територіях. З цього приводу доцільно навести думку О. І. Косілової, яка, досліджуючи нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України, доходить слушного висновку, що «...нормативно-правове забезпечення ... прав і свобод громадян України здійснюється комплексно, за допомогою цілісної системи законів та підзаконних нормативно-правових актів. ...Під нормативно-правовим забезпеченням політичних прав та свобод ... слід розуміти сукупність усіх діючих матеріальних та процесуальних норм, закріплених у нормативних актах органів державної влади, а також міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які прямо чи опосередковано регламентують та забезпечують порядок реалізації політичних прав...»²⁷¹. Відповідно, питання мови та культури у нормативно-правовому забезпеченні деокупованих територій може стосуватися і процесуальних, і матеріальних норм права. Тобто питання мови права та культури права повинно бути фокусом уваги при відновленні державності на звільнених територіях.

Недарма О. І. Косілова виокремлює низку нормативно-правових актів, які становлять основу нормативно-правового забезпечення прав і свобод людини, наголошуючи, що «...серед законів України центральне місце займає Основний Закон, який має установче значення для всіх політичних прав, що закріплено у Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Забезпечення політичних прав та свобод закріплено низкою ординарних законів України, які визначають порядок, спосіб та форми реалізації політичних прав. До таких актів ми відносимо закони України «Про політичні партії в Україні», «Про місцеве самоврядування», «Про звернення громадян», «Про громадські об'єднання», «Про всеукраїнський референдум», «Про доступ до публічної інформації», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань» та

²⁷¹ Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021. № 3(38). С. 181. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/23_4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

інші...»²⁷². По суті, йдеться про ті джерела права, які формують демократичний плацдарм для правового взаємозв'язку органів влади та громадянського суспільства. Однозначно, що за такого підходу формується й питання правової культури.

Водночас в іншій науковій публікації О. І. Косілова пропонує під правовим забезпеченням прав і свобод розуміти «систему їх гарантування, створення сприятливих умов для їх здійснення, охорону, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, регламентацію порядку дій суб'єктів права з метою недопущення порушення гарантованих прав, усунення можливостей такого порушення або порядку відновлення порушених прав шляхом закріплення відповідних прав, повноважень цих суб'єктів та органів»²⁷³. Судячи з цього, очевидним є той факт, що завдяки нормативно-правовому забезпеченню створюється система гарантій для мовно-культурного простору та реалізації цих прав, а також система їх захисту.

Позиція О. І. Косілової цілком співвідноситься із думкою М. І. Іншина²⁷⁴ щодо доцільності прийняття спеціального закону про громадський контроль, який є складовою права на управління державними справами; нормативного врегулювання інституту місцевого референдуму, проект якого наразі зареєстрований та поданий до розгляду профільним комітетом Верховної Ради України²⁷⁵. Тобто питання реалізації та нормативно-правового забезпечення мовно-культурного простору та політичних прав і свобод, зумовлені тяжінням до національного правопорядку України після

²⁷² Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021. № 3(38). С. 181. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/23_4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

²⁷³ Косілова О. І. Правове забезпечення конституційних прав і свобод: адміністративно-правовий аспект. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 156. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.1\(36\).238323](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.1(36).238323) (дата звернення: 27.03.2025).

²⁷⁴ Іншин М. І. Нормативно-правове забезпечення державної служби в Україні: теоретико-правова характеристика. *Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук*. 2019. С. 98.

²⁷⁵ Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021. № 3(38). С. 181. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/23_4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

деокупації, є нічим іншим як елементами правосуддя перехідного періоду. Зокрема, у проекті Стратегії відновлення та реінтеграції зазначається, що «питання реінтеграції населення тимчасово окупованої території України, серед іншого, мають ґрунтуватися на підходах перехідного правосуддя (*transitional justice*)»²⁷⁶. Вважаємо, що на цьому аспекті слід зупинитися детальніше.

З точки зору політології А. В. Багінський доводить, що «правосуддя перехідного періоду є сукупністю процесів, пов'язаних із спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини минулих масштабних зловживань для забезпечення відповідальності, служіння справедливості та досягнення примирення»²⁷⁷. Таке розуміння правосуддя перехідного періоду виокремлює для нас ознаку не тільки прийняття спадщини минулих років (років окупації — з одного боку; років нормального цивілізованого розвитку — з іншого боку), а й врахування на цьому досвіді спільних елементів відродження, імплементації позитивного досвіду, позитивного напрямку руху до правопорядку, зокрема, і в контексті становлення української державності, української культури, мовних українських традицій. За такого підходу, очевидно, що йдеться про необхідність забезпечення під час перехідного періоду функцій становлення української державності, української культури, мовних традицій.

З цього приводу варто наголосити, що у теорії правосуддя перехідного періоду виокремлюють такі функції: «а) сприяння демократизації; б) зменшення кількості випадків порушення прав людини; в) законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії; г) надання репарацій і передусім матеріальних виплат жертвам; д) сприяння примиренню»²⁷⁸. А. В. Багінський з цього приводу звертає увагу на те, що

²⁷⁶ Проект Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. 2024 . С. 4. URL: <https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/proekt-strategiyi-.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁷⁷ Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 4 (44). 2019. С. 77. URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/199361/199518> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁷⁸ Там само.

276

277

імплементация правосуддя перехідного періоду має враховувати як зміну законодавства, розбудову демократичних інститутів, так і з'ясування правди і розслідування подій конфліктного минулого, пов'язаних із його початком. При чому, важливим аспектом є якраз: а) орієнтація на жертв конфлікту; б) медіація у громадах; в) реформа політичної системи України; г) стягнення репарацій з держави-агресора»²⁷⁹. За такого підходу очевидно, що «зміна законодавства» має корегуватися функціями правосуддя перехідного періоду, опція якого повинна фокусуватися на нормативно-правовому забезпеченні якраз мовно-культурної сфери права.

З цього приводу викликають інтерес дослідження представників Української Гельсінської спілки з прав людини (О. Мартиненка, О. Семьоркіної, О. Дмитрієва), які розробили так звану дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. У цій дорожній карті автори вбачають «кінцевою метою запровадження правосуддя перехідного періоду в Україні — впровадження міжнародних стандартів забезпечення справедливості для жертв через покарання винних та репарації постраждалим, зменшення випадків безкарності, гарантії неповторення»²⁸⁰. Концепція правосуддя перехідного періоду в умовах збройного конфлікту в Україні передбачає 4 стратегічні цілі, які розкриваються через комплекс взаємопов'язаних заходів. Зокрема, варто звернути увагу на четверту ціль. Її стратегічною метою правозахисники визначили «гарантії неповторення конфлікту, зокрема, через інституційні реформи, освіту і вільний простір для громадянського суспільства. За цим напрямом також є 3 пріоритетні операційні цілі: 1) реформування діяльності органів влади; 2) посилення потенціалу органів

279

280-1

280-2

²⁷⁹ Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4 (44). 2019. С. 77. URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/199361/199518> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁸⁰ УГСПЛ розробила дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/uhspl-rozrobila-dorozhniu-kartu-pravosuddia-perekhidnoho-periodu-dlia-ukrains-koho-suspilstva-v-umovakh-zbrojnoho-konfliktu/> (дата звернення: 27.03.2025); Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2023. С. 13. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

лади; 3) організаційно-правове забезпечення змін у діяльності органів влади»²⁸¹.

Відповідно до ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова, а держава повинна забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України²⁸². У ст. 4 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 р. № 1680-VII зазначено, що «...держава гарантує відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики» право мовного самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей щодо мови, яку вважає рідною, вибору мови спілкування, вільного користування російською та будь-якою іншою мовою у суспільному та приватному житті, вивчення і підтримки російської та будь-якої іншої мови, їх вільний розвиток і рівноправність»²⁸³.

Тим не менш, рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 сформувало деякі підходи до розуміння ст. 10 Конституції України, зокрема: «...українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом; ...у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних

²⁸¹ УГСПЛ розробила дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/uhspl-rozroblyla-dorozhniu-kartu-pravosuddia-perekhidnoho-periodu-dlia-ukrainskoho-suspilstva-v-umovakh-zbroynoho-konfliktu/> (дата звернення: 27.03.2025); Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2023. С. 13. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

²⁸² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

²⁸³ Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16.09.2014 № 1680-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 45. Ст. 2043.

281-1

281-2

**Розділ 6. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ**

навчальних закладах України є українська ... у навчальному процесі можуть застосовуватися та використовуватися мови національних менших...»²⁸⁴.

Окремої уваги потребують питання відновлення української культури на деокупованих територіях. У ст. 11 Основного Закону України визначено, що держава сприяє консолідації української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин в Україні²⁸⁵.

У Законі України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI акцентується на правах та обов'язках. Зокрема, ч. 1 ст. 6 Закону визначено, що громадяни мають право на свободу творчості, вільний вибір виду діяльності у сфері культури тощо, а вже у ч. 1 ст. 10 цього ж Закону закріплюються гарантії стосовно того, що «держава створює умови для культурного розвитку громадян України всіх національностей, сприяє залученню їх до спільного процесу створення культурних цінностей»²⁸⁶. Показово, що абз. 3 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про культуру» визначено, що фізичні та юридичні особи зобов'язані поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди українського народу, а ст. 13 закріплено обов'язок створення єдиного культурного простору України та збереження цілісності культури.

Натомість у філософії права питання культури розглядається крізь призму «право і культура», де принциповим, а часто навіть гострим, стає питання ставлення до національних чи релігійних традицій, оскільки цей контекст сконцентрував поняття свободи і рівності як формалізацію (юридичне закріплення) егалітарної основи взаємодії людей, що передбачає соціальну стратифікацію та рівень добробуту відповідно до особистісних якостей кожної людини. Принциповим стає також розрізнення партикулярного та універсального розуміння культури, коли право демонструє

²⁸⁴ Конституція України : подарункове видання/ упоряд.: Л. І. Бірюков, Н. І. Адамчик, Є. Г. Кудлай [та ін.]. Харків : ФОП Панов А.М., 2021. С. 15–16.

²⁸⁵ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

²⁸⁶ Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 24. Ст. 168.

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

культурологічні інтенції в еволюційному розвитку від першого до другого саме на основі виокремлення раціональної складової в характеристиці людини (Арістотель) і права (філософія Нового часу)²⁸⁷.

Відступаючи від законодавчих та доктринальних положень, автори проекту Стратегії відновлення та реінтеграції навели деякі обставини, які не є зручними та лінійними для реалізації правосуддя перехідного періоду у мовно-культурній сфері. Зокрема, зазначено, що «на тимчасово окупованій території України прицільно здійснюється робота зі змістом освіти, розмиваючи та формуючи нову ідентичність у молоді, де ключовим результатом такого навчання визначено формування основ російської громадянської ідентичності, почуття гордості за росію, російський народ та історію росії, усвідомлення своєї етнічної та національної приналежності, а також формування цінностей багатонаціонального російського народу. Як наслідок, з освітніх програм практично виключаються такі предмети, як українська мова, українська література, історія України. Освіта переважно забезпечується російською мовою внаслідок протиправного поширення законодавства російської федерації на тимчасово окуповану територію України, а також створення квазіправової системи на тимчасово окупованій території окремих районів Донецької та Луганської областей»²⁸⁸.

Враховуючи наведені обставини, виникають проблеми з реалізацією вимог ст.ст. 10, 11 Конституції України, де питання мовно-культурного простору та його нормативно-правового забезпечення не тільки належить до правосуддя перехідного періоду, а й вказує на потребу задіяння особливого правового інструментарію відновлення правди, створення гарантій неповторення

²⁸⁷ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х. : Право, 2016. Т.2 *Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац.акад.прав.наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 393.

²⁸⁸ Проект Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. 2024 р. С. 9. URL: <https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/proekt-strategiyi-.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

конфлікту на деокупованих територіях саме за мовною чи культурними ознаками.

Такий підхід спонукає більш предметно звернути увагу на питання правової культури. Так, О. В. Минькович-Слободяник вважає, що «сама правова культура повинна зайняти головну роль у розбудові правової держави, бо вона тісно пов'язана із формуванням правосвідомості громадян, новим баченням держави як демократичної, суверенної та незалежної, усвідомленням взаємозв'язку права і закону, з визнанням пріоритетного місця ролі людини і громадянина в цивільно-правових і державно-правових відносинах»²⁸⁹. З цього приводу в юридичній доктрині наголошується, що «проблеми розвитку громадськості, демократичної правової держави безпосередньо пов'язані з рівнем правосвідомості і правової культури кожної особистості зокрема та суспільства загалом, що надалі гарантуватимуть верховенство права. А це є можливим за умов формування якісно нової системи правового виховання та освіти, орієнтованих на поширення правових знань, виховання, поваги до законів, позбавлення або мінімізації правового нігілізму, тобто того, що традиційно пов'язують із високим ступенем розвитку правової культури. Сучасний етап державного будівництва незалежної, демократичної, соціальної та правової держави в Україні, суспільство якої вибрало європейський шлях, вимагає забезпечення розвитку правового мислення, з належним рівнем правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, адже без цієї принципової умови неможливо розвинути правову систему України. Саме правова культура є одним із головних чинників демократизації суспільства, що характеризує правосвідомість та поведінку людини з огляду на рівень і зміст її правового виховання, соціальної активності, юридичної підготовки та загальноосвітнього рівня»²⁹⁰.

Н. В. Атаманова та О. В. Дяченко доводять, що «правова й політична культура мають спільні фактори, від яких залежить і

²⁸⁹ Минькович-Слободяник О. В. Основні етапи формування правової культури на теренах сучасної України. *Часопис Київського університету права*. 2019/3. С. 47.

²⁹⁰ Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 64. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/15.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

швидкість їх розвитку, і якісний складник. Сучасне українське суспільство, що перебуває в транзитному стані, з одного боку, робить запит на подолання корупції, викорінення нігілізму, активну повагу до прав людини, а з іншого — підсвідомо боїться, що такі зміни відбудуться і доведеться жити зовсім у новому світопорядку, по факту маємо «один крок вперед — два назад»²⁹¹.

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, досліджуючи взаємозв'язок правової політики та культури, наголошує на «безпосередньому взаємозв'язку між правовою політикою, правовою культурою та ефективністю заохочувальних норм права. Такий взаємозв'язок прослідковується у тому, що правова політика держави, яка прагне не лише декларувати, але й відповідати критеріям правової, демократичної та соціальної держави, має формуватися на загальнолюдських цінностях, які закладені в основу законодавства, що становить основу функціонування ефективної правової системи. Натомість правомірна поведінка, подолання правового нігілізму в суспільстві є свідченням високої правової культури окремої особи і суспільства загалом. Формування такої культури, її забезпечення досягається, зокрема такими засобами, як стимулювання правомірної поведінки шляхом створення та прийняття заохочувальних норм права»²⁹².

Отже, з цього випливає, що впровадження правосуддя перехідного періоду функціонально залежить не тільки від нормативно-правового регулювання, а й від того, як ефективно воно буде реалізовано. Сама по собі ефективність нормативно-правового забезпечення лежить у ключі культурно-мовного середовища. Тому вкраплення заохочувальних норм права у законодавство України для окупованих територій повинно мати місце при його трансформації. Зокрема, М. Любченко присвятила окреме

²⁹¹ Атаманова Н. В., Дяченко О. В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної української держави. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 87. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/201/182> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁹² Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Взаємозв'язок між правовою політикою, правовою культурою та ефективністю заохочувальних норм права: підходи до оптимізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 603. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/139.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

дослідження характеристики взаємозв'язку мови як ідеального відображення світу та права. Науковиця доводить, що «а) мова та право тісно пов'язані між собою, більше того, право без мови існувати не може. У сфері правовідносин існує особлива мова як знакова система, що служить засобом прояву думок, професійного спілкування юристів, засобом передачі професійної (правової) інформації; б) з одного боку, мова права не повинна істотно відрізнятися від загальноновживаної мови, адже вона розрахована на широке коло користувачів, але з другого — вона має відображати правову дійсність, тому повинна відповідати певним вимогам, які вирізняють її з-поміж загальноновживаної мови»²⁹³. погоджуючись із думкою М. Любченко, доречно додати, що не просто мова та право не можуть існувати окремо, а й мова про справедливе право та мова про право культури та культуру права не можуть існувати окремо. Цей аспект тільки підсилює потребу виваженого підходу до врегулювання перехідних законів культурно-мовного спрямування та поширення на деокупованих територіях.

А. М. Кучук, досліджуючи проблеми правового поліцентризму, доводить, що комунікація національних держав зумовлена об'єктивними процесами глобалізації і призводить, зокрема, до культурної конвергенції. Глобалізація та інтеграція як явища не можуть бути позитивними чи негативними. Однак з метою усунення дисбалансу від їх впливу на різні держави важливим є застосування права як засобу врівноваження різновекторних інтересів світового співтовариства. При цьому вчений пропонує виокремити дві основні тенденції: а) правову інтеграцію національних держав, яка ґрунтується на принципах «*ius cogens*» і «*ex aequo et bono*»; б) правову дезінтеграцію, яка передбачає принцип «*opinio juris*», можливість застережень²⁹⁴. Такий підхід надає можливість враховувати глобалізаційні та глокалізаційні

293

²⁹³ Любченко М. Мова і право: питання співвідношення. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (81) 2015. С. 42. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/iloverpdf_com-36-44.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

294

²⁹⁴ Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 269. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/51a63a40-a5f7-476c-a411-c319763390b0/content> (дата звернення: 27.03.2025).

6.1. Правові засади відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях після їх звільнення

мовно-культурні процеси на деокупованих територіях, визначати первинні методологічні основи, власне, модель щодо виявлення та ліквідації наслідків деструктивного впливу рф — країни-агресора на населення, що зазнало тривалої окупації (Донбас, Луганськ, Крим).

6.2. Превентивно-правові заходи безпекового режиму перехідного правосуддя: Донбас — Луганськ — Крим

Під перехідним правосуддям у правовій доктрині розуміється інтегративний концепт забезпечення політичних трансформацій від авторитарних режимів до демократичного правління шляхом реалізації заходів правового, квазіправового та неправового характеру для подолання спадщини масових порушень кримінального і адміністративного характеру, руйнування елементів правової та політичної систем, деформації цінностей і культури суспільства²⁹⁵.

Правосуддя перехідного періоду характеризується не тільки певним правовим режимом відновлення справедливості, встановлення демократії тощо, а й безпековим режимом. Проблема забезпечення правопорядку на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим лежить у ключі певних превентивно-правових заходів. На сьогодні Стратегією утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322) (надалі — Стратегія-2030) визначено, що «існування та процвітання України неможливе без загального усвідомлення громадянами своєї національної та громадянської ідентичності. Відчуття такої належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, історичною пам'яттю, суспільно-державними (національними) цінностями, зокрема українською мовою і народними традиціями, безпосередньо позначається на житті кожної людини. Одним із пріоритетів Стратегією-2030 визначено діяльність держави та суспільства у відповідь на виклики і загрози, які в сьогоденнішніх умовах здійснюють реальний вплив на формування національної свідомості»²⁹⁶.

²⁹⁵ Відродження постконфліктних територій: світовий досвід і Україна : наукова записка / Стойко О. М., Кресіна І. О., Кресін О. В. Інститут держави і права імені В. М. Корещького НАН України. Київ : Норма права, 2020. С. 138.

²⁹⁶ Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

Цей документ містить певні безпекові елементи, які сприятимуть забезпеченню правопорядку на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим. Зокрема, згідно зі Стратегією-2030 основними проблемами (викликами і загрозами) є: «1) відсутність механізму та системних підходів щодо підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; 2) наявність підходів щодо підготовки фахівців, що не відповідають вимогам воєнного стану, перспективам післявоєнної відбудови країни та її європейської інтеграції; 3) відсутність програм підвищення кваліфікації, які б давали змогу закладам освіти, установам, що провадять освітню діяльність, забезпечити підготовку фахівців, орієнтованих на вимоги воєнного стану, перспективи післявоєнної відбудови країни та її європейської інтеграції, здатних пропагувати єдині проукраїнські наративи; 4) необхідність підготовки фахівців, які зможуть бути залучені до процесів реінтеграції населення тимчасово окупованої території»²⁹⁷.

Питання щодо забезпечення правопорядку на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим лежить у ключі і конституційного, і соціального права, оскільки соціальне право призначене не тільки для реалізації та захисту індивідуальних прав громадян, а й для їх сукупної охорони. До переліку галузей права, які становлять соціальне право, належать: право соціального забезпечення, трудове право, екологічне право, земельне право, медичне право, освітянське право, житлове право²⁹⁸.

Отже, стає очевидним, що потреба забезпечення «програм підвищення кваліфікації», «перепідготовки», «підготовки фахівців» повинна бути регламентована певними нормативно-правовими актами. Адже право на безпеку, на забезпечення безпе-

²⁹⁷ Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

²⁹⁸ Велика українська енциклопедія. Київ : «Видавництво Людмила», 2020. *Право соціального забезпечення* / редкол.: М. І. Іншин (голова), О. М. Ярошенко (заступник голови), Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, Н. М. Вапнярчук. 2020. С. 707.

**Розділ 6. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ**

кового режиму під час правосуддя перехідного періоду опосередковується освітньо-культурними потребами.

Водночас відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2023 р. № 486 «Про підготовку до дій із стабілізації ситуації на деокупованих територіях Донецької і Луганської областей та їх реінтеграції» (надалі — Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2023 р. № 486) Кабінетом Міністрів України рекомендовано Донецькій та Луганській обласним державним адміністраціям (обласним військовим адміністраціям): 1) утворити: а) координаційні ради з питань стабілізації ситуації на деокупованих територіях області та їх реінтеграції та затвердити положення про них; б) координаційні групи (за напрямами згідно з додатком), керівники яких входитимуть до координаційних рад; 2) забезпечити: а) провадження координаційними групами діяльності за відповідними напрямами; б) підготовку координаційними радами проектів планів першочергових дій зі стабілізації ситуації на деокупованих територіях області та їх реінтеграції (із зазначенням відповідних фінансово-економічних розрахунків, потреб матеріально-технічного забезпечення, відповідальних виконавців та строків виконання) з урахуванням заходів, передбачених планом дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219; 3) затвердити плани першочергових дій із стабілізації ситуації на деокупованих територіях області та їх реінтеграції за погодженням з Координаційним штабом з питань деокупованих територій; 4) після деокупації територій подавати щомісяця до 25 числа Координаційному штабу з питань деокупованих територій інформацію про результати діяльності за напрямами згідно з додатком»²⁹⁹.

Отже, згідно з рекомендаціями, викладеними у Постанові Кабінету Міністрів України від 12 травня 2023 р. № 486, можемо констатувати, що передбачається досить широке коло правового регулювання відносин різногалузевого характеру, які закріплюють

²⁹⁹ Про підготовку до дій із стабілізації ситуації на деокупованих територіях Донецької і Луганської областей та їх реінтеграції : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2023 № 486. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

особливості «стабілізації ситуації». З точки зору права, питання стабілізації передбачає виявлення та ліквідацію наслідків деструктивного впливу рф — країни-агресора на населення, що зазнало тривалої окупації (Донбас — Луганськ — Крим). Водночас для того, щоб визначити превентивно-правові заходи безпекового режиму на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим, варто розглянути детальніше питання інструментів правового регулювання в контексті виявлення та ліквідації наслідків деструктивного впливу рф — країни-агресора на населення.

У теорії права виокремлюють способи та типи правового регулювання. Ці кореляти мають спільні риси із способами та типами правового регулювання. Наприклад, способи правового регулювання розуміються як засоби регламентації поведінки суб'єктів права шляхом надання їм прав та/або покладання на них обов'язків, видами ж способів правового регулювання є: а) юридичне дозволяння; б) юридичне зобов'язання; в) юридична заборона³⁰⁰. Усі ці способи правового регулювання при здійсненні превентивно-правових заходів безпекового режиму на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим є цілком доречними, адже визначають комплексність та багатогранність встановлення режиму безпеки, а також характеру нормативно-правового регулювання.

У філософському словнику більш детально пояснюються поняття засобів і мети. Зокрема, зазначається, що мета і засоби — поняття, які характеризують певні елементи поведінки і діяльності людини. Але мета — усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. А засоби — предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягається певна мета; сукупність елементів діяльності, спрямованої на осмислення, покладання, реалізацію мети. Розрізняють суб'єктивну мету та об'єктивну мету³⁰¹.

³⁰⁰ Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2018. С. 71.

³⁰¹ Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ : Абрис, 2002. С. 371.

Отже, превентивно-правові заходи безпекового режиму перехідного правосуддя Донбас — Луганськ — Крим, маючи певну «мету» та «засоби», власне, як і «способи» нормативно-правового регулювання, теж можуть характеризуватися «передбаченням бажаних результатів» від встановлення безпекового режиму, коригувати «соціальні інститути» на деокупованих територіях, трансформувати поведінку і діяльність суспільства, окремих груп людей на цих територіях, з метою недопущення виявів правового нігілізму. З цього приводу доречно звернути увагу на дослідження Н. В. Атаманової та О. В. Дяченко, які зазначають, що «лише після з'ясування джерел та проявів юридичного нігілізму можна окреслити основні шляхи його подолання в таких чотирьох сферах: 1) у сфері загальнодержавної стратегії — спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, всебічне забезпечення добробуту громадян, суворе дотримання Конституції і законів усіма державними органами, запозичення позитивних правових надбань інших держав світу, подальша інтенсивна інтеграція до міжнародного права (ратифікація, приєднання, підписання); 2) у сфері правотворчості — професійна законодавча діяльність, розширення кола суб'єктів законодавчої ініціативи, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, вдосконалення правової експертизи нормативно-правових актів; 3) у сфері правозастосування — ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, забезпечення прямої дії норм Конституції, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах; 4) у сфері юридичного виховання — популяризація правових знань через різні форми правового виховання, пробудження інтересу до правових знань і забезпечення їх доступності»³⁰². Крім того, дослідниці пропонують звернути увагу на підготовку кваліфікованих кадрів, а саме юристів, які зможуть досконало і на професійному рівні тлумачити закон і служити Феміді. Знову ж таки, як бачимо, питання превентивно-право-

вих заходів безпекового режиму на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим стосується саме соціального права, але вже через «ліцензування професій», «забезпечення добробуту громадян», «вдосконалення правової експертизи» тощо.

По суті, поняття «виявлення» та «ліквідація» в контексті права використовуються як юридична термінологія у сфері запобігання певним видам правопорушення. Тут можуть використовуватися «методи і тактичні прийоми документування»³⁰³, «вживання перевірочних заходів, до яких належать, наприклад, моніторинг інтернету, аналітична робота»³⁰⁴ з населенням тощо. За такого підходу стає зрозумілим, що «виявлення» та «ліквідація» як засоби стабілізації ситуації повинні покладатися на взаємодію правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування.

Крім того, серед підходів та методології «виявлення» та «ліквідації» несприятливих наслідків задля стабілізації ситуації доцільно звернути увагу на психологічно-тактичний аспект вирішення проблеми. Зокрема, О. В. Бичковий, аналізуючи вплив психологічних знань працівника Національної поліції на ефективність правоохоронної діяльності, доходить висновку, що «знання психологічних особливостей правоохоронної діяльності дозволяє підвищити її ефективність за рахунок економії часу та підвищення результативності здійснюваних заходів. Наприклад, дільничний офіцер поліції, який володіє прийомами довірливого спілкування, зможе отримувати інформацію про вчинювані правопорушення на території обслуговування та заробити авторитет. А керівник, який вміло використовує психологічні прийоми управління колективом, зможе організувати ефективну роботу підрозділу та підтримувати здоровий психологічний клімат у колективі»³⁰⁵.

³⁰³ Ковальова О. В., Пекарський С. П. Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: пошукові заходи та експертне забезпечення. *Криміналістичний вісник*. № 2 (36). 2021. С. 72. URL: <https://visnyk.dnдек.мvs.gov.ua/index.php/visnyk/article/view/149/102> (дата звернення: 27.03.2025).

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Бичковий О. В. Вплив психологічних знань працівника національної поліції на ефективність правоохоронної діяльності. *Актуальні проблеми превентивної діяльності національної поліції в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (ДДУВС, 27.04.2022). 2022. С. 17. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10335/1/5.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

303

305

Такий підхід очевидно містить елементи навчання та перепідготовки працівників, які будуть здатні проводити такі заходи.

Наведений вище підхід до підготовки фахівців, які діятимуть на звільнених територіях України, посилить, зокрема, дієвість протидії колабораційній діяльності. Так, деякі фахівці, аналізуючи кримінальне законодавство України в частині колабораційної діяльності, вважають, що «законодавець не ставив перед собою цілей загальної превенції — запобігання вчиненню актів колаборації з ворогом. З одного боку, це можна пояснити сумнівами в тому, чи здатне кримінальне право у принципі зробити внесок у запобігання явищу колабораціонізму, а якщо так, то чи є такий превентивний вплив значущим. З іншого боку, провідною метою розглядуваної новели є встановлення покарання, яке згідно зі ст. 51 КК України переслідує не тільки кару, але й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами»³⁰⁶.

Очевидно, що ці питання є комплексними, а тому торкаються безпекових питань. За таких обставин вважаємо, що саме на це повинні бути націлені (мета та засоби) превентивно-правові заходи безпекового режиму перехідного правосуддя на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим. Зокрема, В. М. Вовк щодо цього зазначає, що «для сьогодення характерним є вживання модифікованого поняття «безпека», яке безпосередньо пов'язане з «безпекою людини» (*human security*), що означає переорієнтацію з фокусування на проблемах держави на увагу до окремої людини, власне, її прав, свобод та інтересів. Адже кожна людина є суб'єктом права, володіє певним статусом (загальним, особливим, спеціальним)»³⁰⁷. Також вчений

³⁰⁶ Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 200.

³⁰⁷ Вовк В. М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 30. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299650/292179> (дата звернення: 27.03.2025).

зазначає, що «до проблемних питань права на безпеку, з правової точки зору, можна віднести: 1) труднощі в процесі формалізації поняття «безпека»; 2) необхідність корегування норм міжнародного і національного законодавства в частині права на безпеку людини»³⁰⁸. У контексті правосуддя перехідного періоду порушені проблемні питання набувають особливої ваги, зокрема, через особливі умови реалізації (як суб'єктивного права) чи забезпечення правосуддя перехідного періоду (як правопорядку, безпекового режиму).

Доволі показово поєднав питання умов та безпеки вчений-безпекознавець О. В. Шмоткін, зазначивши, що при формуванні механізму забезпечення прав особи слід зважати на те, що в конкретному суспільстві вони зумовлюються передусім тими економічними, соціальними, культурними умовами, що існують у цьому суспільстві. На думку вченого, ці суспільні умови, що породжують права особи, є об'єктивними для конкретного суспільства. Водночас О. В. Шмоткін доводить, що цими національними закономірностями неможливо нехтувати для дотримання міжнародних норм. На його думку, «право на національну безпеку у загальносвітовому масштабі є по суті аналогічним праву особи у масштабі держави. Тому неможливо вимагати пріоритету прав особи перед державою, не вимагаючи пріоритету права нації перед міжнародною спільнотою. Отже, при вирішенні проблем прав особи слід зважати на реалії національного суспільства, орієнтуючись на загальносвітові стандарти, тобто внутрішньодержавні закономірності у цьому процесі мають бути імперативними, а загальносвітові — диспозитивними»³⁰⁹.

З позиції О. П. Дзьобаня та С. Б. Жданенко, «права і свободи особистості виступають сьогодні як один із найважливіших об'єктів політики національної безпеки. Фіксує реальну захи-

³⁰⁸ Вовк В. М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 30. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299650/292179> (дата звернення: 27.03.2025).

³⁰⁹ Шмоткін О. В. Права особи як об'єкт національної безпеки України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_200_24 (дата звернення: 27.03.2025).

щеність і гарантуючи права і свободи особистості в конкретній спільноті, права людини можуть виступати як гуманістичний орієнтир розвитку не тільки держави в цілому, але й системи національної безпеки, яка склалася в країні. При цьому проблема взаємозалежності національної безпеки і прав людини не є проблемою вибору за принципом «або/або». Це — проблема компромісу між забезпеченням національної безпеки і дотриманням прав людини, між реалізацією прав людини і захистом національної безпеки»³¹⁰.

На думку А. А. Манжули та О. А. Сокурєнко, саме Служба безпеки України як суб'єкт владних повноважень відіграє ключову роль у забезпеченні національної безпеки та захисті прав людини. Її діяльність є важливим елементом стабільності та розвитку держави. В умовах сучасних загроз, таких як тероризм, кіберзлочинність та зовнішня агресія, ефективність і професіоналізм СБУ є особливо важливими. Водночас СБУ діє в рамках законодавства України та міжнародних стандартів, що визначають її повноваження та обмеження. Це включає як забезпечення безпеки держави, так і дотримання прав і свобод громадян. Завдяки своїй роботі СБУ запобігає численним загрозам, забезпечуючи безпеку громадян і державних інститутів. Прозорість, підзвітність і законність дій СБУ є фундаментальними принципами, які сприяють зміцненню довіри суспільства до цієї інституції³¹¹.

Г. Ситник доходить висновку, що «атрибутами проблемного поля оцінювання безпекових наслідків російсько-української війни є наступні: вплив факторів, які зумовлюють ці наслідки, носять системний характер; фактори утворюють специфічну, дуже складну та ймовірнісну систему, яка складається з фізичних, біологічних та соціальних елементів; оцінювання факторів, які зумовлюють наслідки війни у контексті їх впливу на безпеку

310

³¹⁰ Дзьобань О. П. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2. С. 20–21. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18272/3/Dzeb_4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

311

³¹¹ Манжула А. А., Сокурєнко О. А. Права людини і національна безпека як об'єкт правового захисту у контексті діяльності служби безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 228. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2024/57.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

життєдіяльності соціальних систем, тобто як небезпек, за змістом завжди має об'єктивно-суб'єктивний характер; в межах поля формується віртуальна реальність як своєрідний простір невідзначеності та паралельний світ, де домінує маніпулятивний дискурс війни»³¹². Крім того, вчений констатує, що «передумовою забезпечення цілісності уявлення про джерела (першопричини) виникнення тих чи інших факторів, які зумовлюють наслідки російсько-української війни, динаміку та специфіку їх еволюційного розвитку, а також інтенсивність та тривалість впливу на безпеку соціальних систем, є врахування атрибутів проблемного поля оцінювання безпекових наслідків російсько-української війни та проблем дослідження методологічного характеру, які належать до вказаного поля»³¹³.

О. Панченко, досліджуючи проблеми відновлення людського капіталу як складову соціально-економічної розбудови держави, доводить, що «благополуччя та сталий розвиток держави залежить від показників національного людського капіталу. Людський капітал України вирізняється високим рівнем освіти, креативності, вмотивованості на саморозвиток та актуалізацію своїх навичок. Нині Україна втрачає людські ресурси через вимушену масову міграцію та внутрішнє переміщення населення, депортацію населення, загибель та поранення цивільних і військових. Тому сьогодні дуже важливо розвивати стратегічні напрями відновлення людського капіталу задля соціально-економічної розбудови держави. Відновлення людського капіталу повинно бути спрямовано на збереження та зміцнення фізичного та психологічного здоров'я громадян шляхом запровадження нової системи реабілітації відповідно до світових стандартів, розвиток системи охорони здоров'я, зокрема забезпечення обладнанням, технікою, висококваліфікованими фахівцями, запровадження партнерства, створення центрів медико-психологічної клінічної

³¹² Ситник Г. Атрибути проблемного поля дослідження наслідків російсько-української війни. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 10.

³¹³ Там само. С. 11.

**Розділ 6. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ**

реабілітаційної й абілітаційної допомоги, модернізація закладів відповідного профілю та підготовка фахівців відповідно до вимог часу»³¹⁴.

Отже, можна констатувати, що забезпечення превентивно-правових заходів безпекового режиму перехідного правосуддя на деокупованих територіях Донбас — Луганськ — Крим опосередковується економічними, соціальними, культурними, освітніми та психолого-професійними умовами, а також метою та способами реалізації правосуддя перехідного періоду, забезпечення безпекового режиму. Все це потребує в контексті правового регулювання впровадження різних та системних підходів, які б, насамперед, визначалися на законодавчому рівні через юридичні дозволяння, юридичні зобов'язання, юридичні заборони.

³¹⁴ Панченко О. Відновлення людського капіталу як складова соціально-економічної розбудови держави. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 14.

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

В одному із досліджень правосуддя перехідного періоду зазначається, що транзитивне правосуддя зміщує акцент із ретрибутивного (карального) виміру справедливості, сфокусованого на притягненні винних до відповідальності, на вимір відновлювальний, зосереджений на реабілітації та відновленні людської гідності. Разом з тим, модель правосуддя перехідного періоду висвітлює сутність і призначення правосуддя як такого, що покликане уможливити мирне співіснування людей³¹⁵. Саме мирне життя — як мета стабілізації правового режиму під час здійснення правосуддя перехідного періоду — закладає філософію гуманізації кримінальної відповідальності шляхом звільнення від кримінальної відповідальності за значну частину злочинів за винятком воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду тощо.

Водночас слід звернути увагу на тенденції кримінально-правової політики стосовно оновлення основного нормативно-правового акта — Кримінального кодексу України — в частині прийняття його у новій редакції. Так, О. С. Бакумов та Ю. В. Баулін у монографічному дослідженні «Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення» (2024 р.) зазначають, що «необхідність підготовки та ухвалення нового КК України своїми чинниками має належні соціальні, політичні, економічні, міжнародні, кримінологічні, правові та доктринальні передумови»³¹⁶. Дослідники аргументують передумови розробки нового КК України такими

³¹⁵ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. К. : «РУМЕС», 2017. С. 588.

³¹⁶ Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія. Андрушко П. П., Бакумов О. С., Баулін Ю. В., Бурдін В. М., Вишневська І. А., Горох О. П., Гуторова Н. О., Марчук Н. О., Навроцький В. О., Пономаренко Ю. А., Стрельцов Є. Л., Хавронюк М. І. // За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. К. : Компанія ВАТЕ. С. 19. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/>

підходами: «1) пострадянська філософія КК України 2001 року; 2) необхідність зміни ролі КК України у житті людини, суспільства та держави; 3) пострадянська модель чинного кримінального закону; 4) порушення системності чинного КК; 5) викривлення у чинному КК фундаментальних засад вчення про кримінальне правопорушення; 6) розбалансованість системи санкцій; 7) нерозвиненість системи кримінально-правових засобів; 8) термінологічна незваженість; 9) перспективи імплементації *acquis communautaire* ЄС; 10) відсутність механізму захисту КК України від свавільних рішень з боку законодавця»³¹⁷.

Також зазначені дослідники визначають інші передумови розробки та ухвалення нового КК України, зокрема:

«а) політичні передумови: 1) затяжна війна з РФ, яка триває з 2014 року і вимагає створення законодавства воєнного часу, зокрема і кримінального; 2) окупація значної частини національної території і втрата значного економічного потенціалу України; 3) необхідність посилення захисту національної безпеки, безпеки довкілля, безпеки від тероризму тощо; 4) прогнозовані соціально-політичні проблеми відновлення післявоєнної України; 5) організація ефективної та вільної від корупції публічної служби; 6) утвердження в країні цінностей свободи, справедливості, солідарності тощо.

б) соціальні передумови: 1) високий рівень внутрішньої міграції та еміграції, зокрема працездатного населення, зниження народжуваності та підвищення смертності населення України; 2) зниження життєвого рівня людей; 3) формування потужного громадянського суспільства, в якому значну роль грають громадські, ветеранські та міжнародні організації; 4) унеможливлення використання медіапростору України, а також інтернет-ресурсів проти національних інтересів України тощо.

в) міжнародні передумови: 1) криза глобальної системи міжнародної безпеки і дестабілізація світового правового порядку; 2) європейські та євроатлантичні прагнення України, отримання

³¹⁷ Там само.

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу і початок переговорів про вступ до ЄС; 3) укладення та ратифікація низки нових міжнародних договорів, що містять зобов'язання держави у сфері кримінального права; 4) виконання Україною численних рішень ЄСПЛ тощо»³¹⁸.

Передумови криміногенної ситуації навколо окупованих та деокупованих територій вказують на дещо інший аспект, ніж питання міжнародно-правового характеру. Зокрема, О. В. Баганець, аналізуючи стан досудового розслідування воєнних злочинів у 2022 р., зазначає, що «у 2022 році всього щодо 713 іноземних громадян було направлено до суду обвинувальні акти, серед яких переважає наступна кваліфікація: 28 осіб — за злочини проти основ національної безпеки, 86 осіб — за злочини проти життя та здоров'я, 4 особи — за неузаконене позбавлення волі, 206 осіб — за злочини проти власності (переважно крадіжки), 39 осіб — за незаконне поводження зі зброєю, 36 осіб — за незаконний перетин кордону, 73 особи — за підроблення та викрадення документів, 15 — осіб за корупційні злочини, 106 осіб — за злочини проти миру і безпеки»³¹⁹. Вчений робить висновок, що багато російських злочинців фігурують у справах про крадіжки, тілесні ушкодження та вбивства, що є кримінальними статтями, а не воєнними, як це мало б бути. Також О. В. Баганець зазначає, що правозастосовна практика в Україні доводить свою нездатність впоратися з викликами, пов'язаними із розслідуванням воєнних злочинів. На думку вченого-практика, питання їх виявлення, реєстрації, проведення розслідування цих кримінальних правопорушень, і особливо — їх доказування, правової кваліфікації подій, обґрунтування рішення щодо винуватості конкретних осіб та наявності достатніх доказів для притягнення до кримінальної

³¹⁸ Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія. Андрушко П. П., Бакумов О. С., Баулін Ю. В., Бурдін В. М., Вишнеvsька І. А., Горюх О. П., Гуторова Н. О., Марчук Н. О., Навроцький В. О., Пономаренко Ю. А., Стрельцов Є. Л., Хавронюк М. І. / За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. К. : Компанія ВАПТЕ. С. 19. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/07/monografiya-projekt-novogo-kkukrayiny.pdf#241007_0952_Kravch-Project_Inet.indd%3A1.176291%3A1308 (дата звернення: 27.03.2025).

³¹⁹ Баганець О. В. Аналіз досудового розслідування воєнних злочинів у 2022 році. *Інформаційний бюлетень*. № 23. 2023. С. 30–31.

відповідальності, — все це потребує суттєвого підвищення рівня професійної підготовки слідчих і прокурорів, а тим паче обізнаності, насамперед у міжнародному гуманітарному та міжнародному кримінальному праві, враховуючи, що докази за воєнними злочинами також будуть передаватися міжнародним партнерам та МКС³²⁰.

Отже, постає питання про кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді. З огляду на це доцільно розглянути питання відповідальності у кримінальному праві за такі злочини.

У науковій літературі, присвяченій колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях, виокремлюється широкий спектр відповідальності за колабораціонізм на підставі міжнародного досвіду. Зокрема, порівняльний аналіз законодавства деяких країн дає змогу дійти таких висновків: «1) в усіх розглянутих країнах особливі (спеціальні) частини кримінальних кодифікованих актів містять статті, якими передбачається відповідальність за державну зраду / зраду / зраду Батьківщині чи її аналог, який полягає в діях проти незалежності, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності держави. У першому випадку суб'єкт є спеціальним (громадянин держави), у другому, як правило, є загальним; 2) у більшості розглянутих країн кримінальним кодексом передбачена спеціальна норма щодо співпраці під час війни, яка охоплює собою у тому числі і співпрацю в окупації (Литва, Естонія, Румунія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Данія); разом із тим три країни (Латвія, Польща, Німеччина) обмежуються лише загальними нормами; 3) водночас лише в кримінальних кодексах Литви, Естонії та Данії міститься окрема згадка про співпрацю з окупантом (окупаційною адміністрацією); і лише в Кримінальному кодексі Литви стаття про співпрацю отримала назву «колабораціонізм» та стосується виключно умов окупації (у тому числі й анексії); 4) в одних країнах співпраця з ворогом під час війни вважається менш тяжким, а в інших — більш тяжким злочином порівняно з нормами про зраду чи посягання на незалежність,

³²⁰ Баганець О. В. Аналіз досудового розслідування воєнних злочинів у 2022 році. *Інформаційний бюлетень*. № 23. 2023. С. 60.

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

конституційний лад і територіальну цілісність держави. Умови ж окупації свідчать про привілегізацію винного»³²¹.

Н. В. Гоблей, досліджуючи окремі аспекти посилення кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану, доходить висновку, що «призначаючи покарання засудженому, який вчинив кримінальне правопорушення в умовах воєнного стану, суд враховує ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання. Посилення кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану є важелем, що впливає на додержання законодавства шляхом превенції вчинення кримінальних правопорушень»³²².

Попри розвиток гуманістичної моделі перехідного правосуддя подекуди виникає неможливість застосування ст. 111¹ КК України правоохоронними органами через слабку юридичну конструкцію механізму забезпечення кримінального переслідування за колабораціонізм. Зокрема, варто звернути увагу на положення ст. 111¹ КК України, яку кваліфікують у багатьох випадках недостатньо. Адже неповне формулювання ст. 111¹ КК України вочевидь не зовсім відповідає ст.ст. 8, 61 Конституції України (порушення верховенства права через «нечіткість» законодавства, неможливість подвійного притягнення до відповідальності та індивідуалізація покарання). Тому вбачаються наявні передумови для «трансформації» положень статті для уможливлення відповідальності за колабораціонізм.

Отож актуальність порушеної проблеми кримінально-правового аспекту посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді обумовлена потребою детального аналізу концепту дегуманізації притягнення до кримінальної

³²¹ Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / [М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов] ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 186–187.

³²² Гоблей Н. В. Окремі аспекти посилення кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2023. С. 415–416. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/97.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

відповідальності за ст. 111¹ КК України, з одночасним приведенням у відповідність до норм ЄС стандартів кримінально-процесуального механізму, що ґрунтуються на проблемах вироблення єдиних та диференційованих підходів, забезпечення пропорційності права на захист осіб із статусом «колаборант», усунення прогалин чинного законодавства, впровадження моделі спеціальної охорони та захисту економічних і соціальних прав роботодавців та працівників, усунення бар'єрів для діяльності та захисту соціально-відповідального бізнесу у перехідному правосудді, уточнення та деталізації понять «публічне заперечення», «збройна агресія», «публічні заклики» та «держава-агресор» тощо, створення умов для забезпечення соціальної безпеки в Україні як першої фундаментальної цивілізованої соціально-правової моделі реінтегрованих територій, спрямованої на реальне усунення проблем національної безпеки через основоположну призму — відновлення людського капіталу, ефективної діяльності правоохоронної системи через створення належних та дієвих кримінально-правових, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих механізмів забезпечення правопорядку.

На думку деяких дослідників, аналіз проектів законів про внесення змін до КК України щодо відповідальності за колабораційну діяльність демонструє, що загалом їм властиве ігнорування історичної зумовленості та соціально-правової природи колабораціонізму як явища. Проте дослідники зазначають, що «під час внесення змін до КК насамперед слід визначитися з концептуальними моментами, які впливають із сутнісних ознак колаборації з окупантом як спеціального виду державної зради, привілейованого у зв'язку з презюмуванням учинення діяння в умовах окупації (а отже, в обстановці постійної абстрактної загрози обмеження прав і законних інтересів у разі прояву нелояльності до окупанта). Тільки після цього потрібно вдатися до відбору окремих форм колаборування та градації караності за їхнє вчинення»³²³.

³²³ Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / [М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов] ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 176.

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

О. Шадрін з цього приводу вважає, що «в законі зазначено, що ним здійснюється саме «встановлення» кримінальної відповідальності за відповідні діяння. Це дозволяє зробити висновок про те, що раніше відповідні, визначені у цьому законі діяння (а це 24 конкретні склади злочинів, що розмістились у 8 частинах ст. 111¹ КК України), не становили складу будь-якого іншого кримінального правопорушення (хіба, крім описаного у ч. 7 ст. 111¹ КК України складу щодо участі у незаконних збройних формуваннях, за що відповідальність передбачена також статтею 260 Кримінального кодексу України). Тим не менш, внаслідок надмірно загального визначення такого складу кримінального правопорушення, як «державна зрада», відповідальність за яку передбачена у ст. 111 КК України, де одна лише «підривна діяльність» у широкому значенні дозволяла правоохоронним органам кваліфікувати неймовірну кількість злочинів саме як «державна зрада». Та і зараз частина правників вважає це однією із полегшених (виходячи із більш м'якого покарання) форм державної зради. Часто такий підхід призводив як до багаторічного тримання під вартою, та, відповідно, і порушення розумних строків утримання під вартою, так і порушення загальних розумних строків розгляду справи в судах, які мають приймати принципове рішення щодо наявності чи відсутності у кожному конкретному випадку складу кримінальних правопорушень. Втім виокремлення в окрему статтю (на відміну від одного із законопроектів, де пропонувалось визначити колабораційну діяльність як одну із форм державної зради) у сукупності із назвою прийнятого законопроекту (закону) все ж дозволяє зробити висновок про нову групу злочинів, які раніше законодавчо не несли кримінально-правових наслідків»³²⁴.

У найзагальнішому значенні колабораціонізм — це співпраця громадян держави із ворогом для забезпечення інтересів ворога та заподіяння шкоди власній державі³²⁵. Термін «колаборація»

³²⁴ Шадрін О. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: дискусійні моменти статті закону. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kryminalna-vidpovidalnist-za-kolaboratsionizm-dyskusiyini-momenty-statti-zakonu/> (дата звернення: 27.03.2025).

³²⁵ Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність. Асоціація жіночюрискт України «ЮрФем. UA». 7 квітня, 2022. URL: <https://jurfem.com.ua/krym-vidpovidalnist-za-kolobratsiynu-diyalnist/> (дата звернення: 27.03.2025).

324

325

(від фр. *collaboration* — «співробітництво») означає діяння, що здійснюється: «1) в умовах окупації (це, однак, не означає, що кримінальне правопорушення не може вчинятися за межами окупованої території. Наприклад, особа може провадити господарську діяльність у взаємодії з державою-агресором (ч. 4 ст. 111¹ КК України), перебуваючи за кордоном України; 2) у формі співпраці з державою-агресором. Характерною ознакою співпраці є добровільність, попри те що вона зазначена у ст. 111¹ КК України лише щодо п'яти форм цього кримінального правопорушення. Співпраця може бути спрямована на сприяння здійсненню збройної агресії та тимчасової окупації, уникненню відповідальності певних осіб за здійснення такої агресії й окупації тощо; 3) представниками населення держави (як громадянами, так і не громадянами); 4) з метою спричинити шкоду державі України, її патріотам чи союзникам»³²⁶.

Стаття 111¹ КК України називається «Колабораційна діяльність». Як зазначає М. Хавронюк, ця назва має значення для відмежування кримінальних правопорушень, передбачених цією статтею, від інших кримінальних правопорушень, зокрема від державної зради³²⁷. У ч. 1 ст. 111¹ КК України визначено, як карається публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років»³²⁸.

³²⁶ Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. *Центр політико-правових реформ*. 28.04.2024. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/> (дата звернення: 27.03.2025).

³²⁷ Там само.

³²⁸ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

Водночас варто звернути увагу на думку деяких дослідників, які вважають, що «попри різні авторські концепції та визначення існує консенсус у тому, що криміналізація є актом визнання (проголошення) певного діяння (з усіма його об'єктивними і суб'єктивними ознаками) кримінальним правопорушенням, або, інакше кажучи, криміналізація має місце тоді, коли певне діяння, яке до цього не було кримінально протиправним, стає таким»³²⁹.

Однак дослідники звертають увагу на те, що диференціація кримінальної відповідальності є актом розподілу та градації кримінально-правових заходів (головно — покарання). Вона не має на меті визнавати те чи інше діяння кримінально протиправним; диференціація кримінальної відповідальності спрямована на законодавче відображення неоднакових ступенів суспільної небезпечності різних виявів одного й того самого виду злочинної поведінки. Вона може супроводжувати криміналізацію, здійснюватися одночасно з нею (наприклад, доповнення КК України статтею, що передбачає в першій частині діяння, які до цього не були протиправними, з одночасним виділенням у другій частині цієї статті кваліфікуючих ознак) або ж бути віддаленою від неї певним проміжком часу (наприклад, доповнення статті, що вже передбачає певне діяння, новою частиною, що містить кваліфікуючу ознаку)³³⁰.

На думку М. Хавронюка, не може настати відповідальність за ст. 111¹ КК України за добровільне, а саме:

а) зайняття посади в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, який був створений ще до моменту окупації (наприклад, посади у виконавчому комітеті міської ради). Проте це діяння може бути кваліфіковане за ст. 111 КК України як державна зрада у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або надання іноземній державі або її представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України;

³²⁹ Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / [М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов] ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 206.

³³⁰ Там само. С. 207.

б) виконання роботи, яка не пов'язана із заняттям посади (лікар, фармацевт, працівник житлово-комунальної сфери, пожежник, працівник ритуальної служби чи кладовища, адвокат тощо). Тут слід згадати ст. 40 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, де зазначається, що громадян держави-супротивниці можна залучати лише до таких видів примусових робіт, виконання яких є необхідним для забезпечення продуктів харчування, житла, одягу, транспорту та здоров'я людей і які не є безпосередньо пов'язаними з проведенням воєнних операцій. Хоча ці роботи в Конвенції названі примусовими, вони можуть виконуватися і добровільно, принаймні без застосування фізичного чи психічного насильства³³¹. Також з позиції М. Хавронюка, фізичний чи психічний примус і крайня необхідність є обставинами, які за певних умов виключають кримінальну протиправність діянь, передбачених ст. 111¹ КК України, відповідно до ст.ст. 39 і 40 КК України)³³².

Попри це, інші автори більш предметно розкривають питання колабораційної діяльності, зокрема акцентують увагу на видах відповідальності. Наприклад, під інформаційним колабораціонізмом дослідники пропонують розуміти такі передбачені ст. 111¹ КК України форми колабораціонізму, які з об'єктивного боку полягають у вчиненні інформаційних діянь. Їхня однакова інформаційна природа зумовлює подібність за об'єктивними ознаками — предмет кримінального правопорушення та суспільно небезпечне діяння. До цього виду колабораціонізму належать усі діяння, передбачені ч. 1, та одна з форм, передбачена ч. 6 ст. 111¹ КК України: 1) публічне заперечення громадянином України: а) здійснення збройної агресії проти України, б) встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України; 2) публічні заклики громадянином України до: а) підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;

³³¹ Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. *Центр політико-правових реформ*. 28.04.2024. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/> (дата звернення: 27.03.2025).

³³² Там само.

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

б) співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора; в) невизнання поширення державного суверенітету України на окуповані території України (ч. 1); 3) здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією, спрямованої на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України (ч. 6)³³³.

Також виокремлюють такі види колабораціонізму, як: а) посадовий колабораціонізм (ч.ч. 2, 5, 7 ст. 111¹ КК України); б) освітній колабораціонізм (ч. 3 ст. 111¹ КК України); в) економічний (господарський) колабораціонізм (ч. 4 ст. 111¹ КК України); г) політичний колабораціонізм (ч.ч. 5 і 6 ст. 111¹ КК України); е) військовий колабораціонізм (ч. 7 ст. 111¹ КК України)³³⁴.

Стосовно судової практики щодо посадового колабораціонізму, який передбачений ч. 2 ст. 111¹ КК України, слід висловитися окремо. Так, у ч. 2 ст. 111¹ КК йдеться про добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора³³⁵. У дослідженнях зазначається, що найчастіше — у 82 випадках — посадами, передбаченими ч. 2 ст. 111¹ КК, визнаються посади головних чи провідних спеціалістів у різноманітних відділах, управліннях, секторах чи філіях військової / цивільної окупаційної адміністрації: бухгалтерських, юридичних, господарських підрозділах, у підрозділах із діловодства, екології, земельних ресурсів, освіти, охорони здоров'я, управління праці й соціального забезпечення, у пенсійному фонді тощо. У

³³³ Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 218.

³³⁴ Там само. С. 268, 290, 304, 330, 355.

³³⁵ Там само. С. 402.

59 випадках засуджені обіймали посади спеціалістів у таких самих структурних підрозділах³³⁶.

Як бачимо, ця когорта посадових осіб та осіб із господарсько-розпорядчими функціями має суттєве значення для превентивних заходів, розглянутих у попередньому підрозділі.

У ЗМІ шириться й певна статистика дії ст. 111¹ КК України. Так, в «Українській правді» наводяться такі статистичні відомості: «За перший рік її існування, до квітня 2023 включно, силовики зареєстрували майже 5,5 тисяч справ за колабораціонізм. Орієнтовно в 1,4 тисячі з них оголосили підозри. Протягом 2022 року суди отримали 659 справ про колабораціонізм і розглянули майже половину — 308. За перший рік 272 особи було визнано винними і жодної не виправдали. Пів сотні пішли на угоду зі слідством, визнавши свою провину. У зовсім незначній кількості випадків справи повертали прокурору на доопрацювання чи закривали»³³⁷. Крім того, наголошується, що «колаборанти — це дуже специфічна категорія наших «клієнтів». Якщо ми говоримо про людей, що вчиняють кримінальні злочини насильницького та майнового характеру і потрапляють на пробацію, вони — кримінал, субкультура. Злочинці-колаборанти незвичайні тим, що вони такі ж, як і всі: в них немає кримінальних схильностей, кримінальної субкультури. У них є неправильна ціннісна орієнтація. Деякі з них впевнені, що нічого не зробили. Якщо такий потрапляє до нас на пробацію з вироком, де написано, що він щиро

336-1

336-2

336-3

337

³³⁶ Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова у справі № 646/3553/23 від 25.07.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112905259> (дата звернення: 27.03.2025); Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова у справі № 646/3551/23 від 25.07.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112905260> (дата звернення: 27.03.2025); Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська у справі № 202/3689/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109324859> (дата звернення: 27.03.2025); Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / [М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов] ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 403.

³³⁷ Лукашова С. Справи проти колаборантів: у 2022 засудили майже 300 людей і нікого не виправдали. *Українська правда*. Понеділок, 29 травня 2023, 14:41. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/29/7404340/> (дата звернення: 27.03.2025).

6.3. Кримінально-правовий аспект посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді

покаявся, то ні, це не так. Він просто сказав це для того, щоб отримати легше покарання»³³⁸.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що посилення відповідальності за колабораціонізм у перехідному правосудді може мати місце, однак, враховуючи тенденції кримінально-правової політики щодо зміни в цілому філософії КК України, варто опиратися все-таки на міжнародний досвід.

³³⁸ «235 засуджених колаборантів в Україні перебувають на пробації» — директор Центру пробації. *Суспільне*. 5 квітня 2023. 15:49. URL: <https://suspilne.media/436287-235-zasadzenih-koloborantiv-v-ukraini-perebuvaui-na-probaciai-direktor-centru-probaciai/> (дата звернення: 27.03.2025).

6.4. Правова політика обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої деокупованих територій

Деокупація захоплених росією територій України створить умови для змін у державно-політичному устрої країни у бік застосування особливих умов в силу дії перехідного періоду, зумовленого потребою трансформації політико-правового та соціально-культурного сектору. Ефективна правова політика у таких умовах може бути спрямована на обмеження окремих прав жителів на цих територіях задля стабілізації правопорядку та встановлення легітимної влади у перехідний період. Отже, на перший план вийшли питання обґрунтованих обмежень, які можуть відігравати фундаментальну роль у відновленні правопорядку на звільнених від окупації територіях України.

Проблеми правової політики стосовно впровадження обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої деокупованих територій мають суттєве підґрунтя, щоб вести предметно про це дискусію. Виходячи із розуміння правової політики як сукупності ідей стратегічного характеру, що вироблені органами державної влади та органами місцевого самоврядування за участі інститутів громадянського суспільства і втілені у конкретні програми розвитку правового життя суспільства та держави³³⁹, то й питання обґрунтованих обмежень прав тісно пов'язані з уявленнями про єдність і розділеність світу соціального «співіснування». Роль дискурсивних практик полягає в тому, щоб створити спільний простір інтерпретації та досягнення владно-політичного дискурсу. Сам собою цей дискурс є примусовим у сенсі мовного насилля, яке пов'язане з неможливістю суб'єкта політичного та правового процесу вийти з дискурсу без жодних наслідків для себе. Така примусовість, як специфічна конструкція владного і правового

³³⁹ Тернавська В. М. Категорія «правова політика» (історико-правовий аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 52. Том 1. 2018. С. 50. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44798/1/%D0%9A%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%AF.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

6.4. Правова політика обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої деокупованих територій

співіснування, веде до уявлення про право і владу як про подію, що характеризує буття в суспільстві, тобто як про частину людської екзистенції. При цьому характерними стають зв'язки між правовою і політичною герменевтикою, які виявляються поєднаними уявленнями про легітимне правління, про раціональність та нераціональність у людському розумінні легітимного владного примусу³⁴⁰.

І. Жаровська з цього приводу наголошує, що «пріоритетне значення правової політики держави зумовлене: потребою організаційно та нормативно забезпечити економічну, політичну, соціальну сферу співжиття людей; необхідністю упорядкування правової інформації; встановленням єдиних напрямків розвитку державного, публічного та правового простору; необхідністю встановлення правопорядку в державі та забезпечення демократичних аксіологічних патерн; встановленням єдиної державницької ідеології; розвитком правової культури та правосвідомості суспільства»³⁴¹. Зрозуміло, що потреба організації та нормативного забезпечення соціальної, економічної сфер у специфічних умовах не так є неможливою, як малоефективною через тиск факторів на стабілізацію соціально-економічної сфери у зв'язку з війною. Тому видається за необхідне відшукувати шляхи вирішення проблем через згортання обсягу певних прав і свобод, делегованих державою громадянам.

З цього приводу також варто взяти до уваги те, що Україна у 2015, 2018 і 2022 рр. вже повідомляла Генерального секретаря Ради Європи про відступ від своїх зобов'язань у сфері забезпечення прав і свобод людини. Тому й тимчасові обмеження закріплених ст.ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України прав передбачено Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента

³⁴⁰ Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.12; НУ «ОЮА». Одеса, 2017. С. 18.

³⁴¹ Жаровська І. Правова політика держави (теоретико-правовий аналіз). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 4(28). С. 50. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/dec/22719/9.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

України «Про введення воєнного стану в Україні». Тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, необхідних для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, закріплені ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

На думку Н. А. Железняк, основними принципами правової політики, на основі яких вона повинна розроблятися та здійснюватися, є: 1) соціальна обумовленість; 2) наукова обґрунтованість; 3) стійкість і передбачуваність; 4) легітимність та демократичний характер; 5) гуманність і моральні засади; 6) справедливість; 7) гласність; 8) поєднання інтересів особистості та держави; 9) пріоритетність прав людини як найвищої соціальної цінності; 10) відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу та міжнародного права³⁴². Отже, врахування певної частини принципів соціальної політики є базовими формулярами до винайдення шляху до обґрунтованих обмежень за відповідними секторами.

Питаннями обмежень у праві переймалося чимало вітчизняних вчених. Зокрема, М. В. Савчин, досліджуючи питання обмежень прав людини та суспільного інтересу, дійшов висновку, що у субстантивному значенні суспільні інтереси виражаються у гарантованості доступу до матеріальних і духовних благ, які є надбанням усього суспільства. Якщо йдеться про співвідношення між суспільним та державним чи муніципальним публічним інтересом, то тут слід говорити про відносини підзвітності та підконтрольності публічної влади суспільству. Для застосування екстраординарних заходів захисту має існувати вагома підстава, ступінь істотності та значущості якої визначається у конкретному випадку. А специфіка української термінології, з позиції вченого, дає змогу розмежувати публічні і суспільні інтереси через балансування, оскільки саме сенс балансування полягає в узгодженні публічного та приватного інтересу, що забезпечує підзвітність

6.4. Правова політика обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої деокупованих територій

і підконтрольність публічної влади, юридичні акти якої мають ґрунтуватися на вагомій правовій підставі та не атакувати сутнісний зміст основоположного права³⁴³.

Г. В. Берченко, досліджуючи конституцію як акт установчої влади, доходить висновку, що остання є обмеженою. Водночас, з урахуванням наявності обмежень, існує певна свобода розсуду, яка є в рамках суверенних повноважень народу щодо здійснення установчої влади. Обмеження первинної установчої влади пов'язуються з ідеєю надконституційності, яку варто використовувати для характеристики меж установчої влади, пов'язаних із природним і міжнародним правом, але не включати до поняття надконституційності власне експліцитно виражені у самій конституції незмінювані положення (які є ніби внутрішньоконституційними обмеженнями і достатньо дискреційними в кожній національній конституційній системі). Обмеження установчої влади виникають і діють у тих випадках, коли органи установчої влади зіштовхуються з іншими видами легітимності, що існують у правовому порядку як зовні (міжнародне право), так і всередині (природно-права, звичаєва легітимація). Обмеження також накладає сама суть установчої влади, тобто це обмеження, пов'язані із внутрішньою природою самого явища. Це певне мінімальне демократичне ядро, яке має бути у процесі здійснення установчої влади. Йдеться про необхідність встановлення базових принципів конституційного порядку, форми правління, устрою тощо, легітимованого народом (прямо або опосередковано) і з повагою до прав людини. Це можна також назвати вимогами матеріальної конституції. Крім того, оригінарна установча влада накладає обмеження вже сама на інституційну установчу владу. Варто уваги і те, що вчений розрізняє обмеження, вважаючи, що обмеження установчої влади (як первинної, так і інституційної) можуть бути: матеріальні (змістовні) і процедурні; зовнішні по відношенню до установчої влади (міжнародне право, акти проголошення незалежності, природні права людини, звичай, тимчасові конституції) і внутрішні (що

³⁴³ Савчин М. Суспільний інтерес як критерій обмеження прав людини та боротьба з пандемією коронавірусу. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). С. 18. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/38/pdf/1.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

встановлені первинною установчою владою — для вторинної установчої влади, наприклад, незмінювані положення)³⁴⁴.

Я. Я. Мельник, розкриваючи проблеми обмежень соціальних прав, доводить, що обмеження соціального характеру можуть бути застосовані винятково до носіїв соціальних прав, оскільки інші суб'єкти не наділені соціальними благами, адже соціальні права належні винятково фізичним особам. А такий суб'єкт, як держава, визнаючи себе на рівні правової, соціальної політики — правової організації суспільства, застосовуючи правові обмеження, має враховувати насамперед основні соціально-правові критерії вираження права. Водночас серед таких критеріїв: принципи обмеження правом, соціально-правові стандарти, юридичні конструкції (зміст норми, зміст права, зміст блага) тощо. Ці критерії дають змогу досягнути соціальної справедливості, своєчасності та ефективності при впровадженні обмежень соціальних прав³⁴⁵. В. О. Кожевникова не дарма з цього приводу наголошує на необхідності розмежування правових обмежень як елементу правового регулювання та заборони, виходячи з того, що обмеження за своїм змістом вказує на юридичну неможливість певної поведінки, яка фактично можлива. Натомість заборона є не лише юридичним, а й фактичним неможливим варіантом поведінки, тому заборону можна вважати різновидом обмеження³⁴⁶.

М. В. Савчин з точки зору конституціоналізму зазначає (на прикладі обмежень прав людини в період коронавірусу), що подолання політичних криз здійснюється через систему стримувань і противаг та ухвалення доречних і обґрунтованих владних рішень, заснованих на повазі до прав людини та забезпеченні балансу інтересів у суспільстві³⁴⁷.

³⁴⁴ Берченко Г. В. Конституція як акт установчої влади : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Київ, 2024. С. 493–494.

³⁴⁵ Мельник Я. Я. Обмеження соціальних прав : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 100.

³⁴⁶ Кожевникова В. О. Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. С. 6.

³⁴⁷ Савчин М. Суспільний інтерес як критерій обмеження прав людини та боротьба з пандемією коронавірусу. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). С. 10. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/38/pdf/1.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

6.4. Правова політика обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої деокупованих територій

М. І. Козюбра, розкриваючи складові верховенства права, зазначає, що обмеження дискреційних повноважень означає, що будь-який орган виконавчої влади не може сам не тільки визначити свої власні повноваження, а й встановлювати їх для підпорядкованих йому органів та їх посадових осіб. Разом з тим, з обмеженням дискреційних повноважень безпосередньо пов'язана і така вимога верховенства права в системі виконавчої влади, як наявність розвинених процедур у діяльності її органів і посадових осіб, передусім у їх відносинах з громадянами. На відміну від багатьох європейських країн, де існують спеціальні кодифіковані акти, присвячені детальній регламентації таких процедур, в Україні вони залишаються чи не найменш врегульованими³⁴⁸. Водночас у процесі тривалої практики міжнародними судовими органами, зокрема Європейським судом з прав людини, та національними судами, передусім конституційними, сформульовано низку вимог принципу пропорційності, які в узагальненому вигляді зводяться до такого:

а) будь-які обмеження основоположних прав і свобод можливі тільки на підставі закону у передбачених конституцією (чи міжнародно-правовими документами) цілях та лише у межах, що є необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства;

б) такі обмеження мають застосовуватися тільки у випадках, якщо не існує менш обтяжливих засобів і способів запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів;

в) наслідки заходів, які обмежують реалізацію прав і свобод, не повинні бути надмірними та суворо обумовлюватися метою, що переслідується³⁴⁹.

Отже, враховуючи наведені вище умови інтерпретації обмежень у праві та його складових, враховуючи елементи, які зазнали впливу нелегітимної влади, мовно-культурної, освітньо-соціальної та правової сфери, її особливості «повернення» у єдиний

³⁴⁸ Загальна теорія права : підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. С. 368.

³⁴⁹ Там само. С. 374.

правовий простір України, доцільно порушувати питання про тимчасовий режим обґрунтованих обмежень на деокупованих територіях.

Зокрема, спочатку слід навести визначення «обґрунтованих обмежень». Під обґрунтованими обмеженнями у державно-політичному устрої деокупованих територій слід розуміти комплекс управлінсько-адміністративних, соціально-культурних та політико-правових заходів з метою впровадження легітимної політичної волі держави Україна щодо стабілізації правопорядку та його поширення на деокуповані території. Обґрунтовані обмеження у державно-політичному устрої деокупованих територій пояснюються потребою, обґрунтованими очікуваннями, гарантіями на неповторення конфлікту, що вимагає акценту у забезпеченні правопорядку в межах поступової соціалізації, реінтеграції, ресоціалізації та стабілізації, застосування обмежень соціально-економічних та політичних прав громадян.

У зв'язку з цим доцільно виокремити перелік обмежень прав реінтегрованих громадян України, які перебували під окупаційним впливом. Наприклад, Я. Я. Мельник, досліджуючи питання обмеження соціальних прав у період дії воєнного стану, наводить перелік прав, що можуть бути обмежені і які не можуть бути обмежені. Зокрема, на думку вченого, обмеженню підлягають такі права, як право на працю, на відпочинок, на страйк, на доступ до культурних цінностей, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, на безпеку довкілля, на пересування тощо. Натомість не підлягають обмеженню такі соціальні права, як право на освіту, сім'ю, свободу світогляду і віросповідання, соціальне забезпечення, право дітей на захист тощо³⁵⁰.

За таких обставин, враховуючи особливості реінтеграції окупованих територій, забезпечення правопорядку та ідей про обмеження певних прав громадян, доцільно навести перелік таких прав, які можуть бути обмежені реінтегрованим громадянам України, що перебували під окупаційним впливом, у тому числі понад десять років поспіль, а саме:

³⁵⁰ Мельник Я. Я. Обмеження соціальних прав : монографія. Х. : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 277–279.

6.4. Правова політика обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої деокупованих територій

1. Обмеження, пов'язані із зайняттям посад в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Потреба обмеження права бути обраним обґрунтовується тим, що: а) виконання функцій держави потребує перекваліфікації у зв'язку зі знанням законодавства України, яке зазнало євроінтеграційних змін; б) особи, які перебували під окупацією та залишилися на посадах в органах нелегітимної влади та органах місцевого самоврядування, поставили під сумнів присягу, відданість законам України, її історії, що унеможливує вкотре гарантувати державою повноцінну, ефективну взаємодію між органами державної влади та органами місцевого самоврядування деокупованих територій та основної частини України, забезпечення виконання гарантій тощо; в) важко передбачити відсутність взаємозв'язку осіб, які обіймали керівні посади на окупованих територіях, із силовими органами країни-окупанта; г) строки обмеження можуть сягати до десяти років після деокупації як перехідний період, із можливістю скорочення чи продовження строків;

2. Обмеження зайнятості в освітньо-культурній сфері. Зазначені обмеження можуть бути пов'язані з бар'єрами знань української мови, історії України, ментального ставлення до української державності та культури. Строки обмеження можуть сягати до десяти років після деокупації як перехідний період, із можливістю їх скорочення чи продовження;

3. Обмеження виборчих прав. Відсутність зрілого та дієздатного інституту громадянського суспільства на противагу досвіду ФРН та НДР³⁵¹ спонукає до застосування обмежень виборчих прав. Строки обмеження можуть сягати до десяти років після деокупації як перехідний період, із можливістю їх скорочення чи продовження;

4. Обмеження володіння вогнепальною зброєю. Тут питання права на носіння та володіння вогнепальною зброєю продиктовано мілітаристською символікою та ідеологією нелегітимної влади, перебування значного часу в політико-правовій та соціальній ізоляції, які сягнули майже покоління.

³⁵¹ Кудраченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходування. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : «Фенікс», 2020. С. 573.

**Розділ 6. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ**

Отже, враховуючи викладене, слід констатувати, що проблеми правової політики стосовно впровадження обґрунтованих обмежень у державно-політичному устрої на деокупованих територіях цілком узгоджуються із правовим забезпеченням повенного відродження України в контексті євроінтеграційних та євроатлантичних процесів, а тому потребують виваженого підходу та становлять науковий інтерес і на теоретичному, і на правозастосовчому рівні.

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

У філософсько-правовому значенні уявляється, що механізм це те, де має відбутися певний процес (від чогось до чогось), утім, це ще не повноцінний результат, а лише процес створення умов для нього. Очевидно, що якщо ці умови об'єднані сукупністю деталей, то вони взаємопов'язані та зведені у певну систему і так чи інакше здатні привести до певного результату. Водночас діалектика цього процесу полягає і в тому, що механізм може відбутися завдяки системному підходу, взаємодії елементів системи. Це нас підштовхує до розуміння того, що у кожному механізмі діють певні послідовні взаємозв'язки елементів конкретної системи. Причому послідовність у механізмі системи (системи механізму як первинна основа процесу для результату) — головна ознака його дії. Відповідно, розглядаючи питання правових механізмів інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України, доцільно враховувати процеси та тенденції, які засновані на певних елементах (соціальних, економічних, юридичних), власне, їх історії формування, а по суті — досвіді.

На сьогодні Україна має незначний досвід деокупації територій. Зокрема, це ті частини її території, які перебували під окупацією після повномасштабного вторгнення. За цей час зміни мовно-культурного сектору, адміністративно-управлінського чи соціально-правового не зазнали докорінних та суттєвих змін.

Проте ті території, які перебувають під російською окупацією з 2014 р., зазнали змін нелегітимної влади, впливу сепаратистських настроїв, зміни освітньо-культурного простору внаслідок русифікації, встановлення та поширення на непідконтрольну територію ворожого правопорядку тощо. Відповідно виклики, які сьогодні постали перед Україною, потребують пошуку шляхів відновлення територіальної цілісності та суверенітету на всій території.

З цього приводу видається цікавим досвід інтеграції Німецької Демократичної Республіки (далі — НДР) до Федеративної

Республіки Німеччина (далі — ФРН) у єдиний державно-політичний простір. А. І. Кудряченко, досліджуючи проблеми ФРН-НДР на рівні отриманого досвіду об'єднання і ролі у цьому процесі міжнародних акторів, слушно звертає увагу на те, що учасники подій, держави — переможниці у Другій світовій війні, сусіди і союзні країни чітко усвідомлювали, що реальне об'єднання Східної і Західної Німеччини — доволі серйозна і відповідальна справа, яка відбуватиметься у зовсім інших умовах, ніж попередні доленосні для німецького народу часи³⁵². Показовим тут є і те, що підхід керівництва східнонімецької держави ґрунтувався на врахуванні тенденцій саме неконфронтаційного розвитку на континенті. Його реалізація могла привести до створення засад колективної безпеки на позаблоковій основі в Європі. Цей процес вимагав би будівництва нової системи відносин Франції з ФРН, а потім і об'єднаною Німеччиною. У такому випадку зближення НДР-ФРН підпорядкувалося б згортанню традиційного міжблокового суперництва та динаміці формування загальноєвропейських структур безпеки. За таких умов перебіг подій унеможлиблював би керівництво зближенням з боку ФРН. Адже без сформованих нових умов безпеки на континенті (а не заміні біполярної системи і стабільності натовською) просування до німецької єдності зустріло б опір майже повсюдно у країнах Європи³⁵³.

Зрештою, А. І. Кудряченко доходить слушного висновку, що «українській державі, її дипломатії варто досить ретельно поставитися до вивчення і врахування історичної практики повоєнної Німеччини з подолання розколу і дводержавності німецької нації для вирішення проблем і викликів, які стоять перед країною і суспільством. Досвід політико-дипломатичного розв'язання, здавалося б, застарілої повоєнної проблеми розколу Німеччини і німецької нації можуть і повинні певним чином прислужитися сучасній Україні та міжнародним учасникам у досягненні миру та національної єдності на нашій землі. Виведені уроки із того по-своєму складного повоєнного спадку, як і практика врахування інтересів

³⁵² Кудряченко А. І. ФРН-НДР: досвід об'єднання і роль у ньому міжнародних акторів. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2(6). С. 148.

³⁵³ Там само. С. 145, 147, 148, 149.

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

сторін та шляхів досягнення компромісів з багатьох актуальних проблем на ґрунті неконфронтаційної стратегії спроможні бути не лише затребуваними, але й доволі корисними для вирішення точних проблем і творення майбутнього України»³⁵⁴.

А. І. Кудряченко, досліджуючи засади демократичного сходування ФРН, цілком слушно відзначає, що в об'єднаній ФРН, у кожній із земель, забезпечуються соціальні стандарти щодо гарантованого задоволення широким верствам населення їх життєвих потреб, що постійно зростають. Це звільняє «пересічну» людину від необхідності вести боротьбу за фізичне виживання, зменшує її залежність від «господаря» і сприяє значному розкріпаченню свідомості. Водночас досягнутий рівень соціального забезпечення і правового захисту громадян відноситься серед іммігрантів нинішню федеративну республіку до найпривабливіших країн світу³⁵⁵.

Разом з тим, незважаючи на отриманий досвід, в об'єднаній Німеччині досі залишилися невирішеними низка проблем. Зокрема, до 30-річчя возз'єднання уряд Німеччини зібрав кілька фактів про почуття єдності громадян ФРН, а саме: «1) ідентифікація: і східні, і західні німці почуваються передусім німцями (64% та 80% відповідно); 2) успішне возз'єднання: 9 із 10 німців вважають, що возз'єднання (частково) вдалося; 3) невдоволені: більшість східних німців (57%) все ще почуваються громадянами «другого сорту»; 4) несправедливість: 32% західних німців та 62% східних німців сприймають нижчу заробітну плату на сході як найбільшу несправедливість; 5) очікування: 46% представників покоління «40+» не мали жодних очікувань від возз'єднання. 39% вважають свої сподівання здійсненими, 12% «швидше, нездійсненими»; 6) спільне зростання: східні та західні німці зблизилися між собою з часів возз'єднання. Так говорять 53% на заході та 63% на сході; 7) задоволеність: 90% населення (дуже) задоволені якістю життя в Німеччині. У Східній Німеччині 83%,

³⁵⁴ Кудряченко А. І. ФРН-НДР: досвід об'єднання і роль у ньому міжнародних акторів. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2(6). С. 159.

³⁵⁵ Кудряченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходування. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : «Фенікс», 2020. С. 573.

у Західній Німеччині 91%; 8) момент щастя: 80% східних та західних німців вважають мирну революцію щасливою вдачею в історії Німеччини; 9) добробут: 61% східних німців заявляють, що після об'єднання їхній матеріальний стан покращився; 10) демократія: 37% німців «дуже або достатньо» задоволені демократією, 45% відповідають «частково», 17% «дуже або в достатній мірі незадоволені». У Західній Німеччині задоволеність демократією становить 40%, що майже вдвічі вище, ніж у Східній Німеччині з 22%...»³⁵⁶.

Т. Ямпольська з цього приводу наголошує, що «неопрацьоване минуле не зникає. Навіть через 30 років після возз'єднання в Німеччині зберігається низка внутрішніх проблем та протиріч. Економічно розвинена країна, головний геополітичний суб'єкт Євросоюзу не може впоратися з внутрішніми суперечностями, закладеними за часів тоталітарного режиму та домінування СРСР. І це визнають провідні політики країни — зокрема, канцлерка Ангела Меркель. Вона неодноразово зазначала, що єдність Німеччини — не завершений стан, а довгий процес, який стосується всіх німців, незалежно в якій землі вони живуть»³⁵⁷. Також Т. Ямпольська доходить висновків, що «Україна має винести кілька корисних уроків з німецьких подій. По-перше, потрібно вміти чекати. Німеччина довго чекала об'єднання — і дочекалася, залишившись ринковою країною, ставши членом НАТО. Далі, нам не варто сподіватися, що наші інтереси буде беззастережно підтримувати весь світ. Треба гнути свою лінію, не відволікаючись на другорядне»³⁵⁸.

Зважаючи на наведені постоб'єднравчі проблеми Німеччини, варто наголосити на доцільності сприйняття її досвіду, у тому числі й зважаючи на особливості формування відносин з населенням деокупованих територій, яке значний період часу перебу-

356

³⁵⁶ Ванник Л. Німеччина 30 років разом. Але чому там досі є «східняки» й «західняки». *Радіо свобода*. 03 жовтня 2020, 15:00. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/trydtsyat%CA%B9-rokiv-vozz-yednannya-nimechchyny/30864996.html> (дата звернення: 27.03.2025).

357

³⁵⁷ Ямпольська Т. Розділені землі: німецькі уроки для України. *Медіагрупа «Накупіло»*. 10 жовтня, 2020. URL: <https://nakypilo.ua/teksty/istoriia/rozdileni-zemli-nimetski-uroky-dlia-ukrainy/> (дата звернення: 27.03.2025).

³⁵⁸ Там само.

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

вало під впливом ворожої ідеології. Тому при відновленні єдиного державно-політичного простору на всій території України доцільно звертати увагу на низку чинників, до яких належать: 1) тип держави; 2) форма правління; 3) форма державного устрою; 4) політичний режим; 5) внутрішні економічні, соціально-політичні, культурні передумови у конкретно-історичний період розвитку; 6) обставини зовнішньополітичного життя³⁵⁹. Відповідно, при напрацюванні дієвого механізму інтеграції деокупованих територій насамперед доцільно забезпечити: 1) консолідацію громадянського суспільства; 2) стабільність політичного режиму; 3) дієвість сектору національної безпеки і оборони, оборонно-промислового комплексу; 4) відновлення економічного потенціалу; 5) стабільність політичного режиму, 6) європеїзацію правової системи; 7) посилення гарантій прав людини та демократичних засад функціонування українського суспільства.

Очевидно, що усі згадані кореляти та ідеї (як і досвід) мають фундаментальне значення для окреслення дієвого механізму інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України. С. Коврига, досліджуючи детермінанти політичного простору, звертає увагу на те, що типи і форми політичного простору детерміновані об'єктивними умовами та суб'єктивними чинниками внутрішньополітичного та міжнародного порядку. За сферами відносин у суспільстві детермінанти політичного простору можна поділити на економічні, соціальні, духовні (культурницькі), правові тощо. Найбільш активно на політичне життя суспільства впливають економічний і соціальний стан як державного, так і міжнародного гатунку. Особливо важливими детермінантами політики є економічні інтереси або інтереси власності, а також інтереси певних соціальних груп щодо захисту та збереження свого владного статусу³⁶⁰.

³⁵⁹ Велика українська енциклопедія: у 20 т. Х. : Право, 2016. Т.: 3: *Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 530.

³⁶⁰ Коврига С. Детермінанти політичного простору. *Соціокультурні проблеми людини*. 2010. С. 168, 169. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27420/16-Kovryha.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.03.2025).

О. Траверсе, досліджуючи особливості політичного простору України (60-ті — початок 90-х рр. ХХ ст.), наголошує, що політичний простір України є складним політико-правовим та культурним процесом. Загострюються протиріччя між структурою влади та соціокультурними умовами життєдіяльності соціуму. Стабілізація інституту номенклатури періоду «застою» значною мірою загальмувала стимули до розвитку економіки і зумовила соціальну напруженість. Бюрократична еліта виявилася нездатною вирішити завдання становлення індустріально-етократичного суспільства. Перехід до постіндустріального етапу потребував не стабільності, а суттєвої зміни як соціальних структур, так і політичних інститутів³⁶¹.

Однак, на думку Н. І. Кадук, на сучасному етапі розвитку у політичному просторі ЄС має місце активізація залучення індивідів до суспільно-політичних процесів на наднаціональному рівні та дедалі більшої ваги в процесі прийняття рішень набуває громадська думка. Поглиблення інтеграційних процесів у ЄС, яке слід розглядати як рух від зони вільної торгівлі через митний союз, спільний ринок, економічний та валютний союз до політичного союзу, з одного боку, є породженням процесу транснаціоналізації політичного простору, а з іншого — створює умови для подальшого посилення взаємодій між інститутами та індивідами крізь кордони національних держав у межах об'єднаної Європи. Водночас активізацію діяльності індивідів та інститутів громадянського суспільства у політичному просторі добре усвідомлюють також інші учасники політичного процесу всередині ЄС і поза його межами, і вони можуть використати таку ситуацію для просування своїх інтересів, які можуть суперечити спільним інтересам ЄС та його країн-членів. Саме це питання може лежати в площині подальших досліджень з проблематики перспектив розвитку політичного простору ЄС³⁶².

361

³⁶¹ Траверсе О. Особливості політичного простору України (60-ті — початок 90-х рр. ХХ ст.). *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. С. 82–83. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/traverse_osoblyvosti.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

362

³⁶² Кадук Н. І. Політичний простір Європейського Союзу в контексті процесів транснаціоналізації на сучасному етапі розвитку. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 56. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/32/8.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

На думку Н. І. Ткачук, у сучасних умовах зміна пріоритетів української держави на користь людини, її прав та свобод знаменує становлення демократичної концепції захисту прав та свобод людини і громадянина. Науковиця вважає, що реальне вдосконалення системи захисту інформаційних прав та свобод людини і громадянина в Україні є можливим за умови виявлення закономірностей функціонування, тенденцій розвитку, проблем правового механізму захисту інформаційних прав та свобод людини і громадянина, посилення його окремих складових та інституцій. Зокрема, слід враховувати, що правовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина містить організаційну та власне нормативно-правову складову, тому за своєю суттю має організаційно-правовий характер³⁶³.

На думку А. В. Багінського, поєднання державних заходів правосуддя перехідного періоду з використанням *ad-hoc* інституцій дає змогу відновлювати справедливість у найбільш суперечливих вимірах збройних конфліктів. Пришвидшення миру відбувається в напрямі автономності та розширення мандатів інститутів перехідного правосуддя, організованої політики пам'яті, ефективної взаємодії національних та міжнародних інститутів щодо визначення їхньої юрисдикції в питаннях захисту прав людини, соціологічних досліджень потреб жертв збройного конфлікту. Оцінка ефективності механізмів правосуддя перехідного періоду можлива лише за умови врахування їхньої взаємопов'язаності та взаємодії з громадянським суспільством та державою. Часткове і непослідовне використання цих механізмів, на думку А. В. Багінського, може призвести до зворотного: заходи з постконфліктного врегулювання не будуть сприйняті суспільством, а політика держави залишатиметься в межах конфліктних дискурсів³⁶⁴.

³⁶³ Ткачук Н. І. Правовий механізм захисту інформаційних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: серія: Право* / гол.ред. Ю. М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 2. Вип. 49. С. 85.

³⁶⁴ Багінський А. В. Механізми правосуддя перехідного періоду в подоланні наслідків збройного конфлікту. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 1 (45). 2020. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/226354/226038> (дата звернення: 27.03.2025).

С. Божко з цього приводу зазначає, що в Україні для успішної економічної реконструкції необхідні такі послідовні заходи: 1) розробка і реалізація сучасної, заснованої на інноваційному розвитку концепції реконструкції економіки країни з урахуванням реальної геополітичної ситуації; 2) реалізація розробленої вітчизняними науковцями і урядом стратегії відновлення та розвитку країни; 3) визначення ключових (пріоритетних) галузей розвитку, які забезпечать високу конкурентоспроможність товарів і послуг на зовнішніх ринках, а також державна підтримка таких галузей; 4) прийняття відповідних законів щодо повної зайнятості, гідної оплати праці, підвищення продуктивності праці, цінової стабільності; 5) розробка механізмів використання запозичених коштів та їх контролю; 6) прийняття відповідних законів щодо усунення та недопущення надмірної концентрації виробництва і капіталу, уникнення формування монополій; 7) недопущення корупції та запровадження економічних механізмів боротьби з нею; 8) розробка ефективної соціальної політики, політики зростання доходів і споживання населення; 9) створення спеціальних економічних зон і наукових парків³⁶⁵.

У межах цього дослідження інтерес становить Аналітичний звіт за 2024 р. проекту USAID «ГОВЕРЛА» щодо аналізу проблем територіальних громад та потенційної можливості їх об'єднань, у якому наголошується на необхідності (зокрема й при інтеграції звільнених від окупації громад) врахування таких груп показників:

1. Демографічні показники. Дані про статеву-вікову структуру населення, його проживання у населених пунктах потрібні не лише для визначення потреб місцевості в об'єктах соціальної інфраструктури, як-от дитячі садки або лікарні, а й для досліджень за конкретними темами, що цікавлять місцеву владу або міжнародних донорів;

2. Соціально-економічний розвиток. Для відбору громад для участі у пан'європейських програмах з економічного розвитку,

³⁶⁵ Божко С. Шляхи подолання соціально-економічних наслідків війни: ідеологічний аспект. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 68–69.

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

залучення до інвестиційних програм та інших активностей важливими є параметри, що описують економічні процеси і дають можливість порівнювати громади та планувати розвиток територій;

3. Ресурси та інфраструктура. Ця група показників використовується для оцінки спроможності громади впроваджувати певні програми (наприклад, у сфері туризму, промислового виробництва чи видобування), а також для розуміння сполученості населення із районними та обласними центрами;

4. Джерела і довіра до даних. Зазвичай у разі виникнення потреби у конкретних статистичних та адміністративних даних з питань місцевого розвитку користувачі звертаються до відкритих джерел. На сьогодні основний масив таких даних представлено на офіційних сайтах органів державної статистики та інших ЦОВВ, а також ОВА. Але така статистика є не за кожною територіальною одиницею, не завжди збирається систематично, потребує від користувача вміння нею оперувати³⁶⁶.

Також у загальних висновках дослідження зазначається, що підготовка державної програми формування місцевої статистики в Україні для реалізації положень концепції та законопроекту з визначенням етапів і пріоритетних завдань передбачає: 1) запровадження єдиної системи збору, обробки та поширення даних з питань розвитку громад і територій; 2) розробку методологічних положень статистичного оцінювання базових показників розвитку ТГ, населених пунктів, районів з використанням адміністративних даних та інших альтернативних джерел; 3) удосконалення системи первинного обліку та форм звітності на рівні громад; 4) підвищення технічної та фахової спроможності громад до роботи з даними, а також джерел фінансового забезпечення реалізації програмних завдань³⁶⁷.

Схожий підхід доцільно закріпити й при здійсненні на деокупованих територіях правосуддя перехідного періоду. Зокрема, доцільно виділити такі критерії реалізації завдань перехідного

³⁶⁶ Аналіз проблем у місцевій статистиці. *Аналітичний звіт 2024*. Проект USAID «ГОВЕРЛА». 2024. С. 47.

³⁶⁷ Там само. С. 75.

правосуддя на звільнених територіях: 1) інформування громади про місцезнаходження судів на деокупованих територіях, а також про режим роботи та порядок звернення до суду; 2) максимальне спрощення в межах розгляду справ визначених судових процедур та скорочення процесуальних строків; 3) зменшення або ж взагалі звільнення малозабезпечених громадян від сплати судового збору, якщо це є перешкодою для доступу до правосуддя, розширення можливостей правозахисного механізму держави шляхом використання потенціалу прокуратури в контексті представництва інтересів вразливих верств суспільства³⁶⁸; 4) цифровізація судового процесу; 5) покладення на державу обов'язку забезпечення безоплатної правничої допомоги особам, які цього потребують³⁶⁹; 6) використання альтернативних способів вирішення правових конфліктів.

Вищенаведені критерії спрямовані на подолання таких проблем правосуддя перехідного періоду, як: недовіра традиційних механізмів вирішення правового конфлікту, неможливість забезпечення жителів деокупованих територій належним соціальним та правовим захистом, деформація сприйняття жителями деокупованих територій реальної ситуації в державі тощо. Підходи, які можуть нейтралізувати ці фактори, логічно вписуються в модель правосуддя перехідного періоду (*Transitional Justice*, перехідне / транзитивне правосуддя), основу якої становлять чотири структурні елементи: а) процес притягнення винних у масових порушеннях до відповідальності за вчинені злочини; б) процес

³⁶⁸ Стефанчук М. М. Категорія «виключні випадки» в контексті реалізації прокуратурою України функції представництва. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 36–42; Стефанчук М. М. Публічний інтерес як об'єкт реалізації прокуратурою України функції представництва. *Право України*. 2016. № 11. С. 236–244; Стефанчук М. М. Захист прав тимчасово переміщених осіб як складова публічного інтересу (в контексті представницької функції прокуратури України). *Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції* : матеріали Міжнародного круглого столу (м. Київ, 27 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 101–104.

³⁶⁹ Стефанчук М. М. Тенденції розвитку функцій адвокатури в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2022. Вип. 69. С. 429–437; Стефанчук М. М. Тенденції розвитку інституту безоплатної правничої допомоги як елементу соціальної політики держав. *Правове забезпечення соціальної безпеки в умовах євроінтеграційних процесів* : матеріали Міжнародного науково-практичного конференції (м. Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ, 2021. С. 103–105.

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

відшкодування жертвам завданої їм шкоди; в) процес встановлення правди, повне розслідування порушень, які мали місце в період конфлікту або становили репресивний характер; г) інституційний процес реформ, який має гарантувати, що такі порушення більше не повторяться³⁷⁰.

Зважаючи на це, вже сьогодні потрібно починати реалізацію необхідних кроків, які дадуть змогу перейти від збройного конфлікту до постконфліктного стану. Такими кроками, на думку дослідників правосуддя перехідного періоду, є:

1) докладення необхідних зусиль для запровадження механізмів *Transitional Justice* у діяльність правоохоронних та судових органів України. Спрямувати експертний потенціал для формування національних механізмів констатації істини (*Truth-telling*), орієнтованих на примирення та неспричинення додаткового травмування жертв конфлікту (централізована база даних, спільна робота органів влади та неурядового сектору, документальне відновлення подій);

2) здійснення оцінки наявності елементів правосуддя перехідного періоду, імплементованих у сучасну діяльність органів влади України, а також оцінки ресурсів та програм, що можуть бути залучені до їх подальшого розвитку в рамках внутрішньої політики держави;

3) продовження реформування правоохоронної та судової систем з фокусом на можливе запровадження так званих гібридних судових механізмів, зокрема, гібридних судів із законодавчо закріпленою процедурою залучення до їх складу іноземних суддів;

4) визначення на рівні правоохоронної та судової систем необхідності єдиних підходів щодо ідентифікації всіх жертв збройного конфлікту із забезпеченням їм ефективних компенсаторних засобів правового захисту, відновленням їхніх прав і свобод з урахуванням норм міжнародного права;

5) проведення національних обговорень питань реформи сектору цивільної безпеки; розробка відповідної політики та стра-

³⁷⁰ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. К. : «РУМЕС», 2017. С. 588.

Розділ 6. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІСЛЯ ЇХ ЗВІЛЬНЕННЯ

тегії для захисту права на життя населення під час військових та надзвичайних ситуацій;

б) посилення спроможностей українських фахівців, які працюють у сфері документування та розслідування воєнних злочинів та порушень міжнародного гуманітарного права, через освітні спеціалізовані програми;

в) прискорення розробки правових механізмів обміну полоненими, фіксації випадків обстрілів цивільних об'єктів, прозорого механізму визначення і розподілу компенсацій за пошкоджене і втрачене майно³⁷¹.

З цього приводу варто відзначити вже реалізовані державою кроки. Зокрема, Стратегією утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р.³⁷² (далі — Стратегія-2030) визначено пріоритетні напрями та стратегічні цілі утвердження української національної та громадянської ідентичності. Так, у першому пріоритетному напрямі акцентується увага на утвердженні української національної та громадянської ідентичності на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, формування оборонної свідомості, громадянської стійкості, соціальної активності та відповідальності в українців. Реалізація цього напрямку передбачається шляхом відновлення та утвердження на деокупованих територіях української національної ідентичності, національних цінностей України, поваги до державної символіки, української мови, історії, культури, національно-патріотичного виховання, відчуття важливості кожного у здатності брати участь у житті суспільства, органів місцевого самоврядування та в управлінні на різних рівнях. Досягнення першого пріоритету Стратегії-2030 є можливим шляхом залучення із числа ветеранів війни до організації та провадження освітньої діяльності, виконання програм, реалізації проєктів та здійснення заходів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

³⁷¹ Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. К. : «РУМЕС», 2017. С. 589–590.

³⁷² Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

6.5. Правові механізми інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України

Другим пріоритетним напрямом Стратегії-2030 заявлено посилення взаємопідтримки та співпраці щодо формування української національної та громадянської ідентичності між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства шляхом забезпечення скоординованої діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування у партнерстві з інститутами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, представниками бізнесу та іншими суб'єктами у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності з метою формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері. Реалізація цього напрямку передбачається шляхом: 1) утворення координаційних рад з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, призначених місцевих органах виконавчої влади, які певний період підмінятимуть собою органи місцевого самоврядування; 2) посилення співпраці центральної влади, місцевих органів виконавчої влади з представниками бізнесу з метою відновлення на деокупованих територіях виробництва, туристичної сфери тощо через механізми державно-приватного партнерства; 3) постійної фінансової, інформаційної, організаційної підтримки розвитку громад деокупованих територій; 4) залучення інститутів громадянського суспільства до процесів формування єдиного інформаційно-просвітницького простору з деокупованими територіями.

У третьому пріоритетному напрямі Стратегії-2030 зазначається про формування системи кадрового забезпечення сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності. Реалізація цього напрямку передбачається шляхом підготовки фахівців до роботи з населенням, яке проживало на тимчасово окупованій території, та його реінтеграції в соціокультурний простір України.

У четвертому пріоритетному напрямі Стратегії-2030 акцентовано увагу на сприянні розвитку інфраструктури у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності деокупованих територій, об'єднаної в ефективну систему, що популяризує національні цінності. Досягнення цього пріоритету

можливе шляхом створення національно-патріотичних, військово-патріотичних осередків виховання молоді.

З огляду на викладене варто наголосити на охопленні Стратегією утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. основних проблем і тенденцій забезпечення єдиного правопорядку на всій території України. Слід констатувати і те, що питання окреслення державно-політичного простору є важливою та фундаментальною складовою формування права на деокупованих територіях у сучасний період, щоб розпізнати та забезпечити необхідний механізм їх інтеграції у політико-правовий простір України.

Відповідно вже сьогодні потребують реалізації на деокупованих територіях такі підходи: 1) запровадження перехідного правосуддя в діяльність правоохоронних та судових органів деокупованих територій; 2) закріплення єдиних підходів щодо ідентифікації осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом; 3) забезпечення з метою стимулювання повернення жителів на деокуповані території ефективних компенсаторних механізмів визначення і розподілу відшкодувань за пошкоджене і втрачене майно; 4) проведення національних та міжнародних обговорень з проблем відновлення деокупованих територій; 5) посилення співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування з представниками бізнесу з метою відновлення на деокупованих територіях виробництва, туристичної сфери тощо через механізми державно-приватного партнерства; 6) фінансова, інформаційна, організаційна підтримка розвитку громад деокупованих територій; 7) залучення інститутів громадянського суспільства до процесів формування єдиного інформаційно-просвітницького простору з деокупованими територіями; 8) підготовка фахівців до роботи з населенням, яке проживало на тимчасово окупованій території, та його реінтеграція в соціокультурний простір України.

Розділ 7

ПОСИЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗАСАД ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

7.1. Еволюція доктрини прав людини та формування міжнародних стандартів

Як справедливо зазначає М. І. Козюбра, юридико-позитивістське праворозуміння, яке тривалий час домінувало у теоретичній і практичній юриспруденції, мало державоцентристську, а не людиноцентристську, спрямованість, тобто було орієнтовано на державу, а не на людину. Людина, за концепціями юридичного позитивізму, є неактивним учасником процесу правотворення, а його об'єктом, міра поведінки якому нав'язується ззовні. Людині ж, по суті, відводиться роль спостерігача за правотворчими процесами та виконавця встановлених державою норм. З них же випливають права і свободи людини. Тобто у такому контексті вони мають похідний, вторинний від норм права характер. Такий підхід до відносин права і людини принижує людську гідність³⁷³. Як вважає автор, «це призводить до відчуження права від особистості, витіснення її на узбіччя правових процесів, що відбуваються в країні та світі»³⁷⁴. Водночас саме права людини виступають першоджерелом права, вони об'єктивно можуть слугувати мірилом права в суспільстві, показником його цивілізованості.

Для України, як і для всіх держав, що здобули незалежність у пострадянську добу, є надзвичайно важливим формування на всіх рівнях розуміння, що саме людина є абсолютною цінністю першого порядку, відносно якої має вибудовуватися шкала інших цінностей у суспільстві.

Головною ідеєю, що закладається в основу розуміння природних прав (прав людини), є їх позадержавне походження. Вони є правами, які існували ще в природному стані, тобто передували створенню держави та її позитивних законів. Людині — носієві цих прав — надається пріоритет щодо держави в галузі реалізації

³⁷³ Загальна теорія права : підручник за заг. ред. д.ю.н., проф. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 46.

³⁷⁴ Там само. С. 47.

цих прав, тому вони можуть захищати їх у суді без будь-якого акта держави у разі їх порушення³⁷⁵.

Основи вчення про права людини склалися в часи античності, в подальшому були розвинені в період Середньовіччя, як основоположні, фундаментальні права, що випливають з невідчужуваних властивостей людської особистості, вони були сформовані в епоху Просвітництва.

Саме за цими правами, громадянськими (особистими) та політичними, які були офіційно визнані на рівні національних і міжнародних документів, закріпився статус прав людини «першого покоління». Основна місія цих прав полягає у забезпеченні свободи та автономії особи як індивіда, гарантії захищеності від будь-якого свавільного зовнішнього втручання: держави, державних органів, посадових осіб.

Права людини «першого покоління» засновані на ліберальних традиціях та цінностях права та свободи — рівність перед законом, недоторканність особи, невтручання в особисте життя, право та свободу думки, свободу совісті та релігії.

Після Другої світової війни необхідність визнання та забезпечення фундаментальних прав здобула поширення у більшості розвинених країн.

Боротьба за поліпшення соціально-економічного становища та культурного рівня обумовила формування прав людини «другого покоління», які дістали також назву «позитивних» прав. До них належать передусім права тих, хто є найманими працівниками, зокрема право на працю та його гарантії, право на охорону здоров'я, право на освіту, на доступ до досягнень науки та культури тощо.

Своє закріплення соціальні, економічні та культурні права знайшли у Загальній декларації прав людини (1948 р.) та у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

Формування прав людини «третього покоління» викликане та обумовлене передусім національно-визвольними рухами країн,

³⁷⁵ Шевчук С. Судовий захист прав людини. *Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової концепції*. Київ : Реферат, 2010. С. 18.

що розвиваються, та «інтернаціоналізацією» інституту прав людини, прийняттям міжнародних актів, розширенням міжнародного співробітництва держав у сфері прав людини.

До прав людини «третього покоління», які іменуються також «колективними» правами, належать права на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення, на економічний та соціальний розвиток, на користування спільним спадком людства, на мир, на здоров'я та безпечне довкілля, на гуманітарну допомогу.

В юридичній літературі відзначається, що «як наймолодша категорія прав людини, права «третього покоління» викликають чи не найбільше дискусій, спектр яких досить широкий — від співвідношення «колективних» прав з індивідуальними до обґрунтованості прирівнювання їх статусу до громадянських і політичних прав. Як у випадку із соціально-економічними правами, основне питання, на яке нині немає переконливої відповіді, — це питання про те, чи є «колективні» права (як і деякі екологічні) правами юридичними, чи вони становлять собою ідеали та цілі міжнародного співтовариства і виступають лише як «юридичні рефлекси» об'єктивного права», тобто не є правами людини у класичному їх розумінні³⁷⁶.

Навряд чи є достатні підстави щодо виправдання сумнівів про природу «колективних» прав як прав людини тільки тому, що вони знайшли своє віддзеркалення у нормативній площині. Цей фактор аж ніяк не змінює їх сутність як природних можливостей (якостей) певних об'єднань (груп) індивідів на визнання можливостей існування в певних умовах та гарантування цих умов — жити в мирі, безпечному природному середовищі, самостійно визначати засади культурного, економічного та соціального розвитку.

Слід визнати, що ці «колективні» права мають таке саме значення (принаймні не менше!) для окремої людини, як і фундаментальні громадянські та політичні права або соціально-економічні та культурні.

³⁷⁶ Загальна теорія права : підручник за заг. ред. д.ю.н., проф. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 57.

Початок ХХІ ст. ознаменувався прискоренням науково-технічного прогресу в біології, медицині, генетиці, інтеграцією багатьох галузей наук (природничих, технічних, гуманітарних), що значно розширило можливості впливу і втручань у природу людини і відкрило нові горизонти для контролю за біологічним процесом життя людини від моменту його зародження до біологічної смерті.

Це призвело до становлення нового, вже «четвертого покоління» прав людини, які пов'язані з науковими відкриттями в цій сфері.

Деякі наслідки цих процесів порушили питання етичності їх застосування до людини, оскільки вони можуть бути спрямовані не лише на її благо, а й на шкоду³⁷⁷. Йдеться про такі аспекти психофізіологічної сфери життя людини: право на евтаназію, право на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, вирощування органів людини з її стовбурових клітин тощо.

Отже, до переліку прав людини «четвертого покоління», які проходять стадію становлення, можна віднести: права на зміну статі, трансплантацію органів, клонування, одностатеві шлюби, штучне запліднення, евтаназію та інші.

Попри всі дискусії, що точаться за участю представників різних галузей науки, релігійних течій, інститутів громадянського суспільства, можна беззаперечно стверджувати, що ці проблеми потребують невідкладного нормативного врегулювання, метою якого має стати визначення балансу інтересів зацікавлених осіб, сприяння розвитку наукового прогресу і водночас дотримання етичних норм, притаманних цивілізованому суспільству, зокрема національних та релігійних традицій.

Сучасна доктрина основоположних прав людини виходить з того, що «буттєві людські права, їхня реалізація, використання — як випливає з їхньої сутності та призначення — покликані забезпечувати, тобто гарантувати, мінімально необхідні (за певних історичних обставин) умови існування людини в кожному суспільстві.

³⁷⁷ Островська Б. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики. Київ : Норма права, 2023. С. 15.

7.1. Еволюція доктрини прав людини та формування міжнародних стандартів

Такі умови мають бути надані кожному члену відповідного суспільства, а зрештою і кожній людині, хоч де б вона перебувала.

Тож однаковість, рівність таких буттєвих умов — принаймні в їхньому мінімальному життєвозабезпечувальному вимірі — є одним із найпереконливіших виявів засад людяності, гуманності, справедливості у функціонуванні будь-якого сучасного суспільства³⁷⁸.

Важливим аспектом здійснення прав людини є встановлення відповідних гарантій як соціальних засобів, за допомогою яких забезпечуються сприяння їхній реалізації, охорона та захист у разі виникнення такої потреби через порушення.

Вкрай важливими серед цих гарантій є визначені на міжнародному рівні стандарти, які закріплені у міжнародних актах чи документах, «текстуально уніфіковані і функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг таких прав, зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства, а також встановлюють обов'язки держав щодо їхнього забезпечення, охорони і захисту та передбачають за їх порушення негативні наслідки юридичного або політичного характеру»³⁷⁹.

Всесвітня система захисту прав людини особливо активно почала розвиватися після Другої світової війни. Значну роль у цьому процесі відіграла ООН, яка в 1948 р. прийняла Загальну декларацію з прав людини, яка і мала стати основою для формування міжнародних стандартів прав людини.

Як зазначає П. М. Рабінович, «поступово сформувався так званий Міжнародний біль про права людини. Спочатку до нього належали, окрім самої Загальної декларації з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і факультативні протоколи до нього; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція про ліквідацію всіх

³⁷⁸ Потребова доктрина основоположних (буттєвих) прав і свобод людини. В кн.: *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану*. Харків : Право, 2023. С. 89.

³⁷⁹ Там само. С. 91.

форм дискримінації щодо жінок; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Конвенція про права дитини. Нині ж до складу означеного білля включають також Міжнародну конвенцію про захист прав всі трудящих-мігрантів та членів їх сімей, Міжнародну конвенцію про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, Конвенцію про права інвалідів»³⁸⁰.

Вчений зауважує, що процес утворення міжнародних стандартів прав людини поєднає розуміння природного походження цих прав і позитивістський підхід до з'ясування відповідних положень, який забезпечує наявність правового змісту і форми приписів, що можуть виступити як стандарти та еталони³⁸¹.

Доктринальний аналіз поняття та змісту міжнародних стандартів прав людини свідчить про те, що в них закріплюються показники, за допомогою яких визначається обсяг та зміст прав людини. Слід при цьому враховувати, що стандарти встановлюють мінімальний рівень цих прав.

У чому полягає сенс встановлення міжнародних стандартів прав людини?

Передусім вони забезпечують не тільки їх універсальний характер, а й обов'язковість.

Створення Організації Об'єднаних Націй і затвердження Статуту цієї впливової організації визначили основною метою її діяльності підтримання міжнародного миру та безпеки і вжиття ефективних колективних заходів для усунення загрози миру й придушення актів агресії або інших порушень миру.

У складі ООН функціонують спеціальні структури, на які покладені повноваження у сфері дотримання і охорони прав людини — Управління Верховного комісара ООН та Рада ООН з прав людини. Україна також у 2006 р. була обрана членом Ради, у 2008 р. переобрана на другий строк — до 2011 р., у подальшому співпрацювала з Радою як спостерігач, а в 2017 р. знову обрана членом Ради.

³⁸⁰ Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 1 (84). 2016. С. 21.

³⁸¹ Там само.

7.1. Еволюція доктрини прав людини та формування міжнародних стандартів

Можна констатувати, що членство України в Раді ООН з прав людини, участь у її роботі свідчать про відданість нашої держави основоположним принципам, що закріплені як міжнародні стандарти прав людини, готовність налагоджувати ефективне міжнародне співробітництво, спрямоване на адаптацію норм і стандартів прав людини до міжнародних.

Україна також активно співпрацює з Верховним комісаром ООН з прав людини, з 2014 р. в Україні розгорнуто Моніторингову місію ООН з прав людини, яка регулярно звітує про стан правозахисної ситуації, передусім в окупованому Криму та на південному сході нашої держави. Ця Місія також підтримує зусилля української влади зі зміцнення національної системи захисту прав людини, у тому числі у контексті розробки Національної стратегії у сфері прав людини та відповідного плану дій, зокрема шляхом надання консультативних послуг і технічної підтримки.

Важливою віхою у сфері захисту прав людини стала ратифікація Україною у 1997 р. Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Конвенція та протоколи до неї гарантують право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, право не бути притягнутим до суду або покараним двічі у справі про кримінальне правопорушення, право на оскарження у справі про кримінальне правопорушення, право на відшкодування у разі судової помилки у справі про кримінальне правопорушення, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на шлюб та рівноправність кожного з подружжя, право на свободу думки, совісті і віросповідання, право на свободу вираження поглядів, право на свободу зібрань та об'єднань, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на захист права власності, право на освіту, право на вільні вибори, право на свободу пересування.

Ратифікація Україною Європейської конвенції з прав людини основоположних свобод стала належною підставою для імплементації її положень до національного законодавства, а прийняття у 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» встановило, що рішення ЄСПЛ це остаточне рішення:

- а) у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод;
- б) щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;
- в) щодо дружнього врегулювання у справі проти України;
- г) про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Отже, приєднання України до механізмів, якими запроваджені міжнародні стандарти прав людини, створює для нашої держави серйозні зобов'язання в цій сфері, але водночас відкриває нові можливості на шляху євроінтеграції.

Надважливе значення дотримання прав людини для визначення держави і суспільства цивілізованими підтверджується тим, що «історія прав людини — це історія «олюднення» людей, тобто дедалі глибшого самоусвідомлення ними своєї людської сутності і людської гідності»³⁸².

³⁸² Загальна теорія права : підручник за заг. ред. д.ю.н., проф. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 57.

7.2. Значення інституту прав людини у громадянському суспільстві. Закріплення в Конституції України міжнародних стандартів прав людини

У чинній Конституції України, як і в конституціях більшості розвинутих країн, знайшли своє закріплення фундаментальні права людини і основоположні свободи, а також соціальні, економічні і культурні права, які у сучасному цивілізованому світі розглядаються як міжнародні стандарти прав людини.

Цілком природно, що саме в Конституції України, як в Основному Законі держави, на нормативному рівні формалізовані ці права, оскільки «реалізація прав і свобод на рівних засадах безпосередньо пов'язана з вирішенням питання формування в Україні дієздатного громадянського суспільства, панування конституційної законності у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави, проведення виваженої соціальної політики, а також викорінення корупції й забезпечення реальної рівності всіх перед законом і судом, незважаючи на існуючу майнову й соціальну нерівність»³⁸³.

Процеси демократизації суспільних відносин, які охоплюють навіть доволі розвинені правові системи держав, що мають сталі традиції політичного і культурного розвитку, вимагають балансу інтересів індивідів, їх груп та держави в цілому, тобто розумного компромісу між державою та інститутом громадянського суспільства. В літературі підкреслюється, що «роль громадянського суспільства як елементу системи захисту прав людини багато в чому зумовлюється тим, чим саме є громадянське суспільство в тій чи іншій країні та на якому рівні розвитку воно перебуває»³⁸⁴.

Поза сумнівом, тільки у демократичній, правовій державі з розвиненим громадянським суспільством досягається гармонія

³⁸³ Васильченко О. П. Реалізація соціально-економічних прав з огляду на принцип рівності. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. С. 32.

³⁸⁴ Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави. Том 1. С. 599–600.

у відносинах держави і суспільства, влади і громадян. Тільки демократична держава може забезпечити і гарантувати функціонування громадянського суспільства; водночас тільки громадянське суспільство в змозі підтримати демократичні засади існування самої держави.

Конституція України має чітко визначений людиноцентристський зміст — розділ II суцільно присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина.

В Основному Законі держава проголошує, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21 Конституції України).

О. В. Гришук підкреслює, що «людська гідність включає в себе багато складників і характеристик, кожне з яких є необхідною умовою її адекватного розуміння. Вона органічно вплетена в усю систему суспільних відносин, є точкою відліку місця людини в суспільстві, і одночасно забезпечення певного рівня людської гідності визнається метою існування всієї суспільної організації. Зміст людської гідності в усі часи складала міра свободи людини в суспільстві, тобто її можливості й права, у то й же час кількість, зміст і обсяг цих прав постійно змінюються разом зі зміною і розвитком суспільства»³⁸⁵.

У ст. 22 Конституції України передбачено, що права і свободи людини і громадянина не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані або обмежені чи звужені за змістом внаслідок прийняття інших законів.

Захист конституційних прав і свобод є головним завданням конституційної держави та основою її діяльності³⁸⁶.

Передусім у Конституції України закріплені права людини «першого покоління», зокрема, невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27) — ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, і обов'язок держави — захищати життя людини, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

³⁸⁵ Конституція України : науково-практичний коментар. Харків : Право, 2024. С. 164.

³⁸⁶ Там само. С. 171.

7.2. Значення інституту прав людини у громадянському суспільстві. Закріплення в Конституції України міжнародних стандартів прав людини

Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29). Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Людина має право на недоторканність приватного життя (ст. 32) — ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Людина має право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), кожна людина має право на повагу її гідності (ст. 28).

Слід підкреслити, що сам факт визначення прав людини «першого покоління» у Конституції України, тобто надання їм статусу конституційних прав, є важливим і з методологічної, і з юридико-технічної точки зору.

Методологічний аспект позиціонування в Україні фундаментальних прав людини як конституційних прав виявляється в тому, що вони є складовою внутрішнього розвитку конституціоналізму і практичного втілення принципів правової держави.

У рішенні Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 р. констатується, що відповідно до ст. 3 Конституції України людину та її гідність визнано найвищою цінністю, права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зокрема, в рішенні КСУ зазначається: «Людина є скарбом Природи, звідки й походять притаманні людині за народження права і свободи, тобто ті, що природні. Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу»³⁸⁷.

Щодо юридико-технічного аспекту конституційних прав, то вони мають характер невід'ємних і непорушних прав людини і

³⁸⁷ Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 р. № 6-р (II) 2021. Справа № 3-349/2018 (4800/18, 1328/19, 3621/19, 6/20).

містять категоричну заборону на скасування прав людини або звуження їх змісту.

Про це безпосередньо вказується у рішенні КСУ від 1 червня 2016 р.: «Відповідно до Основного Закону України, усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; кожен має право на повагу до його гідності; кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність; права і свободи людини і громадянина захищаються судом, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб»³⁸⁸.

Соціально-економічні та культурні права, які належать до прав людини другого покоління, також знайшли своє закріплення у Конституції України.

В юридичній літературі зазначається, що економічні, соціальні і культурні права — це права, пов'язані з діяльністю людини в господарській сфері, її соціальними відносинами із суспільством, державою, колективами, іншими людьми, з діяльністю у сфері культури, духовного життя. Вони торкаються таких важливих сфер людини, як підприємницька й інша економічна діяльність, власність, праця, відпочинок, здоров'я, освіта, і покликані забезпечити матеріальні, духовні й інші соціально важливі потреби особи.

Соціально-економічні права мають специфічні особливості, що робить їх досить залежними від сталої економічної політики держави. Ступінь захищеності цих прав залежить не тільки і не стільки від наявності досконалого правового механізму їх реалізації, а насамперед від відповідності цієї категорії прав економічному потенціалу суспільства³⁸⁹.

Україна у жовтні 1997 р. ратифікувала Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН (1966 р.) та зобов'язалася утверджувати цінності цього стандарту.

³⁸⁸ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016. Справа № 1-1/2016.

³⁸⁹ Васильченко О. П. Реалізація соціально-економічних прав з огляду на принцип рівності. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. С. 27.

7.2. Значення інституту прав людини у громадянському суспільстві. Закріплення в Конституції України міжнародних стандартів прав людини

Відповідно до ст. 1 цього документа всі народи мають право на самовизначення, зокрема право вільно встановлювати свій політичний статус і вільно забезпечувати свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Зокрема, кожна людина має право на працю, що передбачає право заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується; кожен має право на справедливі умови праці, на справедливую зарплату, що забезпечує задовільне існування для них самих та їхніх сімей; рівну винагороду за працю рівної цінності; умови праці, що відповідають вимогам безпеки та гігієни, однаковою для всіх можливість просуватися на роботі; відпочинок і дозвілля.

Міжнародний пакт закріплює право на створення професійних спілок і можливість кожного вступати до них.

Кожна людина має право на соціальне забезпечення, включно із соціальним страхуванням.

Пактом також передбачені права щодо захисту сім'ї, шлюбу, дітей — сім'ї мають надаватися охорона і допомога, особливі заходи мають вживатися щодо дітей, без будь-якої дискримінації. Діти і підлітки мають бути захищені від експлуатації; застосування їхньої праці в галузі, шкідливій чи небезпечній для життя, повинно бути заборонено.

Соціальні, економічні та культурні права громадян, забезпечення їх реалізації та захисту є важливим напрямом функціонування правової та соціальної держави.

Політика соціальної держави спрямована на забезпечення умов, які гарантують гідний рівень життя, вільний та всебічний розвиток кожного, не надаючи жодній людині переваг. Держава ж має забезпечити кожній людині право на належне медичне обслуговування, на належну освіту, а також право на участь у культурному житті, право на користування результатами наукового прогресу.

Соціальна справедливість належить до найважливіших принципів функціонування громадянського суспільства, кореспондуючись із засадами рівності всіх громадян, наданих їм від природи можливостей, незалежно від будь-яких індивідуальних відмінностей.

Саме громадянське суспільство у взаємодії із соціальною державою спроможні створити належні умови для реалізації закріплених у міжнародних пактах прав людини (громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні), забезпечити їх належний захист.

Закріплення основних економічних, соціальних та культурних прав у Конституції України зобов'язує державу неухильно проводити соціальну політику, спрямовану на те, щоб були дотримані ці права, було створено середовище, де гарантовано соціальний захист від держави.

У літературі обґрунтовано зазначається, що реалізація прав і свобод особи на рівних засадах безпосередньо пов'язана з вирішенням питання формування в Україні дієздатного громадянського суспільства, панування конституційної законності у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави, проведення виваженої соціальної політики, а також викорінення корупції й забезпечення реальної рівності всіх перед законом і судом, незважаючи на майнову і соціальну нерівність.

Принципи побудови соціальної держави передбачають необхідність створення дієвої системи гарантій і досконалого механізму юридичних засобів здійснення та захисту прав і свобод людини з метою забезпечення фактичної реалізації принципу свободи, соціальної справедливості, рівності та моральності³⁹⁰.

Аналіз міжнародних і європейських стандартів прав людини свідчить, що їх значення не обмежується тільки міжнародним правом та набуттям для України нового правового статусу — учасника міжнародно-публічних правових відносин. У доктрині підкреслюється, що ці стандарти мають істотний вплив на національне право, перш за все як загальний нормоутворювальний чинник. Як впливає з міжнародно-правових документів, обов'язок держави полягає не тільки у визнанні прав людини, зокрема через їх закріплення у конституціях і законах, а й створенні механізмів забезпечення цих прав всіма державними структурами та здійснення контролю за їх ефективністю.

³⁹⁰ Васильченко О. П. Реалізація соціально-економічних прав з огляду на принцип рівності. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. С. 32.

**7.2. Значення інституту прав людини у громадянському суспільстві.
Закріплення в Конституції України міжнародних стандартів прав людини**

Орієнтиром цієї державної діяльності має стати людина, її права і свободи. Існування держави та її інститутів виправдане тією мірою, в якій вони спроможні задовольнити нагальні потреби людини³⁹¹. У цьому і полягає людиноцентристська концепція сучасної правової держави, її взаємодії з громадянським суспільством, а також визначальна місія права як надійного інструменту у механізмі реалізації цих завдань і універсального регулятора суспільних відносин у сучасному світі, сповненому численних проблем і викликів.

³⁹¹ Загальна теорія права : підручник за заг. ред. д.ю.н., проф. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 65.

7.3. Розвиток конституційних принципів про права людини в законодавстві України

Положення, закріплені у конституційних нормах, дістають свій подальший розвиток і деталізацію в інших законодавчих актах. Регламентація прав і свобод людини не є винятком. Передусім це стосується фундаментальних прав людини «першого покоління», зокрема права людини на життя.

Галузеве законодавство України (і публічне, і приватне) містить норми, які пов'язані з реалізацією права людини на життя: норми приватного права забезпечують можливість вчинення позитивних дій уповноваженого суб'єкта, а норми публічного права — охорону і захист цього права від неправомірного втручання і порушення. Ці норми забезпечують повноцінне існування в Україні не тільки права на життя, а й інших прав людини.

Цивільним кодексом України, прийнятим у 2003 р., норми книги II «Особисті немайнові права фізичної особи», вперше у пострадянській кодифікації приватного права було визначено правовий режим немайнових відносин, що стосуються особистої сфери: це права, які забезпечують існування людини (право на життя, право на охорону здоров'я та на медичну допомогу, на одержання інформації про стан свого здоров'я, право на таємницю про стан здоров'я; право на свободу, на особисту недоторканність, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право на сім'ю, на опіку або піклування та інші), та права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (право на ім'я, на повагу до гідності та честі, право на недоторканність ділової репутації, право на індивідуальність, право на інформацію та права, пов'язані з особистими паперами та іншою кореспонденцією тощо).

У своїй сукупності норми книги II ЦК України покликані забезпечити належний рівень приватності життя людини, невтручання в нього без підстав, прямо передбачених у законі, будь-яких державних органів та їх посадових осіб.

Чверть століття тому, коли приймалися ці положення у складі ЦК України як головного стрижневого акта приватного права,

було чимало сумнівів щодо того, чи здатні приватно-правові норми належно врегулювати доволі широкий спектр немайнових відносин особистого характеру. Однак життєздатність цих норм, їх дієвість була перевірена часом — натепер у процесі оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства не тільки не постало питання про відмову від книги II, а й виникла необхідність розширення сфери регулювання особистих немайнових відносин.

Зокрема, у Концепції оновлення Цивільного кодексу України зазначається, що на розвиток цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин значний вплив мали рішення Конституційного Суду України. «Достатньо згадати конституційне тлумачення поняття «інформація про особисте та сімейне життя особи», якою є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обставини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї, за винятком передбаченої законами інформації, що стосується здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень. Така інформація про особу є конфіденційною»³⁹².

Аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо застосування положень Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод свідчить, що Конвенцією охоплюється цілий спектр особистих немайнових прав, до яких належать:

1. Право на життя;
2. Право на здоров'я;
3. Репродуктивні права;
4. Право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю;
5. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
6. Право на свободу та особисту недоторканність;
7. Право на ім'я;
8. Повага до людини, яка померла;
9. Право на недоторканність ділової репутації;
10. Право на індивідуальність;
11. Право на особисте життя та його таємницю;

³⁹² Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ, 2020. С. 98.

12. Право на сімейне життя та його таємницю;
13. Право на інформацію;
14. Право на таємницю кореспонденції;
15. Право на зображення;
16. Право на недоторканність житла;
17. Право на свободу об'єднання і мирні зібрання.

Отже, можна дійти обґрунтованого висновку, що юриспруденція ЄСПЛ підтверджує перелік особистих немайнових прав, закріплених у книзі II Цивільного кодексу, що були наведені вище. Це означає, що обсяг правового регулювання в українському цивільному законодавстві повністю відповідає тим фундаментальним правам людини, які передбачені міжнародними і європейськими стандартами.

Водночас слід мати на увазі, що названі особисті немайнові права фізичної особи створюють зобов'язання для держави, яка має їх належним чином забезпечувати. Саме таку функцію виконують норми публічного права.

Як зазначається в науково-практичному коментарі Конституції України, негативний обов'язок української держави щодо конституційного права людини на життя (як і інших прав людини, позначених у Конституції України та деталізованих у цивільному законодавстві) полягає в зобов'язанні створити належні організаційні, кадрові, фінансові та інші умови, щоб забезпечити практичне виконання відповідного законодавства.

Нездатність чи небажання держави це зробити буде свідчити про порушення норми Конституції України, наприклад, зухвале зволікання у проведенні необхідних слідчих дій у справі про вбивство або відмова суду застосувати рішення Європейського суду з прав людини щодо захисту права на життя, коли для цього є належні підстави. Конституційна заборона позбавляти життя будь-кого — «ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» — передбачає жорстку регламентацію застосування сили (зброї, бойової техніки, спеціальних засобів, фізичної сили) з боку української держави.

Застосування сили уповноваженими органами української держави та її службовими особами можливе винятково на підставі та в межах, визначених законами України.

7.3. Розвиток конституційних принципів про права людини в законодавстві України

До них належать закони України «Про Національну поліцію» (ст.ст. 44, 45, 46); «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України» (ст. 9); «Про Службу безпеки України» (ст. 26); «Про національну гвардію України (ст. 18); «Про основи національного спротиву» (ст. 22); «Про Державну спеціальну службу транспорту (ст. 13); «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» (ст.ст. 20–24); «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України»³⁹³.

Можна також віднести до гарантій права на життя заходи кримінальної відповідальності, передбачені у розділі II Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи», розділі III «Злочини проти волі, честі та гідності особи», розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи».

Чинне законодавство України (розділ V Кримінального кодексу України) встановлює кримінальну відповідальність за порушення виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, розглядаючи такі правопорушення як злочини, тобто найбільш суспільно небезпечні суспільні явища.

За порушення, рівень суспільної небезпеки яких нижче, ніж у злочинів, встановлюється адміністративна відповідальність, а якщо таким порушенням заподіюється майнова чи моральна шкода, вона відшкодовується в повному обсязі засобами цивільно-правового характеру.

Отже, в українському законодавстві передбачена збалансована система правових засобів різної галузевої належності: за загальним правилом норми приватного права визначають деталізований правовий режим здійснення прав людини та основоположних свобод, а норми публічного права забезпечують охорону та захист цих прав і свобод у разі їх порушення.

Такий комплексний підхід відповідає ідеї повноцінного функціонування прав і свобод людини у громадянському суспільстві.

Слід зазначити, що в Україні система чинного законодавства побудована так, що відповідно до визнаних міжнародних стандартів прав людини вони унормовані приписами окремих галузей:

³⁹³ Конституція України : науково-практичний коментар. Харків : «Право», 2024. С. 197.

трудового, освітнього, соціального забезпечення, законодавства про науку та культуру тощо.

Правова система — це складне правове явище, яке має ієрархічну структуру і складається з певних макрорівнів, які умовно можна назвати: математика права (загальні поняття, формули та конструкції), філософія права (сукупність методологічних підходів до можливих варіантів розвитку правової системи) та політика права (конкретний цілеспрямований напрям розвитку конкретної правової системи в конкретних умовах)³⁹⁴.

Розуміння політики права в цілому як різновид державної політики, яка охоплює прогресивні ідеї, відповідні цілі, завдання, методи, підходи, дає підстави розглядати політику права як визначення напряму розвитку майбутнього законодавства, тобто законодавства *de lege ferenda*.

У контексті сучасного періоду розвитку нашої держави, складного, сповненого випробувань, страждань, втрат і людських трагедій, надзвичайно важливо сконцентрувати увагу законодавця на проблемах, пов'язаних з необхідністю забезпечити належні умови життя передусім особам, які стали жертвами російської агресії.

Особливо слід врахувати необхідність дотримання соціальних прав людини, передбачених у Міжнародному пакті 1966 р. і підтверджених у Конституції України.

Конституція України (ст.ст. 43–46) передбачає найбільш важливі трудові та соціальні права, що відтворюють ідеї та принципи, закладені у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, які були відкриті до підписання у 1966 р. і набули чинності у 1976 р. Водночас основний кодифікований акт у сфері трудових відносин був в Україні прийнятий ще у 1971 р. Звісно, до нього були внесені численні зміни та доповнення за весь період чинності, але в цілому Кодекс, який приймався в радянську добу в умовах тоталітарної держави, зберіг свою загальну спрямованість і навіть з урахуванням внесених змін уже давно не відповідає сучасним викликам.

³⁹⁴ Стефанчук Р. Шляхи реформування цивільного законодавства: погляд на Захід та Схід. *Право України*. 2009. № 8. С. 53–61.

Наразі активно працює робоча група у співпраці з фахівцями Міністерства економіки України, однак цю роботу слід було почати значно раніше, щоб натеper мати трудове законодавство, яке відповідає ринковим умовам господарювання і забезпечує дотримання трудових прав працівників.

Водночас у зв'язку з початком повномасштабної російської агресії у 2022 р. був прийнятий Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», яким були визначені особливості проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами.

Цей Закон регулює особливості переведення та зміни істотних умов праці, розірвання трудового договору, унормування робочого часу та часу відпочинку в умовах воєнного часу та інші важливі питання організації трудових відносин.

Можна очікувати, що особливий період у житті нашої держави не зупинить роботу з формування оновленого трудового законодавства, яке б відповідало ідеям і стандартам Європейського Союзу, повноцінним членом якого прагне стати Україна.

Надзвичайно важливою в умовах війни і повоєнного відродження є проблема гарантування належного соціального захисту для всього населення України й особливо тих осіб, які втратили повністю або частково працездатність, у тому числі дістали інвалідність; втратили власне житло, набули статусу внутрішньо переміщених осіб тощо.

Як зазначає суддя Конституційного Суду України В. Городовенко, аналізуючи одне з рішень КСУ, держава у разі виникнення умов воєнного стану може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків для збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких

обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людського гідністю³⁹⁵.

З'ясування стану закріплення в законодавстві України фундаментальних прав людини і основоположних свобод відповідно до визнаних міжнародних стандартів дає підстави для більш загальних висновків.

Політика права як визначення перспективних напрямів його подальшого розвитку і вдосконалення повинна мати певний якісний вимір. Якість як наукова категорія включає в себе такі складові: а) мета (те, заради чого здійснюється ця політика); б) економічність (те, якими засобами здійснюється ця політика); в) стабільність (те, наскільки політика буде тривалою та плано-мірною в часі); г) ефективність (те, наскільки мета та витрачені засоби на здійснення цієї політики відповідають отриманим результатам)³⁹⁶.

Щодо дотримання, охорони та захисту прав людини в Україні метою політики права слід визначити систему цінностей та пріоритетів, фундаментальні засади, які базуються на розумінні прав людини, що впливають з «невідчужуваних властивостей особистості — її гідності і свободи. Вони не «даровані» державою, не є наслідком встановлених нею норм, а належать людині від народження, є її іманентною властивістю, впливають із самої людської природи.

Ці права — невідчужувані, тобто такі, які держава на свій розсуд не може скасувати або обмежити. Обов'язок держави полягає в тому, щоб визнати, створювати умови для реалізації та охороняти ці права. Фундаментальні права – це, по суті, елементарні передумови гідного людського існування»³⁹⁷.

³⁹⁵ Городовенко В. Соціальний захист людини в умовах воєнного стану: підходи Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua> (дата звернення: 27.03.2025).

³⁹⁶ Правова політика України в регульованні приватноправових відносин. В кн.: *Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку*. С. 430.

³⁹⁷ Загальна теорія права : підручник за заг. ред. д.ю.н., проф. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015.

7.4. Формування правової політики України в умовах воєнного часу і повоєнного відродження

Як відзначається в літературі, пріоритети політики — це визначальні напрями, акценти, переваги в діяльності органів державної влади, які побудовані відповідно до їх уявлень про ієрархію суспільних цінностей, що підлягають захисту і забезпеченню правом у першу чергу³⁹⁸.

За таких умов пріоритети правової політики можна розглядати як тактику, що створює сприятливі умови для реалізації державної правової політики, як вирішення нею тактичних (проміжних) завдань, спрямованих на досягнення стратегічних цілей.

З цих позицій стратегічний напрям правової політики сьогодні — переведення суспільства за допомогою права в якісно інший стан — формування громадянського суспільства, правової держави, забезпечення їх стійкого поступового розвитку³⁹⁹.

Правова політика завжди передбачає реалізацію передусім інтересів держави, а через державу — інтересів суспільства, її громадян. Зміцнення державності, що натепер є надзвичайно важливим завданням, передбачає передусім зміцнення її правових засад.

Питання формування ефективної правової політики є спільним завданням і державних інституцій, і структур громадянського суспільства⁴⁰⁰.

У червні 2022 р. Україна набула статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, а Угода про асоціацію між Україною та

³⁹⁸ У цьому підрозділі використано матеріали, викладені авторами у монографії «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану». Автори підрозділу 1.1. Реалізація державної політики у правовій сфері — головне завдання правничої науки — Р. О. Стефанчук, Н. С. Кузнецова. Харків : «Право», 2023. С. 7–17.

³⁹⁹ Железняк Н. А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. *Наукові записки. НаУКМА*. 2003. Т. 21: Юридичні науки. С. 12.

⁴⁰⁰ Реалізація державної політики у правовій сфері — головне завдання правничої науки. В кн.: *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану*. Харків, 2023. С. 9–10.

ЄС, яка почала реалізовуватися з 2014 р., була доповнена положенням про майбутнє членство в ЄС. Таке рішення стало виявом солідарності з Україною в її боротьбі за європейські цінності та державний суверенітет.

Водночас процес наближення до вступу кандидата є непротим і передбачає реалізацію певних умов, що були визначені на засіданні Європейської Ради в Копенгагені, яке відбулося 21–22 червня 1993 р., і умовно дістали назву Копенгагенських критеріїв.

Ці критерії в цілому охоплюють три групи зобов'язань: політичні (1): стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини і захист прав меншин; економічні (2): функціонуюча ринкова економіка, яка буде конкурентоздатною на ринку ЄС; «членські» (3): здатність взяти на себе зобов'язання стосовно членства, зокрема і щодо дотримання цілей політичного, економічного та монетарного союзу.

Слід підкреслити, що наведені Копенгагенські критерії не спираються на певні вимірювані показники і в цілому є оціночними за своїм характером («стабільні інституції», «конкурентоздатна економіка на ринку ЄС» тощо), проте дуже важливий процес оцінки прогресу держави-кандидата у виконанні (досягненні) Копенгагенських критеріїв.

Як свідчать проведені дослідження, Європейська Комісія розробила оновлену методологію розширення, щоб краще оцінювати відповідність країни цим критеріям і дати змогу країні, яка кандидатє до ЄС, бути максимально підготовленою. Вже зазначалося, що процес вступу розбитий на 35 розділів і 6 кластерів, і до кожного розділу існують умови для відкриття та закриття переговорів, які визначають стан відповідності критеріям.

Враховуючи надзвичайну актуальність і важливість євроінтеграційного напрямку розвитку України, усі питання, пов'язані з його реалізацією, не можна розглядати інакше, як пріоритетні.

Європейський вектор розвитку українського права передбачає процес адаптації законодавства до законодавства ЄС шляхом приведення законів України та інших нормативно-правових актів України у відповідність до АС (*aquis communautaire*).

Aquis communautaire — це правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства, політичні документи та практики їх застосування, які є чинними в ЄС.

Оскільки впровадження *aquis communautaire* в національні правові системи є необхідною умовою завершення процесу приєднання країни до Європейського Союзу, проведення дослідження АС не епізодично, а на постійній основі є важливим завданням української правничої науки в контексті забезпечення ефективного процесу адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

За таких умов право Європейського Союзу, як відповідна модель розвитку національного законодавства країн-учасниць і країн-кандидатів на вступ до ЄС, повинно стати пріоритетним об'єктом правових досліджень як на загальному рівні — система, принципи, механізми наближення, співвідношення форм (адаптація, апроксимація, гармонізація тощо), так і з позицій конкретних напрямів наближення змісту правових приписів різних галузей права (приватного і публічного), з визначенням відповідних механізмів, способів, іманентних особливостей суспільних відносин, які є предметом їх правового регулювання.

Aquis communautaire є доволі динамічним утворенням, яке постійно розвивається в напрямі розширення та поглиблення відповідних регуляторних конструкцій.

Здійснення постійного наукового моніторингу АС, проведення наукової експертизи з метою встановлення відповідності (або невідповідності) актів чинного законодавства України праву ЄС, відпрацювання рекомендацій для відповідних державних органів, для парламентських структур — це можна розглядати як напрями наукового забезпечення євроінтеграційного розвитку законодавства України, яке, безумовно, сприятиме більш ефективному і повноцінному виконанню зобов'язань України, зумовлених статусом країни — кандидата на вступ до ЄС.

Реалізація євроінтеграційного вектора розвитку українського законодавства в цілому спрямована на підняття якості вітчизняної правової системи і, зокрема, якості конкретних нормативно-правових актів.

Забезпечення єдності і сталості правової політики тісно пов'язане з необхідністю (а можливо, навіть визначає її) системного оновлення вітчизняного правового масиву на основі формування наукової концепції розвитку галузевого законодавства: конституційного, фінансового, бюджетного, податкового, адміністративного та адміністративного процесуального, кримінального та кримінального процесуального, законодавства приватно-правового спрямування (цивільного, сімейного, трудового), екологічного, земельного, природоресурсного тощо.

Саме правнича наука має запропонувати суспільству сучасну логістику розвитку законодавства з урахуванням здобутків загальної теорії нормотворення.

Важливу роль у підвищенні якості українського законодавства має відігравати впорядкування правотворчої діяльності.

Ця місія покладена на прийнятий у 2023 р. Закон України «Про правотворчу діяльність». Він передбачає запровадження механізму юридичного прогнозування правотворчої діяльності. Зокрема, передбачається визначення тенденцій розвитку сучасної правової системи: соціальних потреб, публічних інтересів і суспільних відносин, які потребують врегулювання шляхом правотворчої діяльності; перспективних форм і методів правового регулювання відносин та інших чинників, що впливають на системний і логічний розвиток законодавства.

Одним із важливих документів юридичного прогнозування розглядається Наукова концепція розвитку законодавства України, у якій має бути здійснено системне передбачення розвитку законодавства України, його окремих галузей, сфер і напрямів.

Розробка Наукової концепції розвитку законодавства України має ґрунтуватися на системному та комплексному аналізі поточного стану чинного законодавства України як підґрунтя для його розвитку, вдосконалення, внесення необхідних змін.

Одним із важливих завдань Концепції є забезпечення стабільності законодавства, його системного характеру, повноти правового регулювання, забезпечення взаємозв'язку між структурними елементами всієї системи українського законодавства.

Концепція повинна забезпечити не тільки системний розвиток всього правового масиву, а й верховенство Конституції у

7.4. Формування правової політики України в умовах воєнного часу і повоєнного відродження

системі законодавства України, оскільки конституційні положення мають відігравати засадничу роль і становити фундамент як основних кодифікаційних актів, так і найважливіших первинних законів.

Правотворча діяльність має ґрунтуватися на результатах аналізу і систематизації фактів соціальної дійсності, вивченні вітчизняного і зарубіжного досвіду нормативного регулювання, інших дослідженнях і вагомих аргументах, здатних переконати в необхідності ухвалення відповідних законів чи інших нормативних актів⁴⁰¹.

Також надзвичайно важливим є врахування у правотворчій діяльності правозастосовчого досвіду, зокрема позицій судової практики, закріпленої у рішеннях Великої палати Верховного Суду, а також касаційних судів (цивільного, кримінального, адміністративного, господарського) у складі Верховного Суду.

Особливого значення набувають також рішення Європейського суду з прав людини (European Court of Human Rights), а також Європейського суду справедливості (European Court of Justice)⁴⁰².

Неспровокована військова агресія російської федерації проти України призвела до руйнації української економіки: знищення об'єктів критичної інфраструктури, замінування значної кількості родючих земель, вивезення цінного устаткування з окупованих територій, вчинення інших злочинних дій, спрямованих на заподіяння шкоди українським фізичним та юридичним особам, державі, природному середовищу.

І хоча війна триває, щодня забираючи життя українських військовослужбовців і цивільного населення, завдаючи непоправної шкоди економічному комплексу України, уже сьогодні на порядок денний поставлено питання про відновлення України, причому йдеться про істотну модернізацію економіки України відповідно до сучасних вимог суспільного розвитку.

Відновлення економічного потенціалу передбачає не тільки і не стільки ліквідацію руйнівних наслідків жорстоких ракетних обстрілів, відновлення ринкової економіки України має

⁴⁰¹ Козюбра М. Практична філософія права. Київ, 2024. С. 257.

⁴⁰² Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність». Київ, 2024. С. 228–229.

здійснюватися шляхом істотної модернізації, створення виробничих потужностей сучасного рівня, які відповідають досягненням науково-технічного прогресу. Україна не може втратити шанс вийти на нові рубежі технічних та технологічних можливостей промислового виробництва. Безумовно, для реалізації цих амбітних планів мають бути залучені надзвичайно великі фінансові ресурси, яких Україна не має.

З метою залучення коштів потенційних інвесторів був розроблений проект Плану відновлення, підготовлений Національною радою з відновлення, утвореною Указом Президента України.

Проект Плану як основу відновлення розглядає передусім зміцнення інституційної спроможності, яке передбачає, зокрема, низку заходів у сфері правової політики: впровадження законодавства щодо Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя⁴⁰³; оновлення корпоративного законодавства (розширення повноважень наглядових рад, призначення голови правління, затвердження фінансового плану тощо). Також передбачено завершення перезапуску антикорупційної системи (Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного антикорупційного бюро України); зміцнення інституційної спроможності української державної служби з метою імплементації стандартів *acquis communautaire*; інформацію та діджиталізацію підтримки розробки політики.

Цей документ був обговорений на міжнародній конференції в Лугано, де учасники затвердили головні принципи: 1) партнерство (Україна буде очолювати процес відновлення, втілювати його разом із міжнародними партнерами); 2) спрямованість на реформи; 3) прозорість, підзвітність, верховенство права; 4) демократична участь; 5) залучення багатьох стейкхолдерів; 6) гендерна рівність та інклюзія; 7) сталий розвиток.

Водночас у травні 2023 р. Єврокомісією був представлений власний план стратегічної концепції післявоєнної відбудови України.

Хоча обидва проекти можна віднести за своїм змістом до альтернативних, виходячи з бачення шляхів післявоєнного відновлення України, навряд чи можна їх кваліфікувати як конкуруючі. Радше їх слід розглядати як можливу базу для створення єдиної загальної концепції.

Процес відновлення України, який має істотний сегмент, пов'язаний із модернізацією, містить чимало правових проблем, які неможливо вирішити без проведення ретельного наукового аналізу та належного обґрунтування.

Міжнародне обговорення було продовжено у Лондоні на міжнародній конференції, метою якої було визначення шляхів швидкого відновлення України, залучення значних приватних інвестицій, долучення міжнародних донорів до розвитку регіонів, особливо постраждалих від бойових дій.

Першочерговими і пріоритетними об'єктами відновлення мають стати об'єкти критичної інфраструктури, житло, а також важливі соціальні і транспортні об'єкти. Створення належної нормативної основи для реалізації проектів відновлення української економіки слід розглядати важливим напрямом правової політики і актуальним завданням вітчизняної правової науки. Саме ця проблематика має посісти чільне місце у фундаментальних дослідженнях наукових установ, особливо за умов, що їх фінансування здійснюється за кошти з державного бюджету.

Проблеми післявоєнного відродження України тісно пов'язані із забезпеченням відшкодування шкоди, заподіяної злочинними діями російської федерації, яка розв'язала військову агресію проти України, — шкоди українським фізичним і юридичним особам, українській державі, її природним ресурсам.

Кошти, одержані Україною як компенсація за заподіяну шкоду, будуть використані як належні фінансові ресурси для відновлення економіки України разом з іноземними інвестиціями та міжнародною фінансовою допомогою.

Водночас формування механізмів відшкодування заподіяної військовою агресією шкоди потребує фундаментального наукового осмислення та обґрунтування; розробки пропозицій та рекомендацій щодо нормативного впорядкування цієї проблеми на національному і міжнародному рівнях.

Від початку повномасштабної російської військової агресії проти України окупанти систематично вчиняють злочини, які вражають своєю жорстокістю весь світ і загрожують усьому світопорядку. Буча, Ірпінь, Бородянка, Маріуполь, Бахмут — перелік українських міст і містечок, назви яких сьогодні знають у всіх куточках нашої планети, можна значно продовжити. Вони є підтвердженням масових злочинів, учинених рашистськими не-людьми на території України. Водночас характер цих злочинних дій потребує точної юридичної кваліфікації — воєнні злочини, злочини проти людяності, злочини геноциду, злочини агресії, злочини екоциду. Дотепер у нашій правовій доктрині бракує серйозних наукових досліджень, предметом яких є ці злочинні дії.

Ці злочини не мають строку давності та є об'єктом універсальної юрисдикції, що робить їх надзвичайно актуальними для українських правників. Кожен, хто причетний як до планування та організації злочинів, так і до їх безпосереднього вчинення, має бути притягнутий до суворого та справедливого покарання.

Важливим питанням для дослідження є визначення можливого юрисдикційного органу, який може розглядати відповідні справи і постановляти легітимні рішення. У вирішенні цієї проблеми слід спиратися на результати міжнародної співпраці Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора України, Міністерства закордонних справ України з міжнародними інституціями, які спеціалізуються на вирішенні таких конфліктів.

Поєднання загальнотеоретичних і прикладних напрямів у наукових дослідженнях правового спрямування має забезпечити ефективну реалізацію державної політики у правовій сфері.

У період воєнного стану відбуваються істотні зміни у визначенні функцій і першочергових завдань у діяльності різних установ та інституцій; наукові установи не є винятком. Усе, що досліджується в межах здійснення основної діяльності наукових установ, має бути спрямоване на наближення перемоги над російським агресором, відновлення миру на українських землях, звільнення їх від окупантів, зміцнення української державності.

Сьогодні це прийнято називати «науковим фронтом».

Пріоритетного характеру набувають наукові дослідження, спрямовані на правове забезпечення діяльності органів держав-

7.4. Формування правової політики України в умовах воєнного часу і повоєнного відродження

ної влади, які виконують функції, безпосередньо пов'язані з наближенням перемоги ЗСУ на фронті, реалізацією євроінтеграційного вектора розвитку українського законодавства, післявоєнного відновлення України, притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів проти людства, воєнних злочинів, злочинів геноциду й інших, відшкодуванням шкоди, заподіяної українським фізичним і юридичним особам, українській державі, її природним ресурсам.

ВИСНОВКИ

Розбудова сучасної української держави та відродження її потенціалу після війни, докорінне реформування українського суспільства потребують подальшої розробки української політико-правової доктрини в теоретичному аспекті та її втілення в Конституції України, законах і підзаконних актах, у зміні характеру державного управління, формуванні судової влади, запровадженні самоврядування тощо. Без системного розроблення та ґрунтовного осмислення цього комплексу проблем неможливо окреслити й запропонувати оптимальні засади довгострокової державної політики повоєнного періоду.

Аналіз концептуальних підходів до розуміння змісту та механізмів реалізації національних інтересів свідчить про те, що в умовах післявоєнного відновлення країни на перший план виступають такі національні інтереси, як зміцнення генофонду українського народу, економічна і фінансова спроможність держави та досягнення нею політичної і соціальної стабільності. Одним із суттєвих факторів впливу на забезпечення вказаних пріоритетних національних інтересів може бути чітке усвідомлення громадянами необхідності цього процесу, їхня національно-патріотична орієнтація на відбудову країни, розвиток усіх сфер життєдіяльності країни. Однак головним екзистенційним питанням повоєнного відновлення України є відновлення генофонду та відтворення населення. Саме людський капітал зумовлює ефективність і конкурентоспроможність економіки, можливості створення високоякісних товарів та послуг, темпи науково-технічних змін.

Запорукою забезпечення такого пріоритетного національного інтересу є розвиток наукової сфери, інновацій і високих технологій. Це можливо за рахунок належного фінансового та організаційно-технічного забезпечення наукової сфери. З розвитком наукової сфери безпосередньо пов'язано забезпечення таких пріоритетних національних інтересів, як зміцнення науково-технічного потенціалу країни, інтелектуального потенціалу українського народу, створення умов для розширеного відтворення населення. Натомість концепція України як «аграрної

супердержави» в епоху високих технологій та глобальної цифровізації не приведе до її відродження і вона не посяде гідного місця серед розвинутих країн.

Сучасна політико-правова теорія періоду (фази) українського національного відродження повинна ґрунтуватися на інтегральному підході щодо цілісності, взаємозв'язку прав особи, сім'ї (родини), нації. Оскільки сьогодні (в умовах десятилітньої московської агресії) постало питання існування української нації, то системоутворювальним у цій триєдності має бути право нації. Попри всі складності державотворчих процесів Україна утверджується як національна держава. Водночас, щоб стати державою, інтегрованою у світове співтовариство, для України видається неминучим у своєму розвитку пройти фазу національної держави.

Державно-правовий розвиток України у повоєнний період пов'язаний із зовнішніми та внутрішніми факторами (географічний, історичний, психологічний, пасіонарний, політичний, економічний, релігійний) впливу на становлення в Україні державно-правової системи, з урахуванням яких Україна може бути лише республікою парламентського типу, з парламентом, президентом, обраним народом, прем'єр-міністром як головою виконавчої влади, достатньою децентралізацією та забезпеченим і стабільним місцевим самоврядуванням. Правова система України має ґрунтуватися на захисті прав людини, принципі верховенства права (правовладді), конституційних принципах свободи й рівності, захисті сім'ї, громади, нації (української) та національних меншин. Окреслені тенденції можливого державно-правового розвитку повторюють або корелюють з європейськими тенденціями розвитку й дедалі більше віддаляються від євразійських, зумовлених, зазвичай, авторитарним типом правління з концентрацією влади в центрі.

З метою належного контролю за державними інституціями та недопущення їх перетворення на автократію створюється сукупність суспільних інститутів (громадянське суспільство), що мають власний статус, здатних до рівноправного діалогу з інститутом держави, спроможних протистояти політичній експансії держави, бути її противагою, стримувати її прагнення до монополії

шляхом захисту загальнонародних, колективних (групових) та індивідуальних інтересів своїх членів. Цей баланс можливо досягнути не революціями чи деспотією, а винятково шляхом врівноваження інтересів держави і суспільства. Держава зобов'язана представляти загальні інтереси громадянського суспільства, регулювати та охороняти суспільні відносини, забезпечувати розвиток суспільства в інтересах народу, допускати можливість саморозвитку громадянського суспільства, нести відповідальність перед ним, виражати загальні інтереси більшості, враховувати інтереси меншості та максимально узгоджувати їх. Натомість громадянське суспільство зобов'язане забезпечувати розвиток своєї держави, захищати її суверенітет, територіальну цілісність, недоторканність, економічну, інформаційну та іншу безпеку. Співвідношення інтересів громадянського суспільства та держави найкраще відображається через визнання або ж невизнання легітимності державної влади.

Зараз українська держава і її громадянське суспільство проходять цей важкий шлях через випробування, боротьбу, виклики, перевірку стійкості, витримки, єдності у протистоянні повномасштабній російській агресії. Як свідчить набутий досвід цієї боротьби зі значно сильнішим противником, є усі підстави стверджувати, що в Україні не тільки сформувалося, а й зміцнилося громадянське суспільство, і свідченням цього є: 1) консолідація патріотичних сил; 2) посилення взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами держави; 3) підтримка та допомога інститутами громадянського суспільства Збройних Сил України; 4) підтримка громадянським суспільством євроінтеграційного та євроатлантичного напрямів повоєнного розвитку України.

Подальша активізація співробітництва суспільства та держави можлива шляхом: 1) постійного контролю останніх за дотриманням принципів формування та розвитку як громадянського суспільства, так і демократичної, соціальної та правової держави; 2) налагодження ефективного, систематичного та прогресивного міжнародного співробітництва та інтеграції, оскільки повноцінне громадянське суспільство та правову державу не можна побудувати без взаємодії з іншими державами, державними союзами, міжнародними органами та організаціями

(інтеграційний напрям України до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору є екзистенційним вибором); 3) відродження національної ідеї України як інтегруючої основи (ідея реалізації стратегічного курсу на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, ідея величності Київської Русі-України, ідея непідлеглості (власновладності, суверенітету), соборності (єдності українського народу через подолання протиріч між громадянами, що проживають у західних і східних регіонах України, прихильниками різних релігійних конфесій, представниками різноманітних політичних сил, соціальних прошарків, ідеологій тощо)).

Громадянське суспільство і держава є стабільними учасниками суспільного процесу. Ефективність їх функціонування, реалізація покладених на них завдань (при тому що ці завдання можуть характеризуватися відмінностями) багато в чому залежать від рівня їх співпраці і взаємодії. Для України ця проблема є особливо важливою, враховуючи, що періоди здобуття державою незалежності і формування національного громадянського суспільства фактично збіглися в часі. Відповідно й інституційне структурування громадянського суспільства в Україні ще триває, зокрема й шляхом залучення до цього процесу громадських організацій, що утворюються у різних суспільних сферах, а також на рівні місцевого самоврядування.

У цьому контексті виокремлено істотні ознаки активізації всіх інституцій громадянського суспільства з початком широкомасштабного російського вторгнення на територію України, зокрема: 1) систематична допомога інститутів громадянського суспільства військовим та військово-цивільним адміністраціям; 2) взаємодія інститутів громадянського суспільства та державних органів в охороні об'єктів критичної інфраструктури, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, залученні працездатних осіб до суспільно корисних робіт тощо; 3) взаємодія інститутів громадянського суспільства та державних органів з питань евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей у безпечні райони; 4) участь інститутів громадянського суспільства та держави у благодійній та волонтерській діяльності; 5) участь у створенні комунальних

аварійно-рятувальних служб, пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої та/або добровільної пожежної охорони, здійснення заходів щодо забезпечення їх діяльності; 6) роз'яснення відповідними інституціями громадянського суспільства особливостей правового статусу людини і громадянина та необхідності обмеження окремих прав та свобод громадян України в умовах воєнного стану, порядку відшкодування збитків, завданих під час введення воєнного стану тощо; 7) надання структурами громадянського суспільства гуманітарної допомоги.

Різновекторна діяльність інститутів громадянського суспільства, активізація їх взаємодії в період війни із силовими структурами, особливо із ЗСУ, формування масового волонтерського руху, дають підстави для загального висновку, що громадянське суспільство стало невід'ємною складовою механізму, який забезпечує функціонування демократичних інституцій та стабільність політичної і соціально-економічної системи України, навіть у такий гострий та складний період широкомасштабної війни РФ проти України. У зв'язку із цим потребують свого правового вирішення питання розширення правового статусу і напрямів діяльності іноземних громадських організацій, регламентація участі іноземних громадян у захисті територіальної цілісності України, надання більших можливостей громадським організаціям у сфері надання військової та гуманітарної допомоги для ЗСУ та сил оборони тощо.

Разом із цим національна безпека і оборона України в сучасних умовах стала частиною глобальної та міжнародної безпеки. Сьогодні при формуванні доктрини національної безпеки і оборони України мають враховуватися: 1) головний стратегічний орієнтир України на повноправне членство в ЄС та участь у системі колективної безпеки Європи; 2) система національних інтересів; 3) наявні та потенційні загрози національним інтересам (відновлення територіальної цілісності, непорушність кордонів, реінтеграція окупованих територій, вступ до ЄС та НАТО, формат відносин з росією, боротьба з виявами сепаратизму, кібератаками тощо); 4) наявні та потенційні спроможності й обмеження щодо захисту національних інтересів; 5) механізми підвищення ефективності захисту національних інтересів.

Відповідно, концепція розвитку законодавства України у сфері національної безпеки та оборони повинна охоплювати: 1) основні принципи розвитку законодавства; 2) аналіз його поточного стану; 3) стратегічні напрями розвитку (військова та оборонна безпека, державна безпека, оборонно-промисловий комплекс, громадська безпека та цивільний захист, кібербезпека та інформаційна безпека, захист критичної інфраструктури, державна система цивільного захисту, безпека державного кордону, державна охорона органів державної влади і визначених законом посадових осіб, економічна безпека, екологічна безпека, енергетична безпека, демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони України, підвищення ефективності управління, відповідальність посадових і службових осіб органів сектору безпеки і оборони); 4) очікувані результати впровадження.

Перед Україною повоєнного періоду постануть два варіанти забезпечення національної безпеки та оборони: 1) власними силами шляхом створення своїх оборонних можливостей; 2) шляхом вступу до Організації Північноатлантичного договору. Перший варіант забезпечення національної безпеки і оборони потребуватиме істотних затрат на зміцнення оборонних можливостей та модернізацію оборонно-промислового комплексу. Необхідними чинниками закріплення та реалізації цього стратегічного завдання є: 1) наявність потужної економіки; 2) стабільність політичної системи; 3) готовність суспільства, жертвуючи соціально-економічними інтересами, спрямовувати істотні витрати на розвиток та модернізацію своїх оборонних потужностей. У зв'язку з цим значної ваги у найближчій перспективі набуває членство України в ЄС та НАТО як ключових міжнародних структурах безпеки в Європі та світі, що й дасть змогу гарантувати національну безпеку країни у повоєнний період. Відповідно, нова стратегія національної безпеки і оборони України повинна бути інтегрованою в систему міжнародної і регіональної безпеки, що дасть змогу мати відповідний горизонт прогнозування шляхом врахування розвитку воєнно-політичної ситуації у світі, змін зовнішніх і внутрішніх факторів, які негативно впливають на досягнення національних інтересів тощо. Стратегічним завданням України є посилення своєї ваги на міжнародній арені. Реалізація

цього стратегічного завдання дасть змогу постати Україні як демократії із сильною армією, економікою, унікальною культурою, яка пропонує поєднання відданості ідеалам свободи і рішучості ефективно захищати ці ідеали. Без України безпека у Східній Європі, євроатлантична безпека, як і формування нової архітектури світової безпеки, є неможливими.

Розвиток зовнішньої політики України відбувається під впливом географічного розташування країни, яке зумовлює формування зваженого зовнішньополітичного курсу через механізми модернізації світового порядку шляхом повернення ціннісних вимірів, відповідальності світових лідерів за недієвість зафіксованих безпекових гарантій. Урахування геополітичної парадигми для формування зовнішньої політики, зокрема й оборонної, відбуватиметься з урахуванням місця України в забезпеченні світового балансу сил, основу якого дедалі більше становлять економічні інтереси. При формуванні нової стратегії української зовнішньої політики з урахуванням національних інтересів слід звернути увагу на доцільність посилення комунікацій з країнами Індотихоокеанського регіону — Китаєм, Індією, Індонезією.

Перегляду потребують питання удосконалення транскордонного співробітництва з найближчими сусідами — членами ЄС, зокрема з Угорщиною, Словаччиною, Польщею, Румунією. Тим паче що й політика розширення ЄС потребує суттєвої трансформації механізму транскордонного співробітництва, вироблення дієвої стратегії використання переваг у нових геополітичних умовах шляхом зменшення регіональних диспропорцій, оскільки Україна сьогодні проходить відмінний від своїх сусідів шлях до європейської / євроатлантичної інтеграції, що відбувається не за схемою «повернення до Європи», а за значно важчою і в політичному, і в процедурному плані моделлю «входження в Європу».

При формуванні зовнішньополітичної стратегії України у сфері національної безпеки і оборони викликає інтерес зовнішня політика України у відносинах з росією. У цьому напрямі політика добросусідства не видається логічною, тому Україні у відносинах з росією слід орієнтуватися саме на складний формат вимушеного співіснування. Доцільно враховувати, що навіть при досягненні мирних домовленостей за найкращим для України сценарієм

гібридні атаки з боку росії триватимуть, набувши якісно інших форм. Розвиток сектору безпеки і оборони, оборонно-промислового комплексу є довгостроковим пріоритетом стратегії національної безпеки України, незважаючи на будь-які зміни політичної кон'юнктури. У цьому зв'язку Україні потрібно формувати на міжнародній арені усвідомлення власних можливостей виступити спільно з НАТО у питаннях колективної оборони від агресії.

Слід змінювати підходи до формування доктрини національної безпеки і оборони, де на перше місце має виходити саме стратегічне планування та управління, за яким повинно слідувати оперативно-тактичне. Реалізація стратегічних завдань держави лежить у площині досягнення мирних домовленостей на вигідних для нас умовах з подальшим чітким повоєнним вектором розвитку країни та поверненням деокупованих територій. Нестандартність дій, інноваційність мислення повинні стати фундаментом повоєнної стратегії України у відносинах з російською федерацією, що відобразатиметься в ініціативності щодо реформування Ради Безпеки ООН у питаннях неможливості держави-агресора зловживати своїм правом вето, визнання ідей «русского міра» як нацистських, розширення кібербезпекових засобів боротьби з усвідомленням, що захист завжди дорожче та важче реалізовувати, ніж саму атаку.

Слід зважати й на економічні важелі такого протистояння. росія продовжуватиме економічні війни, намагатиметься втягнути в гонку озброєнь, симетричне протистояння тощо. У зв'язку з цим слід у доктрину національної безпеки та оборони закладати стратегічні завдання досягнення економічної безпеки шляхом ухвалення та реалізації нестандартних, інноваційних рішень у напрямі власних розробок в ОПК, посилення державно-приватного партнерства в цій сфері. В межах формування доктрини національної безпеки і оборони України доцільно по-іншому поглянути на приватний сектор економіки, який здатен швидко реагувати на потреби та кон'юнктуру ринку.

Всеохопна оборона України передбачає використання всього потенціалу держави та суспільства, здійснення превентивних дій, стійкого опору та застосування всіх форм і способів збройної боротьби у багатовимірному просторі з дотриманням норм

і принципів міжнародного права. Доктрина національної безпеки і оборони України повинна визначати концептуальні підходи та напрями забезпечення національної безпеки і оборони; рівні воєнної загрози національній безпеці України на глобальному, регіональному, національному рівнях та варіанти реагування на них; модернізацію Збройних Сил України за стандартами НАТО; питання ресурсного забезпечення потреб оборони; варіанти як власного виробництва озброєння і військової техніки, так і їх закупівлі; методичку моніторингу забезпечення потреб ЗСУ та стану використання оборонних ресурсів.

Імплементация стандартів НАТО і в напрямі підготовки військових, і в напрямі модернізації озброєння має стати стратегічним завданням повоєнного відновлення країни, адже це дасть змогу перезапустити повоєнну економіку країни через підсилення ОПК країни, вихід на нові ринки збуту озброєнь, доступ до новітніх технологій при спільному виробництві зброї, зниження оподаткування виробництва ОПК і дозвіл на експорт, що додатково простимулює модернізацію власного озброєння та створить нові робочі місця. З огляду на те, що закупівля за кордоном озброєнь і військової техніки не забезпечує усіх оборонних потреб країни, необхідно розвивати власний ОПК, зокрема шляхом залучення у цей сектор приватних інвестицій. Пріоритетом є оснащення сил оборони високоточною зброєю, технічними засобами розвідки, протитанковими комплексами та артилерійськими системами, багатофункціональними безпілотними авіаційними комплексами, засобами радіоелектронної боротьби. Оснащення ЗСУ сучасними системами озброєнь доцільно здійснювати також з використанням механізмів державно-приватного партнерства на договірній основі й у рамках міжнародної безпекової допомоги.

Правове забезпечення повоєнного економічного відродження України повинно враховувати особливості траєкторії економічної динаміки України і необхідність перехідного періоду для імплементации норм європейського законодавства, бо їх пряма імплементация може давати негативні ефекти внаслідок суттєво нижчого рівня економічного розвитку та його якості. Розуміння специфіки інформаційно-мережевої економіки і переходу до неї від індустріально-ринкової системи має важливе значення

для правового забезпечення цього історичного процесу. Інформаційно-мережева економіка базується на принципово інших економічних законах функціонування порівняно з індустріально-ринковою. Її основним продуктом і ресурсом стає інформація, яка може бути одночасно власністю всіх і кожного, чого в принципі не може бути в індустріально-ринковій економіці, яка базується насамперед на приватному привласненні матеріально-предметних продуктів і послуг. Тому правове забезпечення функціонування інформаційно-мережевої економіки повинно враховувати ці трансформації. До цього додаються ще й особливості воєнно-повоєнного стану економіки України і необхідність імплементації європейського законодавства, що значно ускладнює вирішення проблем правового забезпечення функціонування української економіки і суспільства в цілому.

Економічним підґрунтям правового забезпечення повоєнного відродження України є: 1) створення виробничих потужностей у власній країні, які є основою імпортозаміщення й експортної орієнтації, стратегій як наздоганяючого, так і випереджаючого розвитку (формування національно укоріненого розвитку); 2) створення достатньо ліберального ринкового і конкурентного у своїй основі середовища (Вашингтонський консенсус); 3) активне використання держави у визначенні та підтримці стратегічних напрямів розвитку (Пекінський консенсус); 4) всебічний розвиток внутрішнього ринку (Мумбайський консенсус); 5) стратегічне значення розбудови інфраструктури (Сеульський консенсус); 6) соціальний розвиток і міжнародна співпраця (Європейський консенсус); 7) промислова політика, що охоплює аграрно-сільський та інноваційний розвиток.

Жодна з існуючих моделей не може бути застосована механічно, у своїй початковій формі, бо вона включає в себе в неявному вигляді національну специфіку, поза якою вона втрачає риси успішності і навіть може давати негативні ефекти. Україна повинна уважно вивчити весь світовий успішний досвід, глобальні тренди, специфіку власного середовища, значно деформованого війною, і на цій основі сформувавши національну модель розвитку. Цієї моделі ще не існує, вона тільки формується, але її уже можна визначати як Київський консенсус.

Виходячи з розуміння європеїзації правової системи України як багатовекторного процесу впливу на формування вітчизняного правопорядку певних європейських цінностей, виокремлено три рівні європеїзації правового порядку України: 1) поступове узгодження національних правових актів з актами ЄС шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства; 2) впровадження конкретних положень директив, регламентів та інших актів права ЄС у національну правову систему України; 3) інституційна адаптація шляхом реформування державних органів та створення нових інституцій для забезпечення ефективного впровадження європейських норм.

Процедура європеїзації правового порядку України може здійснюватися у таких формах: 1) нормативній — шляхом імплементації європейських норм і стандартів у національне законодавство; 2) інституційній — шляхом реформування державних органів та інститутів для забезпечення їхньої відповідності європейським вимогам; 3) процедурній — шляхом адаптації процедур та процесів у межах національної правової системи до європейських стандартів, зокрема в частині прав людини, судового процесу та адміністративних процедур.

Європеїзація не обмежується лише формальними змінами у нормативній базі, а поступово формує підґрунтя для стійких соціальних перетворень та політичної модернізації. З одного боку, європеїзація підвищує якість законодавства, робить правову систему більш передбачуваною, а інститути влади — відкритішими і підзвітними. З іншого — це впливає на інвестиційний клімат, стимулює розвиток малого та середнього бізнесу, полегшує доступ українських підприємців до єдиного ринку ЄС, спрощує умови експорту та створює нові можливості для міжнародної співпраці. Угода про асоціацію між Україною та ЄС одночасно є як наслідком європеїзації, так і її інструментом як частини національного законодавства України.

Окремим блоком проблемних питань успішного відродження України від наслідків війни є інтеграція звільнених від російської окупації територій України шляхом забезпечення правопорядку, відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях. Проблема забезпечення

правопорядку на деокупованих територіях лежить у ключі певних превентивно-правових заходів. Тому вкраплення заохочувальних норм права у законодавство України для окупованих територій повинно мати місце при зміні, трансформації та його рецепції. Забезпечення превентивно-правових заходів безпечного режиму перехідного правосуддя на деокупованих територіях опосередковується економічними, соціальними, культурними, освітніми та психолого-професійними умовами, а також метою та способами реалізації правосуддя перехідного періоду, забезпечення безпечного режиму. Все це потребує в контексті правового регулювання впровадження різних та системних підходів, які б насамперед визначалися на законодавчому рівні через юридичні дозволяння, юридичні зобов'язання, юридичні заборони.

Правовий режим деокупованих територій після їх звільнення повинен передбачати механізми: 1) відновлення української державності, культури, мовних традицій на деокупованих територіях; 2) виявлення та ліквідації наслідків деструктивного впливу країни-агресора на населення, що зазнало тривалої окупації; 3) посилення відповідальності за колабораціонізм; 4) закріплення обґрунтованих обмежень певних прав громадян на деокупованих територіях; 5) інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України.

У зв'язку з цим протягом певного періоду часу (до десяти років після деокупації) потребують обмеження такі права громадян України, що перебували під окупаційним впливом, зокрема: 1) право на зайняття посад в органах державної влади та місцевого самоврядування (обґрунтовується відсутністю у реінтегрованих громадян України знань законодавства України, можливістю їх перебування на посадах в органах нелегітимної влади, зв'язку осіб, які перебували під окупацією, із силовими органами країни-окупанта тощо); 2) право на доступ до окремих професій в освітньо-культурній сфері (пов'язано з бар'єрами знань української мови, історії України, ментального ставлення до української державності та культури); 3) виборчі права (пов'язано з відсутністю зрілого та дієздатного інституту громадянського суспільства); 4) право на володіння вогнепальною зброєю (пов'язано із мілітаристською символікою та ідеологією нелегітимної

влади, перебуванням значного часу в політико-правовій та соціальній ізоляції, які сягнули майже покоління). Строки обмеження цих прав можуть сягати до десяти років після деокупації як перехідний період, із можливістю їх скорочення чи продовження.

Крім того, слід виділити такі критерії реалізації завдань перехідного правосуддя на звільнених територіях: 1) інформування громади про місцезнаходження судів на деокупованих територіях, а також про режим роботи та порядок звернення до суду; 2) максимальне спрощення визначених судових процедур та скорочення процесуальних строків; 3) зменшення або ж взагалі звільнення малозабезпечених громадян від сплати судового збору, якщо це є перешкодою для доступу до правосуддя; 4) цифровізація судового процесу; 5) покладення на державу обов'язку забезпечення безоплатної правової допомоги особам, які цього потребують; 6) використання альтернативних способів вирішення правових конфліктів.

Вищенаведені критерії спрямовані на подолання таких проблем правосуддя перехідного періоду, як: недовіра традиційних механізмів вирішення правового конфлікту, неможливість забезпечення жителів деокупованих територій належним соціальним та правовим захистом, деформація сприйняття жителів деокупованих територій реальної ситуації в державі тощо.

У зв'язку з цим потребують реалізації на деокупованих територіях такі дії: 1) запровадження перехідного правосуддя в діяльність правоохоронних та судових органів; 2) закріплення єдиних підходів щодо ідентифікації осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом; 3) забезпечення ефективних компенсаторних механізмів визначення і розподілу компенсацій за пошкоджене і втрачене майно; 4) проведення національних та міжнародних обговорень з проблем відновлення деокупованих територій; 5) посилення співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування з представниками бізнесу з метою відновлення на деокупованих територіях виробництва, туристичної сфери тощо через механізми державно-приватного партнерства; 6) фінансова, інформаційна, організаційна підтримка розвитку громад деокупованих територій; 7) залучення інститутів громадянського суспільства до процесів формування єдиного

інформаційно-просвітницького простору з деокупованими територіями; 8) підготовка фахівців до роботи з населенням, яке проживало на тимчасово окупованій території, та його реінтеграції в соціокультурний простір України.

При напрацюванні дієвого механізму інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України доцільно сприйняти досвід Німеччини, у тому числі з урахуванням особливостей формування відносин з населенням деокупованих територій, яке значний період часу перебувало під впливом ворожої ідеології. При відновленні єдиного державно-політичного простору на всій території України доцільно забезпечити: 1) консолідацію громадянського суспільства; 2) стабільність політичного режиму; 3) дієвість сектору національної безпеки і оборони, оборонно-промислового комплексу; 4) відновлення економічного потенціалу; 5) європеїзацію правової системи; 6) посилення гарантій прав людини та демократичних засад функціонування українського суспільства.

Економічне відродження деокупованих територій, що зазнали істотних руйнувань, доцільно планувати шляхом повної реструктуризації промисловості окупованих регіонів, зважаючи на: 1) тотальне знищення, зупинення чи розкрадання ворогом майна підприємств; 2) зобов'язання України дотримуватися кліматичних ініціатив ЄС; 3) переорієнтування ринків збуту зі Сходу на Захід; 4) зміну російських інвесторів на європейських та американських; 5) закріплення пільгових умов ведення бізнесу. Найбільше це стосується повністю знищених міст та сіл, у яких можливим є відновлення масштабних інфраструктурних проєктів («містоутворюючих» виробництв), які й будуть рушійною силою для розвитку малого і середнього бізнесу.

Аналіз міжнародних і європейських стандартів прав людини свідчить, що їх значення не обмежується тільки міжнародним правом та набуттям для України нового правового статусу — учасника міжнародно-публічних правових відносин. Міжнародні і європейські стандарти мають істотний вплив на національне право, передусім як загальний нормоутворювальний чинник. Обов'язок держави полягає не тільки у визнанні прав людини, зокрема через їх закріплення у конституціях і законах, а й

ВИСНОВКИ

створенні механізмів забезпечення цих прав всіма державними структурами та здійсненні контролю за їх ефективністю. В цьому і полягає людиноцентристська концепція сучасної правової держави, її взаємодії з громадянським суспільством і визначальна місія права як надійного інструмента у механізмі реалізації цих завдань і універсального регулятора суспільних відносин у сучасному світі, сповненому численних проблем і викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Київ, 2023. 520 с.
2. Анакина Т. Влияние политики Восточного партнёрства на правоотношения Украины и Европейского Союза. *Щорічник українського права* : зб. наук. пр. / відп. за вип. О. В. Петришин. Х. : Право, 2014. № 6. С. 147–155.
3. Аналіз проблем у місцевій статистиці. Аналітичний звіт 2024. Проект USAID «ГОВЕРЛА». 2024. URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/943/%D0%90%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97_%D0%9F%D0%9E%D0%A2%D0%A0%D0%95%D0%91_%D0%A3_%D0%9C%D0%86%D0%A1%D0%A6%D0%95%D0%92%D0%86%D0%98%CC%86_%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A6%D0%86.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
4. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія; наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
5. Асоціація між Європейським Союзом і третіми країнами: сучасний стан і динамізм в умовах інтеграції та дезінтеграції : монографія / К. В. Смирнова, О. В. Святун, І. А. Березовська та ін., за ред. К. Смирнової. К. : ВПЦ «Київський університет», 2022. 239 с.
6. Атаманова Н. В., Дяченко О. В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної української держави. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/201/182> (дата звернення: 27.03.2025).
7. Баганець О. В. Аналіз досудового розслідування воєнних злочинів у 2022 році. Інформаційний бюлетень. 2023. № 23.
8. Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 4 (44). 2019. URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/199361/199518> (дата звернення: 27.03.2025).

9. Багінський А. В. Механізми правосуддя перехідного періоду в подоланні наслідків збройного конфлікту. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Випуск 1 (45). URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/226354/226038> (дата звернення: 27.03.2025).
10. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Бушенка, М. М. Гнатовського. К. : *Вісник «РУМЕС»*, 2017. 592 с.
11. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
12. Березовська І. А. Угоди про асоціацію в практиці Суду ЄС. Актуальні проблеми міжнародних відносин (це курсивом). 2023. №111 (I). С. 226–232.
13. Берченко Г. В. Конституція як акт установчої влади : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Київ, 2024. 499 с.
14. Бичковий О. В. Вплив психологічних знань працівника національної поліції на ефективність правоохоронної діяльності. *Актуальні проблеми превентивної діяльності національної поліції в умовах воєнного стану : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (ДДУВС, 27.04.2022)*. 2022. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10335/1/5.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).
15. Білецький А. Буде перемир'я чи ні, ми перебудуємося або помremo. *Українська правда*. 07 січня 2025. URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2025/01/7/7492235/0> (дата звернення: 27.03.2025).
16. Божко С. Шляхи подолання соціально-економічних наслідків війни: ідеологічний аспект. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника*. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 68–69.

17. Братунь К. О. Безпековий вимір міждержавних українсько-російських відносин : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2021. 244 с.
18. Буняк В. Майже 80% опитаних українців виступають за вступ України до НАТО. URL: <https://detector.media/infospace/article/225071/2024-04-04-mayzhe-80-opytanykh-ukraintsiv-vystupayut-za-vstup-ukrainy-do-nato-doslidzhennya/> (дата звернення: 27.03.2025). 18
19. Ванник Л. Німеччина 30 років разом. Але чому там досі є «східняки» й «західняки». Радіо свобода. 03 жовтня 2020, 15:00. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/trydtsyat%CA%B9-rokiv-vozz-yednannya-nimechchynu/30864996.html> (дата звернення: 27.03.2025). 19
20. Васильченко О. П. Реалізація соціально-економічних прав з огляду на принцип рівності. *Право і громадянське суспільство*. 2013. №4. С. 67–74.
21. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х. : Право, 2016. Т. 2 : Філософія права / редкол. С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.
22. Велика українська енциклопедія. Київ : «Видавництво Людмила», 2020. Право соціального забезпечення / редкол.: М. І. Іншин (голова), О. М. Ярошенко (заступник голови), Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, Н. М. Вапнярчук. 2020. 776 с.
23. Велика українська енциклопедія: у 20 т. Х. : Право, 2016. Т.: 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 952 с.
24. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид. переробл. і доповн. К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.

25

25. Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова у справі № 646/3551/23 від 25.07.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112905260> (дата звернення: 27.03.2025).

26

26. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська у справі № 202/3689/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109324859> (дата звернення: 27.03.2025).

27. Відродження постконфліктних територій: світовий досвід і Україна : наукова записка / Стойко О. М., Кресіна І. О., Кресін О. В. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Норма права, 2020. 145 с.

28. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. 528 с.

29

29. Вовк В. М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299650/292179> (дата звернення: 27.03.2025).

30. Воронкова В. Г. Політика євроатлантичної інтеграції України: методика антропологічної експертизи. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 21–35.

31. Гапоненко В. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Випуск 4 (54). С. 161–172.

32. Гегель Г. В. Ф. Філософія права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсеянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсеянц. М. : Мысль, 1990. 524 с.

33

33. Глоба К., Вахліс І. Закон України «Про штучний інтелект»: він є? *Юридична Газета*. 13 березня 2023. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/zakon--ukrayini-pro-shtuchniy-intelekt-vin-e.html/> (дата звернення: 27.03.2025).

34. Гоблей Н. В. Окремі аспекти посилення кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2023. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/97.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
35. Годованець В. Ф., Головін А. С. Конституційне право України: навч. посіб. К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. 384 с.
36. Головащенко О. С. Соціальна та правова держава : питання співвідношення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 14 с.
37. Голюк В. Я., Волощук С. Д. До питання вибору економічного консенсусу розвитку держави через моделювання заощаджень. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 8. С. 25–28. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2015/7.pdf/ (дата звернення: 27.03.2025).
38. Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / В. П. Горбулін, худож.-оформлювач В. М. Карасик. Харків : Фоліо, 2017. 255 с.
39. Городовенко В. Соціальний захист людини в умовах воєнного стану: підходи Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua> (дата звернення: 27.03.2025).
40. Гриценко А. А. Методологія дослідження трансформації економічних функцій держави в умовах глобалізації. *Економіка України*. 2021. № 7. С. 5–13. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.005/> (дата звернення: 27.03.2025).
41. Гриценко А. А. Механізми забезпечення економічної стійкості та безпеки на засадах національної укоріненості економічного розвитку. *Економічна теорія*. 2024. № 3. URL: <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.005> (дата звернення: 27.03.2025).
42. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
43. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

44

44. Дем'яненко, Б. Л., Дем'яненко, В. М. «Китайська модель (реформ)» («Пекінський консенсус»): причини і сутність стрімкого економічного піднесення Китаю. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. (8), 165–195. URL: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249046/> (дата звернення: 27.03.2025).

45. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А., Перегуда Є. В., Стойко О. М., Балан С. В., Полішкарьова О. О., Явір В. А.; За ред. І. О. Кресіної. К. : Логос, 2007.

46

46. Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року : [затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2021. № 673]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

47

47. Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року : [затверджено Постановою Кабінету Міністрів України 30.07.2024. № 864]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-%D0%BF?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

48

48. Дзьобань О. П. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18272/3/Dzeb_4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

49. Донцов Д. Хрестом і мечем. Торонто : Ліга визволення України, 1967 р. 320 с.; Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.

50. Донцов Д. Націоналізм. Лондон; Торонто, 1966. 363 с.

51

51. Длугопольський О. В. Особливості фінансування суспільних благ в епоху глобальних трансформацій: теоретичні та прикладні аспекти. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 2. С. 113–122. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/download/123456789/24495/1/Dlugopolskiy.pdf;jsessionid=>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 3BED85E5155C8EAC03D75145E47D7D41/ (дата звернення: 27.03.2025).
52. Договір про Європейський Союз від 7 лют. 1992 р. Основи права Європейського Союзу : нормативні матеріали / за заг. ред. М. В. Буроменського. Х. : Фінн, 2010. С. 9–46.
53. Жаровська І. Правова політика держави (теоретико-правовий аналіз). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 4(28). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/dec/22719/9.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).
54. Железняк Я. 5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України. LB.ua. 2022. URL: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html (дата звернення: 27.03.2025).
55. Железняк Н.А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. *Наукові записки КНЕУ. Юридичні науки*. 2003. Т. 21. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f691adce-96b6-44dd-b6ed-b7f9d1391725/content> (дата звернення: 27.03.2025).
56. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2023. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
57. Загальна теорія права : підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
58. Загальна теорія держави і права : Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
59. Загальна теорія держави і права : Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред.

М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.

60. Збереження і розвиток України в умовах війни та миру : національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 220 с.

61. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС) — селф-скрінінгу. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-provedennya-pervynnoyi-otsinky-stanu-implementatsiyi-aktiv-prava-yevropejskogo-soyuzu-acquis-yes-self-skryningu/> (дата звернення: 27.03.2025).

62. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС) — селф-скрінінгу. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-provedennya-pervynnoyi-otsinky-stanu-implementatsiyi-aktiv-prava-yevropejskogo-soyuzu-acquis-yes-self-skryningu/> (дата звернення: 27.03.2025).

63. Іншин М. І. Нормативно-правове забезпечення державної служби в Україні: теоретико-правова характеристика. Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук. 2019. С. 96–99.

64. Кадук Н. І. Політичний простір Європейського Союзу в контексті процесів транснаціоналізації на сучасному етапі розвитку. *Регіональні студії*. 2023. № 32. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/32/8.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

65. Катаева М. Війна об'єднала: 98% інститутів громадянського суспільства почали співробітничати. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua//news//73744> (дата звернення: 27.03.2025).

66. «Київський консенсус» задля економічного відродження України (довідь академіка НАН України Валерія Гейця). *Світ*. 2024, 23 листопада. URL: <https://svit.kpi.ua/2024/11/23/київський-консенсус-задля-економі/> (дата звернення: 27.03.2025).

67. Кіссинджер Г. Дипломатія / Генрі Кіссинджер; Пер. з англ. М. Гоцяцюка, В. Горбатька. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2022. 846 с.
68. Ковальова О. В., Пекарський С. П. Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: пошукові заходи та експертне забезпечення. *Криміналістичний вісник*. № 2 (36). 2021. URL: <https://visnyk.dndekc.mvs.gov.ua/index.php/visnyk/article/view/149/102> (дата звернення: 27.03.2025).
69. Ковальчук В. Б., Іщук С. І. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації : монографія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 268 с.
70. Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Ел. видання «Аналітичне порівняльне правознавство»*. С. 173–178.
71. Коврига С. Детермінанти політичного простору. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27420/16-Kovryha.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.03.2025).
72. Кожевникова В. О. Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 520 с.
73. Козюбра М. Практична філософія права. Київ, 2024. 496 с.
74. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / [М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов] ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. 576 с.
75. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
76. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

77. Конституція України : подарункове видання / упоряд.: Л. І. Бірюков, Н. І. Адамчик, Є. Г. Кудлай [та ін.]. Харків : ФОП Панов А.М., 2021. 324 с.
78. Конституція України : науково-практичний коментар / [редкол.: Р. О. Стефанчук (співголова), О. В. Петришин (співголова), Ю. Г. Барабаш та ін. ; вступ. сл. В. Зеленського] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука й О. В. Петришина; Нац. акад. прав. наук України ; Конст. Суд України. Харків : Право, 2024. 1176 с.
79. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ, 2020. 128 с.
80. Концепція трансформації системи військової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.1997 № 1410; в ред. постанови Кабінету Міністрів України від 30.12.2022. № 1490. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
81. Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997 № 10. Ст. 85. (втратила чинність на підставі Закону № 964-IV від 19.06.2003).
82. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України: [затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
83. Комарова Т. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія. Харків : Право, 2018. 528 с.
84. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733> (дата звернення: 27.03.2025).
85. Копилов Е. Формування принципів безпеки держави в умовах воєнного стану : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2024). Ч. I. С. 106–108.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

86. Король І. Україна в сучасній глобальній міжнародній системі: курс на членство в НАТО. *Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми* : матеріали міжнародно-практичної конференції. Ужгород, 2007. С. 141–157.
87. Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Основи, 2005. 789 с.
88. Копанчук В. О. Нормативно-правове забезпечення державної політики національної безпеки та громадського порядку України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1610> (дата звернення: 27.03.2025).
89. Косілова О. І. Нормативно-правове забезпечення реалізації політичних прав громадян України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Інформація і право*. 2021. № 3(38). URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/23_4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
90. Костюченко Я. М. Правові засади асоціації у відносинах Європейського Союзу з третіми країнами й міжнародними організаціями та Україною : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11. Київ. 2020. 405 с.
91. Кот О. О., Гриняк А. Б. Доктрина національної безпеки і оборони України повоєнного періоду: проблеми формування. *Нове українське право*. Вип. 5. 2024. С. 53–59.
92. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
93. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність. Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем. UA». 7 квітня, 2022. URL: <https://jurfem.com.ua/krym-vidpovidalnist-za-kolaboratsiynudiyalnist/> (дата звернення: 27.03.2025).
94. Кузнецова Н. Розвиток громадянського суспільства та сучасне приватне право України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 51–64.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

95. Кудраченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : «Фенікс», 2020. 656 с.
96. Кудряченко А. І. ФРН-НДР: досвід об'єднання і роль у ньому міжнародних акторів. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2(6). С. 145–160.
97. Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/51a63a40-a5f7-476c-a411-c319763390b0/content> (дата звернення: 27.03.2025).
98. Лизун М. В. Випереджаюче економічне зростання: міжнародний та український аспекти : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02. Тернопіль, 2007. 207 с.
99. Літвін Л. А. Сучасні концепції національних інтересів у контексті зовнішньої політики держави. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 129–134.
100. Лотюк О. С. Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29(1). С. 32–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29%281%29__9 (дата звернення: 27.03.2025).
101. Лукашова С. Справи проти колаборантів: у 2022 засудили майже 300 людей і нікого не виправдали. *Українська правда*. Понеділок, 29 травня 2023, 14:41. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/29/7404340/> (дата звернення: 27.03.2025).
102. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : моногр. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.
103. Любченко М. Мова і право: питання співвідношення. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (81) 2015. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-36-44.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

104. Мала енциклопедія державознавства / НАН України Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Довіра; Генеза, 1996. 942 с.
105. Мальський М. Тракткування інтересу як фундаментальної категорії міжнародних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2006. Вип. 16. С. 3–5.
106. Манжула А. А., Сокурєнко О. А. Права людини і національна безпека як об'єкт правового захисту у контексті діяльності служби безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2024/57.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
107. Матета О. А. Категорія «національні інтереси» як складова національної безпеки України. *Шлях успіху і перспективи розвитку : До 20 річниці заснув. ХНУВС : матеріали конф.* Харків, 2020. С. 315–317.
108. Медвідь Ф. Національна безпека і національні інтереси України в глобалізованому світі. *Вісник Львівського університету. Сер. Істор.* 2017. Спецвип. С. 781–788.
109. Медвідь Ф. Політико-правові засади концепції національних інтересів України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 66–73.
110. Медвідь Ф. М. Історія і теорія, становлення системи національних інтересів України: правові колізії. *Правові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 210–221.
111. Мельник Я. Я. Обмеження соціальних прав : монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 304 с.
112. Минькович-Слободяник О. В. Основні етапи формування правової культури на теренах сучасної України. *Часопис Київського університету права*. 2019/3. С. 44–49.
113. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. Т. 1. К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1232 с.
114. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри, упорядники та

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

автори коментарів: В. Венгер, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 144 с.

115. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ : Діохор, 2002. 76 с.
116. Москаленко О. М. Випереджаючий економічний розвиток: теоретико-інституціональні засади і проблеми реалізації в Україні. *Економіка України*. 2014. № 8(633). С. 4–18.
117. НАТО Україну Росії не отдаст. URL: <https://haqqin.az/news/329216> (дата звернення: 27.03.2025).
118. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с.
119. Національна безпека України: 1994–1996 рр.: [наук. доп. НІСД] / ред. кол. О. Ф. Белов [та ін.]. Київ : НІСД, 1997. 198 с.
120. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» від 27.09.2021. № 487/2021. *Голос України*. 2021. 01 жовтня. № 187.
121. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність». Київ, 2024. 576 с.
122. Огляд практики Суду Європейського Союзу (квітень — липень 2023 року). Відп. за вип.: Перший заступник керівника Апарату Верховного Суду, д. ю. н. Р. Ш. Бабанли. Опрацювання та переклад рішень: Д. П. Мордас, О. Ю. Тарасенко, Д. О. Мудрак, А. А. Петренко. Київ, 2023. 190 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_SES_04_07_2023.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
123. Окладна М. Г., Яковюк І. В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток. Х. : ТОВ «Оберіг», 2016. 40 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

124. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. В 9 тт. Т. 7. Народы и культура. / Пер. с англ. М. : Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2000. 416 с.
125. Островська Б. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики. Київ : Норма права, 2023. 558 с.
126. Павленко В. С. Національні інтереси та загрози державній безпеці України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2022. Вип. 34. С. 84–90.
127. Палій О. Україна: шлях до Європи через НАТО. *Універсум.* 2003. № 7–10. С. 59.
128. Панченко О. Відновлення людського капіталу як складова соціально-економічної розбудови держави. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника.* Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 10–14.
129. Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : НАН України. Ін-тут історії України, 2022. Книга 1. 1526 с.
130. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. United Nations Development Programme. 11 May 2018. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku/> (дата звернення: 27.03.2025).
131. Петрецька Н. І., Ставичний П. І. Категорія «національні інтереси» крізь призму забезпечення індивідуальних і комплексних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право.* 2021. Вип. 68. С. 41–44.
132. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України.* 2022. № 9. С. 38–49.

133. Питання шефства над Збройними Силами України : Указ Президента України від 27.09.2010. № 918/2010 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 11 лютого 2016 року № 44/2016). *Офіційний вісник України*. 2010. 8 жовтня. № 74. Ст. 2615.

134

134. Піляев І. С. Сеульський та Європейський консенсуси з питань розвитку: чи можлива спільна платформа по Україні? *Економічна теорія*. 2024. № 3. URL: <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.073> (дата звернення: 27.03.2025).

135

135. Політика справедливості буде однією з основ української доктрини — Зеленський. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/919681.html#:~:text=%22%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0> (дата звернення: 27.03.2025).

136. Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.

137. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка ; НАПрН України. К. : Логос, 2010. Т. 1: Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження. 628 с.

138. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. К. : Логос, 2010. Т. II : Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку / авт. кол.: О. В. Скрипнюк (кер.), В. П. Тихий [та ін.]. 692 с.

139. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. Київ : Генеза, 2003. Т. 4: Україна у другій світовій війні (1936–1945). 584 с.

140

140. Порядок денний асоціації Україна — ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію [23 листопада 2009 р.]. Україна — Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991–2009). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_990#Text (дата звернення: 27.03.2025).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

141. Постанова Верховного Суду у справі № 910/14972/17 від 17.07.2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75399206> (дата звернення: 27.03.2025).
142. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини : Випуск 21. Київ, 1998. URL: <https://library.khpg.org/index.php?id=1210631801> (дата звернення: 27.03.2025).
143. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / ред. кол.: В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнецова (співголова), О. М. Бандурка та ін.; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. 902 с.
144. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської, М. М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.
145. Правова доктрина та правнича освіта: функціональні зв'язки: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Хоменка. Київ : Алерта, 2023. 158 с.
146. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
147. Право Європейського Союзу: основи теорії : підручник / [Т. Анакіна, Т. Комарова, О. Трагнюк, І. Яковюк та ін] ; за заг. ред. І. Яковюка. Харків : Право, 2019. 360 с.
148. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.
149. Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. Ukraine Facility Plan. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/> (дата звернення: 27.03.2025).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

150. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527.
151. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 41. Ст. 339.
152. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351 (втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018).
153. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3.02.2015 № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 87.
154. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. № 13 від 19.12.2014. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14> (дата звернення: 27.03.2025).
155. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.
156. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 24. Ст. 168.
157. Про підготовку до дій із стабілізації ситуації на деокупованих територіях Донецької і Луганської областей та їх реінтеграції : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2023 № 486. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
158. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16.09.2014 № 1680-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 45. Ст. 2043.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

159. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
160. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
161. Про державне стратегічне планування (Друге читання) : проект Закону України. 2011. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt2/reports.leftcol?ptid=9313> (дата звернення: 27.03.2025); Про державне стратегічне планування : проект Закону України. 05.12.2017. <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e7b8af7a-7c03-4d5b-aaa5-e1c0d7e84388&title=ProektZakonuUkrainiproDerzhavneStrategichnePlanuvannia> (дата звернення: 27.03.2025).

162. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022. № 2834-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
163. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 3.03.2022. № 187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
164. Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства : Указ Президента України від 14.02.2022 № 53/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. 25 лютого. № 16. Ст. 845.
165. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2018.
166. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 5.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

167. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435.
168. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 1192-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451.
169. Про оборону України : Закон України від 6.12.1991 № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
170. Про Збройні Сили України : Закон України від 6.12.1991 № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.
171. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416.
172. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 179.
173. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
174. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.
175. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення матеріально-фінансового забезпечення обороноздатності держави : Закон України від 8.04.2014 № 1190-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 871.
176. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності : Закон України від 05.03.2015 № 246-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 22. Ст. 146.
177. Про Товариство Червоного Хреста України : Закон України від 28.11.2002 № 330-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 5. Ст. 47.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

178. Про основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 37. Ст. 379. (Постанова втратила чинність на підставі Закону України № 2411-VI від 01.07.2010).
179. Про організацію шефства над кораблями Військово-Морських Сил України : Указ Президента України від 07.10.1994 № 577/94 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 28.03.2006 № 266/2006). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577/94#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
180. Про шефство над авіаційними військовими частинами Збройних Сил України : Указ Президента України від 05.04.1996 № 240/96 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента від 27.09.2010 № 918/2010). *Урядовий кур'єр*. 1996. 25 квітня.
181. Про стан вирішення соціально-побутових, матеріальних та культурних проблем військових моряків у порядку шефської допомоги : Рішення Ради регіонів при Президентові України від 25.04.1997 № 23/97 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0023210-97#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
182. Про шефську допомогу військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України : Указ Президента України від 11.02.2016 № 44/2016. *Урядовий кур'єр*. 2016. 13 лютого. № 29.
183. Про вдосконалення організації шефства над Військово-Морськими Силами Збройних Сил України : Указ Президента України від 28.03.2006 № 266/2006 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента України від 27.09.2010 № 918/2010). *Офіційний вісник України*. 2006. 12 квітня. № 13. Ст. 866.
184. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 № 976. *Урядовий кур'єр*. 2008. 14 листопада. № 214.
185. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25.03.2021

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

№ 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

186. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналітична доповідь. К. : НІСД, 2014. 78 с.

187

187. Проект Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій України. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. 2024 р. URL: <https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/proekt-strategiyi-.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

188

188. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія. Андрушко П. П., Бакумов О. С., Баулін Ю. В., Бурдін В. М., Вишневська І. А., Горох О. П., Гуторова Н. О., Марчук Н. О., Навроцький В. О., Пономаренко Ю. А., Стрельцов Є. Л., Хавронюк М. І. // За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. К. : Компанія ВАІТЕ. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/07/monografiya-proyekt-novogo-kkukrayiny.pdf#241007_0952_Kravch_Project_Inet.indd%3A.176291%3A1308 (дата звернення: 27.03.2025).

189. Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами — членами про Рамкову угоду між Україною та Європейським Союзом про загальні принципи участі України в програмах Союзу від 22.11.2010. *Офіційний вісник України*. 2011. № 92. Ст. 3360.

190

190. Пульс Угоди: моніторинг реалізації плану заходів з виконання Угоди. URL: <https://pulse.kmu.gov.ua> (дата звернення: 27.03.2025).

191. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19–29.

192. Радишевська О. Р. Адміністративне право України в умовах європеїзації : монографія. Київ : Вид-во «Талком», 2020. 720 с.

193. Редькіна А. Українські національні інтереси і цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Політична культура та ідеологія*. 2023. № 4(5). С. 144–162.
194. Римаренко Ю. І., Картунов О. В. Нація. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ : Генеза, 2004. С. 396–397.
195. Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 р. № 6-р (II) 2021. Справа № 3-349/2018 (4800/18, 1328/19, 3621/19, 6/20).
196. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016. Справа № 1-1/2016.
197. РНБО пропонує посилити відповідальність суддів за корупцію — Президент. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3728859-rnbo-proponue-posiliti-vidpovidalnistsuddiv-zakorupciu-prezident.html> (дата звернення: 27.03.2025). 197

198. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного К. : НІСД, 2015. 60 с.
199. Савчин М. Суспільний інтерес як критерій обмеження прав людини та боротьба з пандемією коронавірусу. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/38/pdf/1.pdf> (дата звернення: 27.03.2025). 199

200. Сидоренко О. П. Правове забезпечення: до питання інтерпретації поняття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. №1. С. 43. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/12.pdf (дата звернення: 27.03.2025). 200

201. Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/15.pdf (дата звернення: 27.03.2025). 201

202. Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції : збірник

- наукових праць / за заг. ред. О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської. Київ : Алерта, 2024. 248 с.
203. Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник; за ред. Г. П. Ситника. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 372 с.
204. Ситник Г. Атрибути проблемного поля дослідження наслідків російсько-української війни. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 7–11.
205. Смирнова К. В. Основи права конкуренції Європейського Союзу та «європеїзація» конкуренційного права України : навч. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2021. 223 с.
206. Смирнова К. В., Березовська І. А. Розвиток доктрини прямої дії міжнародних угод у праві Європейського Союзу. *Право України*. 2019. № 6. С. 15–35.
207. Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу: новітні тенденції розвитку. *Право України*. 2017. № 6. С. 90–97.
208. Смирнова К. В. Правозастосування Угоди про асоціацію з ЄС у правопорядку України: судова практика. *Право України*. 2024. № 7. С. 13–22.
209. Смирнова К. В. Вступ до актуальної теми номеру «Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: особливості в умовах правового статусу України як країни — кандидата на вступ до Європейського Союзу». *Право України*. 2024. № 7. С. 9–12.
210. Смирнова К. Європеїзація правового порядку України: правові основи та тенденції правозастосування. Нормативна сила ЄС. URL: <https://e-learning.iir.edu.ua/pluginfile.php/523=1590766435365> (дата звернення: 27.03.2025).

211. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ, 2015. 420 с.
212. Стефанчук Р. Шляхи реформування цивільного законодавства: погляд на Захід та Схід. *Право України*. 2009. № 8. С. 53–61.
213. Стефанчук М. М. Діяльність прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Ін Юре, 2016. 500 с.
214. Стефанчук М. М. Формування допоміжних дорадчих органів у системі органів юстиції в Україні: пошук концепту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 1. С. 56–77.
215. Стефанчук М. М. Категорія «виключні випадки» в контексті реалізації прокуратурою України функції представництва. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 36–42.
216. Стефанчук М. М. Публічний інтерес як об'єкт реалізації прокуратурою України функції представництва. *Право України*. 2016. № 11. С. 236–244;
217. Стефанчук М. М. Захист прав тимчасово переміщених осіб як складова публічного інтересу (в контексті представницької функції прокуратури України). *Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції* : матеріали Міжнар. круглого столу (м. Київ, 27 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 101–104.
218. Стефанчук М. М. Тенденції розвитку функцій адвокатури в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2022. Вип. 69. С. 429–437.
219. Стефанчук М. М. Тенденції розвитку інституту безоплатної правничої допомоги як елементу соціальної політики держав. *Правове забезпечення соціальної безпеки в умовах євроінтеграційних процесів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ, 2021. С. 103–105.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

220

220. Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

221

221. Стратегія національно-патріотичного виховання : [затверджено Указом Президента України від 18.05.2019 № 286/2019]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n15> (дата звернення: 27.03.2025).

222

222. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

223

223. Стратегія воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 27.03.2025).

224. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко [та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К. : Юрінком Інтер. 2010. 382 с.

225. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2018. 198 с.

226

226. Тернавська В. М. Категорія «правова політика» (історико-правовий аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Випуск 52. Том 1. URL.: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44798/1/%D0%9A%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%AF.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

227. Ткаля О. В. Національні інтереси та цінності як основа існування та розвитку національної держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2002. № 4. С. 58–61.

228. Ткачук Н. І. Правовий механізм захисту інформаційних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: серія: Право* / гол. ред.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Ю. М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 2. Вип. 49. С. 82–85.
229. Траверсе О. Особливості політичного простору України (60-ті — початок 90-х рр. ХХ ст.). *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/traverse_osoblyvosti.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
230. Трамп заявив, що не виводитиме США з НАТО, якщо Європа заплатить свій внесок. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3842097-tramp-zaaviv-so-ne-vivoditime-ssa-z-nato-akso-evropa-zaplatit-svij-vnesok.html> (дата звернення: 27.03.2025).
231. Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами членами від 14.06.1994. *Офіційний вісник України*. 2006. № 24. Ст. 1794.
232. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони URL: <http://comeuoint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document?id=56219> (дата звернення: 27.03.2025).
233. УГСПЛ розробила дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/uhspl-rozrobila-dorozhniu-kartu-pravosuddia-perehidnoho-periodu-dlia-ukrainskoho-suspil-stva-v-umovakh-zbrojnoho-konfliktu/> (дата звернення: 27.03.2025); Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2023. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

234. Україна завершила оцінку законодавства за першим блоком переговорного процесу щодо вступу до ЄС. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/ukrayina-zavershyla-otsinku-zakonodavstva-zapershym-blokom-peregovornogo-protsesu-shhodo-vstupu-do-yes/> (дата звернення: 27.03.2025).
235. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 р.). В. А. Смолій. *Вісник НАН*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

України. 2022. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/186848/07-Smolii.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.03.2025).

236. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

237

237. Фінансування програми відновлення України, дискусія КМЕФ 2022. 17.11.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=t9u5KKjc7DE&t=989s> (дата звернення: 27.03.2025).

238. Формування інституційної архітектоники інформаційно-мережевої економіки: монографія / за ред. академіка НАН України А. А. Гриценка; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»; ДННУ «Академія фінансового управління». Київ, 2021. 736 с.

239

239. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. Центр політико-правових реформ. 28.04.2024. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kruminalnogo-kodeksu/> (дата звернення: 27.03.2025).

240. Хандогій В. Окремі аспекти співробітництва України з НАТО. *Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми* : матеріали міжнародно-практичної конференції. Ужгород, 2007. С. 7–23.

241. Харун О. А, Рожок Т. В. Національні інтереси в забезпеченні національної безпеки України. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 135–138.

242

242. Цілі сталого розвитку. United Nations Development Programme. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 27.03.2025).

243

243. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Взаємозв'язок між правовою політикою, правовою культурою та ефективністю заохочувальних норм права: підходи до оптимізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/139.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

244. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.12; НУ «ОЮА». Одеса, 2017. 32 с.
245. Шакун В. І. Чи потрібна Україні військово-правова наука? *Нове українське право*. Вип. 2. 2024. С. 114–121.
246. Шадрін О. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: дискусійні моменти статті закону. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kryminalna-vidpovidalnist-za-kolaboratsionizm-dyskusiyini-momenty-statti-zakonu/> (дата звернення: 27.03.2025).
247. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової концепції. Київ : Реферат, 2010. 829 с.
248. Шлях до Євросоюзу: підсумки форсайту. Європейський Союз. Листопад 2022. <https://eu4ukraine.eu/media-ua/scenarios-of-european-integration-other-ua.html> (дата звернення: 27.03.2025).
249. Шмоткін О. В. Права особи як об'єкт національної безпеки України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_200_24 (дата звернення: 27.03.2025).
250. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.
251. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 768 с.
252. Ямпольська Т. Розділені землі: німецькі уроки для України. Медіагрупа «Накипіло». 10 Жовтня, 2020. URL: <https://nakypilo.ua/teksty/istoriia/rozdileni-zemli-nimetski-uroky-dlia-ukrainy/> (дата звернення: 27.03.2025).
253. «235 засуджених колаборантів в Україні перебувають на пробації» — директор Центру пробації. *Суспільне*. 5 квітня 2023. 15:49. URL: <https://suspilne.media/436287-235->

zasudzenih-kolaborantiv-v-ukraini-perebuvaut-na-probacii-direktor-centru-probacii/ (дата звернення: 27.03.2025).

254. Allan Rosas, *The European Court of Justice and the Public International Law* (Eds. J. Wouters A., Nollkaemper E. *The Europeanization of International Law — The Status of International Law in the EU and its Member states*, T. M. C. Asser Press 2008) 71–87.

255

255. Artificial Intelligence Act: deal on comprehensive rules for trustworthy AI. News European Parliament. 2023. URL: Dec 09. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231206IPR15699/artificial-intelligence-act-deal-on-comprehensive-rules-for-trustworthy-ai> (дата звернення: 27.03.2025).

256

256. Burkett P., Hart-Landsberg M. A Critique of «Catch-Up». *Theories of Development. Journal of Contemporary Asia*. 2003. № 33(2). P. 147–171. URL: <https://doi.org/10.1080/00472330380000101> (дата звернення: 27.03.2025).

257. Case 181/73 *Haegeman v. Belgium* [1973] ECR 449.

258. Case 104/81 *Hauptzollamt Mainz v. C.A. Kupferberg & Cie KG a.A.* [1982] ECR 3641.

259. Case 17/81 *Pabst & Richarz v Hauptzollamt Oldenburg* [1982] ECR 1331.

260. Case 12/86 *Demirel v. Stadt Schwäbisch Gmünd* [1987] ECR 3719, para. 14.

261. Case C-149/96 *Portugal v. Council of the EU* [1999] ECR I-8395.

262. Case C-377/02 *NV Firma Leon Van Parys v. Belgisch Interventieen Restitutiebureau* [2005] ECR I-1465.

263

263. Dalmeert S. C. Hundreds of ‘predatory’ journals indexed on leading scholarly database. *Nature*. 08 February 2021. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-021-00239-0> (дата звернення: 27.03.2025).

264. Downs A. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row Publishers, 1957. 310 p.

265. Draghi Mr. Presentation of the report on the Future of European competitiveness / European Parliament. Strasbourg. 17 September 2024. URL: https://commission.europa.eu/topics/strengthening-european-competitiveness/eu-competitiveness-looking-ahead_en#paragraph_47059/ (дата звернення: 27.03.2025).
266. Enzo Cannizzaro, The neo-monism of the European legal order (Editors: Enzo Cannizzaro, Paolo Palchetti and Ramses A. Wessel, International Law as Law of the European Union, Brill, Nijhoff 2011) 42.
267. European Consensus on Development — «our world, our dignity, our future» — English (signed version) 26/06/2017. European Commission. 2022, March 8. URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/european-developmentpolicy/european-consensus-development_en/ (дата звернення: 27.03.2025).
268. Emerson M. Europeanisation as a Gravity Model of Democratisation. Centre for European Policy Studies. Working Document. 2004. 1 Nov. № 214. P. 4.
269. Flockhart T. Europeanization or EU-ization? The Transfer of European Norms across Time and Space. Journal of Common Market Studies. 2010. Vol. 48. P. 788.
270. Featherstone K. Introduction: In the Name of «Europe». P. 2.
271. Friedrich Carl J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. 438 p.
272. George F. Kennan The Sources of Soviet Conduct. Foreign Affairs. Vol.25. No 4 (July 1947).
273. G20. Annex II to G20 Leader's communique: Multi-Year Action Plan on development. Seoul. 2010. November 12. URL: https://g7g20-documents.org/fileadmin/G7G20_documents/2010/G20/Korea/Leaders/2%20Leaders%27%20Annexes/Annex%20II%20to%20Seoul%20Summit%20Document%20%20MultiYear%20Action%20Plan%20on%20Development_12112010.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

274

274. Glover E. AI Bill of Rights: What You Should Know. <https://builtin.com/artificial-intelligence/ai-bill-of-rights> (дата звернення: 27.03.2025).

275. He C. China Modernization Report Outlook (2001–2010). Peking University Press. March 20, 2013.

276. Joined cases 21 to 24/72 International Fruit Company NV v. Produktschap voor Groenten en Fruit [1972] ECR 1219.

277. Jan Klabbers, «International Law in Community Law: the Law and Politics of Direct Effect» (2001-2002) Yearbook of European Law 263.

278

278. Mathews J. A. Catch-up Strategies and the Latecomer Effect in Industrial Development. *New Political Economy*. 2006. № 11(3). P. 313–335. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13563460600840142> (дата звернення: 27.03.2025).

279. Musgrave R. A. Merit Goods. *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, 1st edition. London, 1987.

280. Musgrave R. A. *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*. New York: McGraw-Hill, 1959.

281. Piet Eeckhout, «Judicial Enforcement of WTO Law in the European Union — Some Further Reflections» (2002) 5(1) *Journal of International Economic Law*, 91.

282

282. Ramo J.C. The Beijing Consensus. URL: <https://fpc.org.uk/wp-content/uploads/2006/09/244.pdf/> (дата звернення: 27.03.2025).

283. Roman Petrov, Christophe Hillion, «Guest Editorial: «Accession through war» — Ukraine’s road to the EU» [2022] 59(5) *Common Market Law Review* 1289–1300.

284

284. Robert Elgie. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European journal of political research*. 1998. Volume 33. Issue 2. URL: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00381> (дата звернення: 27.03.2025).

285. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>. (україномовна версія — https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text) (дата звернення: 27.03.2025).
286. Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act). PE/49/2023/REV/1. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj> (дата звернення: 27.03.2025).
287. Smyrnova, K. (2023). The «Europeanization» of Competition Law in Ukraine. In: Richter, H. (eds) Competition and Intellectual Property Law in Ukraine. MPI Studies on Intellectual Property and Competition Law, vol 31. Springer, Berlin, Heidelberg.
288. M Stefanchuk, O Hladun, R Stefanchuk, 'Establishing Trust in the Court in Ukraine as a Strategic Task for Judicial Reform' 2021 3(11) Access to Justice in Eastern Europe 101–116. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.3-n000073.
289. M Stefanchuk «The Recovery of Ukraine in the Field of Justice: Challenges and Priority Goals» 2022 4-2 (17) Special Issue Access to Justice in Eastern Europe 186-201. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-n000467>
290. The Artificial Intelligence and Data Act (AIDA) — Companion document. Government of Canada. 2022. URL: <https://ised-isde.canada.ca/site/innovation-better-canada/en/artificial-intelligence-and-data-act-aida-companion-document/> (дата звернення: 27.03.2025).
291. The European Consensus on Development. EUR-Lex. Access to European Union law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-european-consensus-on-development.html/> (дата звернення: 27.03.2025).

292

292. The future of European competitiveness — A competitiveness strategy for Europe. URL: https://commission.europa.eu/topics/strengthening-european-competitiveness/eu-competitiveness-looking-ahead_en#paragraph_47059/ (дата звернення: 27.03.2025).

293

293. The Prize in Economic Sciences 2024. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2024/popular-information/> (дата звернення: 27.03.2025).

294. Thomas Cottier, «A Theory of Direct Effect in Global Law», in A. von Bogdandy, P. Mavroidis and Y. Мйну (Eds.), *European Integration and International Co-ordination: Studies in Transnational Economic Law in Honour of Claus Dieter Ehlermann*, (Kluwer Law International 2002) 99.

295

295. UKRAINE. Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3). February 2022 — December 2023. February 2024, the World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf> (дата звернення: 27.03.2025).

296. Wach K. Europeizacja — próba systematyki i konceptualizacji podejść badawczych. *Horyzonty polityki*. 2013. Vol. 4. № 8. S. 19.

297. Wach K. Wymiary europeizacja i jej kontekst. S. 30.

298

298. Williamson J. (1999). What Should the World Bank Think about the Washington Consensus? / Peterson Institute for International Economics. July 1, 1999. URL: <https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/what-should-world-bank-think-about-washington-consensus?ResearchID=351/> (дата звернення: 27.03.2025).

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

ГЕСЦЬ Валерій Михайлович — доктор економічних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» — розділ 4 (у співавторстві з А. А. Гриценком).

ГРИНЯК Андрій Богданович — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, заступник директора Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України з наукової роботи — розділ 3 (у співавторстві з О. О. Котом, В. І. Шакуном); розділ 6 (у співавторстві з М. М. Стефанчук, А. О. Янчуком).

ГРИЦЕНКО Андрій Андрійович — доктор економічних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії наук України, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» — розділ 4 (у співавторстві з В. М. Гейцем).

КОЛОДІЙ Анатолій Миколайович — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України — розділ 2 (у співавторстві з Н. С. Кузнецовою, М. М. Стефанчук).

КОСТИЦЬКИЙ Михайло Васильович — доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, почесний академік Національної академії педагогічних наук України, заслужений юрист України, професор кафедри історії та філософії навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ — розділ 1 (у співавторстві з Р. О. Стефанчуком).

КОТ Олексій Олександрович — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України — розділ 3 (у співавторстві з А. Б. Гриняком, В. І. Шакуном); розділ 5 (у співавторстві з К. В. Смирновою).

КУЗНЕЦОВА Наталія Семенівна — доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка — розділ 2 (у співавторстві з А. М. Колодієм, М. М. Стефанчук); розділ 7 (у співавторстві з Р. О. Стефанчуком).

СМИРНОВА Ксенія Володимирівна — доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародне співробітництво) Київського національного університету імені Тараса Шевченка — розділ 5 (у співавторстві з О. О. Котом).

СТЕФАНЧУК Руслан Олексійович — доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, Голова Верховної Ради України — розділ 1 (у співавторстві з М. В. Костицьким); розділ 7 — (у співавторстві з Н. С. Кузнецовою).

СТЕФАНЧУК Марина Миколаївна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юстиції Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка — розділ 2 (у співавторстві з Н. С. Кузнецовою, А. М. Колодієм), розділ 6 (у співавторстві з А. Б. Гриняком, А. О. Янчуком).

ШАКУН Василь Іванович — доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри кримінального права та кримінології навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ — розділ 3 (у співавторстві з А. Б. Гриняком, О. О. Котом).

ЯНЧУК Артем Олександрович — доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, заступник Керівника Апарату Верховної Ради України — розділ 6 (у співавторстві з А. Б. Гриняком, М. М. Стефанчук).

Наукове видання

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

За загальною редакцією Р. О. Стефанчука

Монографія

Відповідальна за випуск О. Б. Доценко
Комп'ютерна верстка А. С. Жарий
Дизайн обкладинки А. О. Висоцька
Редакторка Ю. В. Ващенко

Підписано до друку 25.03.2025.
Формат 60 × 90/16.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Умовн. друк. арк. 24,25.
Обл.-вид. арк. 18,86.
Тираж 300 прим.
Зам. № 01/0325.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції – серія ДК № 7551 від 16.12.2021)

04209, Україна, Київ-209,
вул. Героїв Дніпра, 316,
e-mail: edit@yuricom.kiev.ua
тел.: (095) 491-34-91

ЮРІНКОМ ІНТЕР

Монографія присвячена актуальним питанням повоєнного відродження України в контексті євроінтеграційних і євроатлантичних процесів. Колектив авторів дослідив проблемні аспекти розвитку української державності у повоєнний період, консолідації громадянського суспільства, посилення гарантій прав людини, запропонував підходи до модернізації правових засад національної безпеки і оборони держави, окреслив акценти посилення міжнародної суб'єктності України, відновлення її економічного потенціалу, розвитку правової системи в умовах євроінтеграції. У монографії зосереджено увагу на особливостях накопичення та розвитку людського капіталу як основи національного багатства України, запропоновано правовий механізм інтеграції деокупованих територій у єдиний державно-політичний простір України.

Монографія буде корисною для представників органів публічної влади та громадських організацій, сприятиме розвитку наукових інтересів учених, викладачів, здобувачів усіх рівнів вищої юридичної освіти.

www.yurincom.com
sales@yurincom.com

